

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՊՆԻՔ ԱՌԻՅՆՈՒԹԱ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅԸ ՆՈՐԿՈՒՄՆԸ ՈՒՆԵԱՆԱԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆ
ԼՈՒՄՄԱՍՅԱՑՔԵՆԱԶԱՆԵԸ ԳՐՔԵՐ:

ԹԿՈՅՔՆ ԳՐՔԵՐԻ ՄՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԸ "ՀԱՄԱՀԱՅՐԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅՔՆ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՅՔԻՑ՝

www.freebooks.am

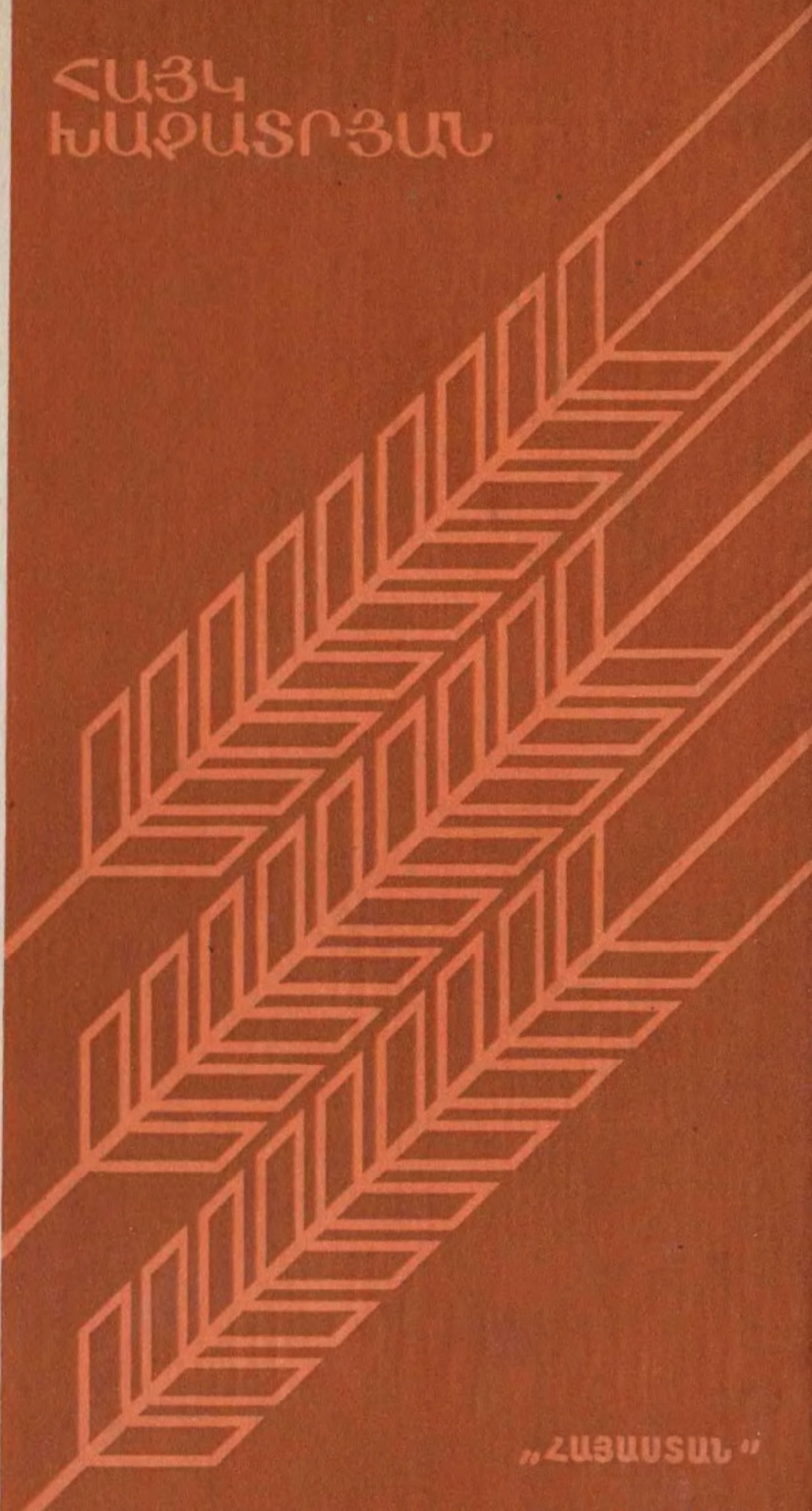
ԸՆԴՈՂՆԱԿԱԸ ԵՆՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՂ ԿՈՅՔԻՑ:
ՑԱՆԿԱՆՈՒՄ ԵՆՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱՆԱԼՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵՁ՝ freebooks@rambler.ru

ՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԿ
ԽԱԳԱՏՐՅԱՆ

“ԴՏՈՒՄՆԵՐ”

ՀԱՅԿ
ԿԱՔԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1984

Գրախոս՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՎԱՐԱԳ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խաչատրյան Հ. Հ.

Խ 282 Հացապատում. — Եր.: Հայաստան, 1984. — 184 էջ:

Գիրքը հանապազօրյա հացին նվիրված գրական ձոն է: Այստեղ արտացոլվում է մարդու մշտնջենական ուղեկից հացի հանդեպ հայ ժողովրդի ցուցաբերած վերաբերմունքը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Հեղինակն օգտագործել է հացի մասին եղած հին ու նորագույն աղբյուրները, ժողովրդի մեջ պահպանված բանավոր զրույցները:

Գիրքը հասցեագրվում է մասսայական ընթերցողին:

4702080200
Խ — 12—84
701 (01) 84

ԳՄԴ 84 Հ 7
Ձ 2

ԱՌԱՋԱԲԱՆ-ՀԱՑԱԲԱՆ

Արմտիքից ու հում մսից մինչև ցորենին հասնելը մարդը տիեզերական սովի ճամփա է անցել և դարս-դարս զոհեր տվել: Գուցե մարդկային ցեղի կյանքը հատվեր անցյալի խորշակահար հազարամյակներում, եթե նա իր պորտը չպնդացներ հացով:

Հացի հայտնագործումը մարդկային քաղաքակրթության յոթ արշալույսներից մեկն է: Հացը կատարելագործել է ուղեղն ու հոգին, օժտել մարդուն սիրով, հանճարով, մարդկայնությամբ: Աշխարհի հին ու նոր աստվածները խանձվեցին թոնիրներում, որովհետև հացակեր չէին: Հացը մարդու ուսերից իջեցրեց բոլոր կախարդ ուժերը և նրան դարձրեց տիեզերագաց:

Այս գիրքը նրանց համար է, ում ձեռքը դիպել է հացի պատառին: Իսկ աշխարհում կա՞ մի մարդ, որի ձեռքը չի դիպչում հացի:

Աշորան հացահատիկի աստվածուհին է

Ասում են Աշորան գեղանի օրիորդ է եղել շորս վարսահյուսքով՝ ցորնաթույր, հաճարաթույր, գարեթույր և կորեկաթույր:

Դա այն ժամանակ էր, երբ ծուլլից էլ ծուլլ դարերը ամայության հազարամյակներ էին սարքում՝ չգիտես ում տարիքը որոշելու համար, երբ հողագունդ կոչված այս մուլորակը դեռ նոր էր ուշքի գալիս հավիտենական թմրությունից:

Մարդիկ ուտում էին ամեն տեսակ արմտիք, թռչունների ու գազանների միս, և ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ բան է հացահատիկը: Մի անգամ Մասիսի լանջերին ման գալիս Աշորան նկատեց դեղնահասկ ցողուններ: Զարմացավ, որ մինչև հիմա ինքն այդպիսի ծաղիկներ չէր տեսել: Փորձեց պոկել մի հասկ, քիստերը մրմռացրին նրա ձեռքի ափը: Հետո տրորեց հասկը և հատիկը զատեց քիստերից:

Ու սկսեց ծամծմել կարմրավուն հատիկները:

Աշորան առաջին մարդն էր, որ առավ վայրի ցորենի համը: Իսկ գտավ մարդու համար այն միակ սնունդը, որը հետագայում հնարավոր չեղավ փոխարինել որևէ ուրիշ բանով:

Աղջիկը ուրախությունից փռթկաց: Ապա նա լսեց իր քրքիջի արձագանքը ու գլխի ընկավ, որ ձայնը փոխվեց: Հացահատիկը մարդկայնացրեց Աշորայի ձայնը:

Աշորան գաղտնի չպահեց ցորենի հայտնագործումը: Նա իր և հարևան տոհմերի անդամներին ցույց տվեց վայրի ցորենի տեղը: Մարդիկ սկսեցին ագահորեն ըմբռնել վայրի ցորենը:

Ցորնակեր այս առաջին մարդիկ, սակայն, չդիմացան հացի ուժին: Նրանց փորերը այնպես ցավեցին, որ թվում էր, թե ուր որ է ամենքն էլ կմեռնեն:

— Աշորան շար ոգի է, նա՛ մեզ ցույց տվեց այդ հատիկների տեղը, — ասացին մարդիկ: — Մանավանդ նա գիտեր, որ դրանք մահաբեր ունդեր են: Նա ուզում է ամենքիս ոչնչացնել, որպեսզի ինքը միայնակ տեր դառնա աշխարհին:

Ասացին ու առանց ծանրութեթեւ անելու որոշեցին քարավեժ անել Աշորային: Մասիսի մեծ խորխորատը կուլ տվեց գեղանի օրիորդին:

Այդ գիշեր մարդիկ մի կերպ դիմացան փորացավին և, առավոտյան, տեսնելով, որ ոչ մեկը չի մահացել, նայեցին իրար հրեսի:

Զգացին, որ Աշորային իզուր են քարավեժ արել: Եվ շարունակեցին անուշ անել վայրի ցորենը՝ կամաց-կամաց հասկանալով, որ պետք է շափավոր ուտել, հագեցնել միայն օրվա քաղցը: Հասկացան, որ մարդ չի կարող ստամոքսը լցնել հացի մի քանի օրվա պաշարով: Մարդկային կյանքում ոչ մի բան այնպես մշտապես չի կրկնվում, ինչպես ամեն օր հաց ուտելը:

Կարծում եք՝ երախտամոռ մարդիկ այդպես էլ մոռացա՞ն Աշորային: Չէ՛, մեծարեցին նրան և դարձրին հացահատիկի աստվածուհի: Նրանք համոզեցին իրենց և ամենքին, թե Աշորայի ոգին ապրում է հասկի մեջ: Հետո մարդիկ ասացին, թե դեղնածամ Աշորան ապրում է Մասիսի մեծ խորխորատում, դուրս է դալիս միայն ամառնամուտին և դեղնաթուլյր դարձնում աշխարհը:

Այնտեղ, ուր մարդիկ ցորեն էին ցանում՝ կոչում էին Աշորա: Ցորենացան առաջին գավառը կոչվեց Աշորնիք կամ Աշարունիք, հետո աղավաղվեց դարձավ Արշարունիք:

Բայց հայոց հացահատիկի աստվածուհին կանգ չառավ այդ պավառում: Իր թագավորութունը նա հաստատեց Հայաստանի բոլոր կողմերում: Աշորա անունից են հայկական Շիրակ և Շարուր դաշտերի անվանումները:

Աստվածուհու անունով հայերը աշան են ասում կալի մեջ փռած կալսելու հացահատիկը: Աշան է կոչվում Արցախի գյուղերից մեկը:

Հին շումերների հացահատիկի աստվածուհին, որի անունը Աշնան էր, եղել է Աշորայի կրտսեր քույրը:

Արարատյան ցորեն

Ամեն տեսակ ցորեն մարդու պես իր տարիքն ունի: Վայրի հասկը ընդունակալուց հետո բոլոր ցորենները չէ, որ դիմացան բրին, չրտահարությանը, արհավիրքներին: Մի քանիսն ընկրկեցին, հետո շքացան առանց աշխարհի երեսին հաւ ու հուշա-

կոթող թողնելու: Սովորաբար անմահանում են զորապետները, իսկ ցորենը միշտ էլ զինվոր է եղել:

Հավասար ճամփա չեն անցել մեր ժամանակներին հասած ցորենները: Մեկը ապուպապ է, մյուսը՝ ծոռ: Մեկը գալիս է այն ժամանակներից, երբ մարդ չէր կարող մտովի մեկին մեկ գումարել ու երկու ստանալ և ստիպված էր այդ մեկը մյուս մեկի կողքին դնել ու տեսողական ուժով համոզվել, որ գո՛ւմարը հավասար է երկուսի: Մյուսը ծնունդ է առել ընդամենը հազար տարի առաջ և դեռ մանկան հայացքով է նայում աշխարհին: Դրանց մեջ ամենատարեցը, ապուպապերի մեջ ապուպապը Արարատյան ցորենն է:

Զրույցն ասում է, որ հայկական հնաբուն այդ ցորենը Մասիսի լանջերին աճել է Աշորա աստվածուհու ծննդից տասնյակ ու տասնյակ հազարամյակներ առաջ: Յորնահատիկները սըվսվացել են, շնկշնկացել, ձայն տվել մարդուն, բայց վերջինս չի լսել: Աշխարհում ինչքան ձայներ կան, որ մարդը չի լսում: Մինչև հաց ուտելը մարդն ավելի խուլ էր: Սոսափը ուշ է հասել մարդու ականջին:

Որո՞մ

Դա եղել է այն ժամանակ, երբ դեռ չկար ժամանակը, երբ աշխարհում ոչ թիվ կար, ոչ թվականություն: Յորենն ու որոմը հարևաններ էին և աճում էին վայրի լեռնալանջերի վրա: Յորենն այնպիսի հունդեր ուներ, ինչպես հիմա: Իսկ որոմի հունդը կանաչ-կանաչ էր: Բայց ահա երևաց մարդը և վայրի ցորենը տարավ ընտելացնելու իր ցանած արտերում:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ որոմը ցորենին ասաց.

— Այդ հերկած արտերում ինձ էլ տեղ տույ՛ք ու կողքին, հա չեմ ուզում մենակ մնալ:

— Բայց մարդն ինձ աճեցնում է հացի համար, իսկ քեզ ի՞նչ անի,— ընդդիմացավ ցորենը:

Այդպես էլ հարևանները բաժանվեցին միմյանցից խուժված:

Որոմը լցվեց շարությամբ: Նա կերպափոխվեց և փորձեց իր շենն ու շնորհքով նմանվել ցորենին: Նրա հունդերի կանաչն էլ փոխվեց սև ու դառն մրուրի:

Սկզբում մարդը խաբվեց, հնձեց որոմնախառն արտը, և հատիկն էլ ամբարեց առանց ցորենից զատելու: Բայց որոմ ուտե-

լը նույնն էր ոնց որ մրուր ուտելը, նրա մի հատիկը դառնացնում էր ցորենի հարյուր հատիկի քաղցրութիւնը:

Մարդը դարձավ որոմի թշնամի: Հենց որ արտերի ցողունները սկսում են բարձրանալ՝ մարդը քաղհանում է այդ մուլախոտը:

Ինչու խառն էին ցանում ցորենը, գարին ու կորեկը

Հայկական լեռնաշխարհում ամենամեծ երաշտը եղել է մեր թվականութիւնից առաջ 4280 թվականին: Ցորենի արտերը լրիվ խանձվեցին, գարուց էլ համարյա բան չմնաց: Բայց ահա կորեկը դիմացավ և առատ բերք տվեց: Մարդկանց թվաց, թե աստվածները ինչ-որ բան են հուշում: Գուցե պետք է միաւին ցանել և տարբերութիւն չդնել ցորենի ու կորեկի միջև:

Այդ ժամանակ աշխարհի իշխանավորները ցեղապետներն ու քրմերն էին: Իհարկէ, քրմերն ավելի հզոր էին. նրանք ցեղապետներին ասացին.

— Միայնակ ճամփորդն ավելի շուտ կհոգնի: Աստվածներն ուսուցանում են, որ ընկերովի ճամփորդութիւնն ավելի անվտանգ է: Այնպես որ՝ ցորենը, գարին ու կորեկը պետք է ընկերութիւն անեն:

Եվ Հայկական լեռնաշխարհում Լրեացին առաջին խառն ցանքերը:

Ինչու են հայ աղջիկները հատիկազարդ շրջազգեստ հագնում

Հայերը համոզված էին, թե հացահատիկի աստվածուհի Աշորան հագնում է հատիկազարդ շրջազգեստ: Եվ որպեսզի դուր գային նրան ու առնեին նրա բարեհաճութիւնը, սկսեցին թրծել այնպիսի կարասներ, որոնց վրա պատկերված է աստվածուհին իր հատիկազարդ շրջազգեստով: Այդ կարասները լցնում էին ցորենով և իջեցնում հորերը՝ համոզված լինելով, որ Աշորա աստվածուհին կպահպանի այն յոթ և ավելի տարի:

Մարդիկ դրանով չբավականացան: Աշորա աստվածուհուն էլ ավելի մեծարելու նպատակով նրանք սկսեցին հատիկազարդ շրջազգեստներ հագցնել աղջիկներին:

Հացունյաց

Հայոց աշխարհում առաջին քաղաքը կառուցվել է մեր թվականությունից առաջ 3669 թվակ սնին և կոչվել Նախիջևան, որը հիմա Արաքսի ձախ ափին է: Այն ժամանակ քաղաքը և՛ աջ կողմով էր գետ հոսում, և՛ ձախ կողմով:

Նախիջևանը արքաների որսատեղի էր: Այստեղ ամեն տեսակ խրախճանքներ էին սարքում հին աշխարհի տիրակալները:

Քաղաքի կողքի ընդարձակ դաշտում ցանում էին քոփկ ցորեն, որից պատրաստում էին աշխարհի ամենասպիտակ հացը: Այն ժամանակ քոփկ էին ուտում միայն արքաները: Նրանք որսից հետո խնջույքի էին նստում, անուշ անում եղնիկի մսից պատրաստած սքանչելի խորովածը և ըմբռնում քոփկի սպիտակ լավաշը:

Քանի գնում խնջույքները շատանում էին, և քոփկը չէր հերիքում: Արքաները ստիպված հրովարտակ արձակեցին՝ պահանջելով, որ Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում աճող քոփկը բերեն և որպես հարկ հանձնեն արքաներին:

Նախիջևանի կողքի դաշտում կառուցվեց մի ավան, որն ուներ արքունի հացունյաց բազմաթիվ ամբարներ: Այդ հեռավոր ժամանակներից էլ Հացունյաց կոչվեցին և՛ դաշտը, և՛ ավանը:

Սանդ

Հայոց հացահատիկի աստվածուհի Աշորայի աջ ոտքի մուկը քարե էր, ձախ ոտքինը՝ փայտե: Մի անգամ աստվածուհին երկնքից իջավ և սկսեց քայլել երկրի վրա: Բայց դեռ մի քանի քայլ չարած՝ մուկներն սկսեցին նեղել ու ցավեցնել նրա ոտքերը: Աշորան չդիմացավ անասելի ցավերին, հանեց ու դեն շարտեց մուկները և համբարձեց երկինք:

Մարդիկ վերցրին աստվածուհու մուկները և դարձրին հացահատիկ կամ աղ ծեծելու սանդեր: Հետո մուկների նմանությամբ սկսեցին քարե ու փայտե սանդեր պատրաստել, բայց ոչ ոք չկարողացավ Աշորայի համար մի զույգ այնպիսի կոշիկ սարքել, որ աստվածուհու ոտքը չցավեցներ:

Հացը սուրբ է

Եգիպտոսում սկսել են ցորենի հաց թխել հինգ հազար տարի առաջ: Եգիպտացիները աշխատավարձ էին ստանում հացով: Տղամարդկանց տալիս էին մեծ, կանանց ու երեխաներին՝ փոքր չափի հացեր:

Այդ ժամանակ Հայաստանի տիրակալն էր Հայկ Նահապետի պապ Թիրուսը: Կարծես՝ ի հեճուկս եգիպտական օրենքների, Թիրասը հացի մասին այսպիսի հրովարտակ էր արձակել. «Մեր աշխարհում մի բան կարելի է փոխանակել մի այլ բանով: Կարող ես թանկագին քարերով ամեն բան առնել, նաև ստրուկ և ընդոծին գնել, Կուզես ոչխարի դիմաց խոտ դնիր, խոտի դիմաց՝ ոչխար: Ամեն տեսակ ապրանք չափանիշ է, բացի հացը: Հացը սուրբ է, իսկ սրբությունները, ինչպես աստվածներն ու հայրենի հողը, անչափելի են»:

Հացեկաց

Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառի Հացեկաց կամ Հացիկ գյուղը Հռոմ քաղաքից մեծ է երեք հազար տարով: Ասում են այստեղ հաց են թխել նաև աստվածների համար, որի պատճառով էլ կոչվել է Հացեկաց: Հեթանոս հայերը երեսունվեց տարին մեկ հացկերույթի են հրավիրել հայոց աստվածներին:

Այս գյուղում է ծնվել հայերեն այբուբենի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը: 405 թվականին Հացեկացի շինականները երեսունվեց, այսինքն՝ մաշտոցյան գրերի թվով, լավաշ թխեցին և ուղարկեցին քաղաքամայր Վաղարշապատ՝ Մեսրոպ Մաշտոցին:

Հացոտ ու հարուստ գյուղ էր Հացեկաց-Հացիկը: 1915 թվականից առաջ հացիկցի Ասոն ուներ վաթսուն գոմեշ, քառասուն եղ, յոթանասուն կով, հազար հինգ հարյուր ոչխար, տասը ձի, հացահատիկի ամբարներ, կաթնամթերքի պահեստ և թան ու թացանի սրահ, հարյուր խնոցի: Գյուղում ասում էին, որ Ասոն կարող էր միանգամից հազար մարդ հյուրընկալել և յոթ տարի շարունակ նրանց պահել խնջույթի մեջ:

Ինչո՞ւ է Լուսնի երեսը խմորոտ

Ասում են՝ Լուսինը շարաճճի ու անհամբեր երեխա է եղել: Մի անգամ մայրը խմոր հունցելու ժամանակ սա սկսում է լալ և

հաց խնդրել: Մայրը փորձում է հանգստացնել Լուսինն, բայց երհիսան ձայնն ավելի է բարձրացնում: Մայրը խմորոտ ձեռքով մի ապտակ է տալիս Լուսինն և անիծում, որ նա երբեք չկշտանա: Այդ ապտակից Լուսինը երկինք է թռչում՝ երեսին խմորի ահագին կտորներ:

Դա եղել է շատ վաղուց: Բայց մինչև հիմա էլ Լուսնի վրա երևում են մոր խմորոտ ձեռքի հետքերը:

Քարի վրա ցորեն է աճում

Քարաշատ Հայաստանի մարդիկ գնացին սնուցող աստվածուհի Անահիտի մոտ և բողոքեցին.

— Տառապում ենք մի կտոր հաց ստանալու համար, չլ ուժ չմնաց: Գթա մեզ, մեր դաշտերն ու հովիտները մաքրիր ժայռ ու քարից և հողը դարձրու բարեբեր:

— Քարքարուտներից ստացված բարիքն ավելի քաղցր է, — ասաց Անահիտը:

Մարդիկ չհամաձայնեցին աստվածուհու հետ և շարունակեցին տրտնջալ իրենց բախտից: Անահիտն ստիպված էր հրաժարվել իր մի սրունքից և այն նետել Բագրևանդ: Մարդիկ գնացին Բագրևանդ և տեսան Արածանի գետի ափին ընկած քարե մի սրունք: Չարմացան: Մի՞թե քարից է նաև աստվածուհու ոտը: Հետո ցավից տառապող Անահիտի ճակատից քրտինքի կաթիլներ ընկան քարե սրունքի վրա: Սրունքը բեկվեց և երևացին ցորենի մի քանի հուռթի հասկեր: Այ քեզ բա՛ն, այս ինչպե՞ս եղավ, որ քարի վրա ցորեն աճեց: Հայերը խնդրեցին Վրուլը իմաստունին, որ նա մեկնի այդ հրաշքը:

Եվ Վրուլըն ասաց.

— Քրտինքով պիտի բարեբեր դարձնենք մեր քարքարուտները: Քրտինք թափելով կարելի է ցորեն աճեցնել նաև ժայռերի վրա:

Հաց զարդանախաշող դրոշմիչը

Ծիաճունը Ամպրոպ աստծու աղեղն է, իսկ կայծակը՝ նրա Լեռը: Ամպրոպը շատ է հպարտանում իր ծիաճան-աղեղով և կայծակ-նետով: Մի անգամ Ամպրոպը հացահատիկի աստվածուհի Աշուրային ասաց.

- Դու ի՞նչ աստվածունհի ես, զինանշան էլ շունես:
- Իմ զինանշանը հաց թխելու համար պատրաստված զարդանախշող դրոշմիչն է, — պատասխանեց Աշորան:
- Այն, որ սարքել ես թրծած կավի՞ց:
- Այո:
- Նա մի ակնթարթ էլ չի դիմանա իմ կայծակ-նետին, — ասաց Ամպրոպը և հացահատիկի աստվածունու դրոշմիչը փշուր-փշուր արեց մի հարվածով:
- Բայց հենց այդ ժամանակ Աշորան խորհուրդ տվեց մարդկանց, որ նրանք հաց զարդանախշելու դրոշմիչ սարքեն մետաղից: Մեծամորի վարպետները կատարեցին աստվածունու պատվերը:
- Ամպրոպը փորձեց իր կայծակով ջարդել այս նոր դրոշմիչը, բայց բան չստացվեց: Կայծակը դիպավ մետաղին և սկսեց ծոմովել ընկրկելով:
- Այդ ժամանակվանից էլ Ամպրոպի աչքը վախեցավ: Նրա կայծակ-նետը խենթի պես է առաջ շարժվում, որի պատճառով էլ հազարից մի անգամ է դիպչում թիրախին:

Շատակեր Շարան և հացավետ Շիրակը

Հայկ Նահապետից ծնվեց Արամանյակը, Արամանյակից՝ Արամայիսը, Արամայիսից՝ Շարան:

Այս Շարան դուրս եկավ աշխարհի ամենաոքրամուլ այրը: Ամուսնանալուց հետո սա ունեցավ քսանչորս զավակ, որոնք իր նման շատակեր էին: Քաղաքամայր Արմավիրում մտահոգության մեջ ընկան: Ի՞նչ անել: Շարային ու նրա որդիներին ոչինչ չէր դիմանում: Արքունի մառանները դատարկվում էին իրար ետևից:

Արամայիսը սուրհանդակներ ուղարկեց Հայաստանի բոլոր կողմերը և ասաց

-- Իմացեք, թե որն է մեր տերության ամենահաց սուտ պալատը:

Սուրհանդակները վերադարձան և զեկուցեցին Արամայիսին.

— Ամենից շատ ցորեն աճում է արզավանդ ու բերրի այն դաշտում, որն ընկած է Արագած լեռան թիկունքում:

Եվ Արամայիսը իր որդուն՝ բազմազավակ ու շատակեր Շարային նվիրեց այդ գավառը, որը հետագայում Շարայի անունով կոչվեց Շիրակ:

Շիրակն իր անբավ ցորենով կշտացրեց և՛ Շարային, և՛ նրա զավակներին: Բայց այնուհետև շատակեր Շարան և հացավետ Շիրակը առած դարձան ու մնացին մարդկանց բերաններում: Որևէ շատակերի մասին խոսելիս՝ ասում են. «Դու Շարայի որդորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները շունենք»:

Թոնիր

Շատ ու շատ հազար տարիներ առաջ Մեծամորի ձուլարաններում վահանաձև սաջեր էին կոփում-պատրաստում և բաժանում Հայոց աշխարհի բոլոր բնակիչներին: Ամեն մարդ իր հացը սաջի վրա էր թխում:

Մի անգամ Ասորեստանի Սև արքան նվաճեց Հայոց աշխարհը և բնակիչներին միանգամից վերջ տալու նպատակով այսպիսի հրովարտակ արձակեց.

— Ի՞նչ սաջերը պիտի հանձնել ասորի զորականներին: Ո՞վ իր սաջը թաքցնի՝ կզլխատվի տեղնուտեղը:

Ահասարսափ մարդիկ սաջերը հանձնեցին բռնյակալներին, բայց չզիտեին, թե այնուհետև ինչ պիտի անեն: Ե՛վ աղորիք ունեին, և՛ ալյուր, կարող էին խմոր հունցել, բայց ինչի՞ վրա թխես հացը: Հենց այդ ժամանակ օգնության հասավ հայոց կալի աստվածուհի Հացանուշը: Նա խորհուրդ տվեց, որ ամեն մարդ իր տան ներսում կավից գետնափոր փուն՝ թոնիր սարքի: Հայերն անսացին Հացանուշին և սկսեցին հաց թխել թոնրի մեջ: Ասորեստանի Սև արքային թվաց, թե թոնրի հացով հայերը երկար շեն ապրի: Բայց թոնիրը մինչև այսօր էլ և՛ Հայոց աշխարհը պահեց, և՛ բոլոր հայերին:

Քրմի ու գյուղացիների վեճը

Մի քուրմ գոռոզացավ և գյուղացիներին ասաց.

— Ես բոլոր աստվածների պատգամախոսն եմ, եթե չբարեխոսեմ՝ ոչ արևը կտաքացնի, ոչ էլ անձրևը կգա, ձեր արտերը չեն հասնի և դուք սովից կմեռնեք: Ես եմ երկինքը կապում երկրի հետ: Ուտքով երկրի վրա եմ, մտքով՝ երկնքում, կիսով շափ մարդ եմ, կիսով շափ՝ աստված: Բայց դուք ինձ աստվածային հարքանքի շեք արժանացնում: Այդ պատճառով ես որոշել եմ պատ-

ժել ձեզ և այլևս չբարեխոսել աստվածների առջև: Դե զնացեք կոտորվեք:

Դյուղացիները համբերութեամբ լսեցին քրմին և ասացին.

— Բայց եթե հաց չլինի՝ սոված կմնաս նաև դու:

— Աստվածները ինձ համար մի բան կանեն:

— Ի՞նչ պիտի անեն:

— Երկնքից հաց կգցեն:

— Համաձայն ենք, եթե դու ապրես երկնային հացով՝ մեր քիչը մեր աչքին շատ կերևա:

Հարսի ուսին լավաշ են գցում

Հայոց ռազմի աստված խաժական Վահագնի և սիրո աստվածուհի կճափայլ Աստղիկի հարսանիքն էր: Աստվածների հայր Արամազդը Աստղիկի ուսին սպիտակափառ մի լավաշ էր գցել: Սակայն փեսայի տուն գնալու ճանապարհին լավաշն ընկավ հարսի ուսից: Վահագնի սիրով արբած Աստղիկը շնկատեց դա: Արամազդը դայրացավ և Աստղիկին ասաց.

— Հացը գետնին գցողը չի կարող կին ու մայր դառնալ:

Հարսանիքն անմիջապես խաթարվեց:

Այդպես էլ Վահագնին ու Աստղիկին շհաջողվեց ամուսնանալ, և նրանք ամբողջ կյանքում մնացին սիրահարներ:

Այնուհետև Հայաստանում սովորութուն դարձավ հարսի ուսին լավաշ գցելը: Հարսները զգույշ են քայլում հարսանիքի ժամանակ՝ թե չէ լավաշը կսահի նրանց ուսից, և նրանք կընկնեն Աստղիկ աստվածուհու օրը:

Ճարը

Մի անգամ ռազմի ու արևի աստված Վահագնը վեր կացավ և իր ոտքով եկավ հայելի մոտ.

— Ի՞նչ եք տրտնջում, ի՞նչ եք ձեռնում աշխարհից ու աստվածներից:

Հայերն ասացին.

— Մեղմիր քո շանթն ու հուրը: Քո կիզիչ ճառագայթներից խանձվում են մեր արտերը: Մենք երեք տարին մեկ ենք կարգին բերք ստանում:

Վահագնը իր աչ ունքից մի մազափունջ պոկեց և տվեց հայերին.

— Վերցրեք, տարեք ու ցանեք, սա արևասեր է՝ կդիմանա:

— Ի՞նչ բան է սա:

— Կորեկ, ցորենի փոքր տեսակը: Յորենի հասկերի համեմատ սրա ցողունները կարճահասակ կլինեն, ոնց որ ունքը գլխի մազի կողքին: Բայց սրա հասկն ավելի հուռթի կլինի, քան ցորենինը: Տեսքով էլ ինձ նման կլինի: Եթե մի քիչ խառնեք՝ ցորենին համ կտա, իսկ եթե միայն սրանից հաց պատրաստեք՝ ճաթ կստանաք:

Թթխմորը հացի այրուրեցն է

Թթխմորը հացի այրուրենն է: Մինչև նրա հայտնագործումը հացն «անգրագետ» էր: Դար ու դարեր անխաշ խմորը թոնքի պատին չի կպել, ընկել է մոխրի մեջ ու դարձել կուտ:

Հետո մարդը գտել է հացի մերանը՝ խաշը: Եվ ծնվել է թրթխմորը, նրա հետ Հայոց աշխարհը լցվել է թոնիրներով:

Հայոց կալի աստվածուհին

Մի ժամանակ Հայաստանն անվանում էին կալերի երկիր: Հացանուշն էլ հայոց կալերի աստվածուհին էր: Այս Հացանուշն այնպես էր անում, որ հնձից հետո բոլոր շինականները արբումտարվում էին կալի գործով: Ոգևորության մեջ կալվորները հոգնություն չէին զգում:

Ամեն մեկը հնձում էր իր արտը և խրճերը սալներով, ձիերով ու էշերով, կամ նույնիսկ ուսամբարձ, բերում-հասցնում կալի մոտ: Հենց այդտեղ էլ խրճի դեզ էին դնում, յուրաքանչյուրը յուրովի, իր ցանկացած ձևով: Բայց ասում են, թե հայոց կալերի մոտ եղած բոլոր դեզերը ինչ-որ շափով նման են Հացանուշ աստվածուհուն: Մինչև կալսելը ամեն մարդ իր դեզը ծածկում էր փալաս-մալասով, որ անձրևը չթրջի կամ թռչունները չկտցահարեն:

Կալսելն սկսում էին լուսադեմին: Դեզից խրճերը եղանով նետում էին կալի մեջ, հետո բացում խրճակալը ու փռում, շաղտալիս հավասարապես: Եթե խորդուբորդ լինի՝ ապա կամը վեր ու վար կանի, եզներն էլ կհոգնեն, ստիպված կլինես հարթել ելևէջները, որ կամն ընթանա միալար:

Կալսելն ավարտվում էր իրիկնագեմին, երբ սկսվում էր մեղմ հովը, որ կալերի մոտ էր հասցնում Հացանուշ աստվածուհին: Չի եղել այնպես, որ կալսելուց հետո կալի մոտ քամի չհայտնվի:

Այդ մեղմ քամու տակ էլ հարդախառն ցորենը մղաններով շրջում էին դեպի կալի կենտրոն և շեղջում: Հարդը մի կողմ էր թռչում, ցորենը մնում էր տեղում:

Հենց որ կալվորները ոսկեգույն ցորնահատիկը խախալում ու լցնում էին պարկերի մեջ՝ Հացանուշը հրաժեշտ էր տալիս կալին:

Վարսակ

Հեռու-հեռավոր ժամանակներում, երբ ձին նոր էր ընտելացել, սիրտն առնելու համար մարդը նրան ցորեն էր տալիս, որով ուզում էր հավաստել, թե իր ուտելիքը կհսում է ձիու հետ:

Բայց երբ աշխարհում և՛ մարդիկ շատացան, և՛ ձիերը, մարդն սկսեց մտածել ձիու կերի մասին: Ցորենը մարդկանց հազիվ էր հերիքում, ինչպե՞ս տաս ձիուն: Մարդը ձիուն բաց թողեց հանդերը և տեսավ, որ ձին ամեն տեսակ խոտաբույսերից նախընտրում է վարսակը: Վայրի վարսակը տուն բերեց, ցանեց ու ընտելացրեց՝ ինչպես ցորենը:

Այնուհետև մարդը շարունակեց իր ցորենն ուտել, ձին՝ վարսակը: Բայց ծանր ժամանակներ էին լինում, և մարդու ու ձիու սնունդը խառնվում էր: Այդ պատճառով մարդը երբեմն ստիպված է լինում ձեռքը տանել ձիու կեր վարսակին:

Աշխարհի ամենասպիտակ հացը

Հայոց աստվածները հավաքվեցին Մասիսի կատարին և դիմեցին աստվածների հայր Արամազդին:

— Ուզում ենք ըմբռնանել աշխարհի ամենասպիտակ հացը:

Աստվածների հայրը շողարկեց: Մասիսի կատարից նա իր հայացքը դարձրեց հյուսիս ու հարավ, արևելք ու արևմուտք և աստվածներին հետո՝ առած թռավ դեպի Արագածի կողմը:

Եկավ ու կանգ առավ Արայի լեռան հարավային ստորոտում: Այստեղ Եղվարդ գյուղն է, որի կալերում, ինչպես մարգարտափնջեր, շողարձակում էին սրսուռ ցորենի շեղջերը: Աստ-

վածները քուկից փրփուր-փրփուր հաց թխեցին, որի հոտը բռնեց Արագածի լանջերը: Հետո աստվածային ախորժակով անուշ արեցին աշխարհի ամենասպիտակ հացը: Դա այնքան-այնքան սպիտակ էր, որ Հայոց աշխարհում մարդիկ երեք օր գիշեր շտեսան:

Աստվածների հացկերույթից հետո այդ հացից մի ճերմակ փրփուր բեկվեց և որպես հավերժական լույսի շող մնաց Եղվարդում:

Ասք լավաշի մասին

Բուրավետ, ախորժագրգիռ լավաշը Հայաստան աշխարհի սրբազան արարչագործութունն է:

Բայց ինչու է ճերմակափրփուր այս հրաշալիքն այսքան բարակ: Գուցե ճակատագի՞րն է անողոք ծեծել, նետել ծանրածանր դարերի ոտքերի տակ՝ կարծելով, թե հայկական հացից ոչինչ չի մնա: Իրավ է, հայի բախտի պես շատ է բարակել լավաշը, բայց ավելի ու ավելի է քաղցրացել:

Ասքը նրբաթերթ լավաշի մասին այսպես է ասում.— Հին Հայաստանում Արամ անունով մի արքա է եղել: Կովի ժամանակ սա գերի է ընկնում ասորիների թագավոր Նոսորին: Հաղթողն այսպիսի պայման է դնում.

— Դու տասն օր կմնաս անթի: Տասնմեկերորդ օրը նետաձգությամբ կմրցես ինձ հետ: Եթե հաղթես՝ ես քեզ կարձակեմ, և դու յուրայիններիդ մոտ կգնաս արքայավայել ընծաներով:

Հաջորդ օրը Արամը պահանջեց, որ Ասորաց սահմանի մոտ կանգնած հայկական բանակից բերեն իր ամենագեղեցիկ լանջապանակը:

Ասորի բանբերները շտապեցին հայկական բանակատեղի: Հայերը գլխի ընկան, որ իրենց արքան ինչ-որ բան է ակնարկում: Ամբողջ գիշեր նրանք ասորի բանբերներին պահեցին: Լուսադեմին ասորիները վերադարձան իրենց հետ բերելով Արամ արքայի լանջապանակը: Նրանք չգիտեին, որ լանջապանակի մեջ նրբաթերթ հաց է դրված: Այն ժամանակ ոչ ոք չգիտեր լավաշի մասին, իսկ ասորի բանբերների մտքով չէր էլ անցնի, թե հայերը կարող են զրահի մեջ հաց թաքցնել:

Արամն ստացավ իր զրահը, բայց ասաց, որ սա չէ իր ամենագեղեցիկ լանջապանակը: Հետո մի ուրիշ լանջապանակ բերե-

ցին, Արամն ասաց, որ սա էլ չէ: Եվ ասորի բանբերները ինն օր շարունակ գնում ու գալիս էին՝ առանց իմանալու, որ իրենց բերած լանջապանակներով ամեն օր մի նրբաթերթ հայկական հաց են հասցնում Արամ արքային:

Տասնմեկերորդ օրը Արամն ու Նոսորը մրցամարտի մտան: Նոսորին թվում էր, թե տասն օր սոված մնալով Արամը և՛ ուժասպառ է եղել, և՛ կորցրել սրատեսությունը:

Սակայն Արամն իրեն կայտառ էր զգում: Հայկական հացը նրան ուժ էր տվել: Նա հաղթեց մրցության մեջ և տուն վերադարձավ պատվով:

Վերադարձավ ու հրովարտակ արձակեց, որ այսուհետև Հայաստանում հաստ ու բազմաձև հացերի փոխարեն լավաշ թխեն:

Վանի ջրանցքը

Քաղաքամայր Վան: Քարակոփ միջնաբերդ-պալատ: Հրաշագեղ ծովակի կողմը նայող պատշգամբ-գահասրահ: Հնչում է արքայական փոքրիկ զանգը և ներս է մտնում սենեկապետը:

— Լսում եմ, տե՛ր իմ:

— Ես սպասում եմ տերության յոթ իմաստուններին:

— Նրանք այստեղ են, տիրակա՛լ:

— Թող ներս մտնեն:

Գահասրահ են մտնում ծիրանի միատեսակ պարեզոտներ հագած յոթ իմաստուն:

— Քանի տարի է,— խոսում է տիրակալը,— ինչ արքունականները հաշվում են ու վերահաշվում, բայց չեն կարողանում ցանկալի պատասխան գտնել: Արքունի հացամբարը չի լցվում այնքան ցորենով, որ հերիքի յոթ տարի: Չնչին բան է գալիս տուրքերի կրկնակի ու եռակի ավելացումը: Ազատ շինականները նախընտրում են ստրկագրվել, քան ցորեն տալ, որովհետև շունեն: Եղածի վրա են հաշիվներ անում, չեղածի վրա բոլոր հաշիվները հավասար են ոչնչի: Դուք ի՞նչ խորհուրդ եք տալիս, ի՞նչ անենք, որ հացն ավելանա տերության մեջ և Վանի ամբարներն էլ պոկեպոռունկ լցված լինեն ցորենով:

Առաջին իմաստուն.

— Առաջներում յոթ տարին մեկ էր երաշտ լինում, հիմա երկու-երեք տարին մեկ մեր արտերը ամռան երես շտեսած խանձվում են գարնան վերջին: Չորանում են նաև այգիները: Պիտի

զրել ցանովի ամեն բան: Կարելի է ջրել բռերով, սափորներով, տիկերով: Բայց բերքն այն չի լինի: Միայն հոսող ջուրը կարող է բարեբեր դարձնել տոշոր հողը: Զրանցք պիտի կառուցել, տիրակալ, ջրանցք:

Երկրորդ իմաստուն.

— Առատ աղբյուրներ են բխում Հայոց ձոր գավառում: Այդ ջրերն արագ են հասնում Վանա ծով: Պետք է շուռ տալ դրանց հունը, երկարացնել ճանապարհը մինչև մայրաքաղաք: Բռնակալ Բելին սպանելուց առաջ այդ ջրից խմել ու կորով է առել մեր դյուցազուն Հայկը: Այդ պատճառով Հայոց ձորի ջրերը որբազան են, հաճըմպելի և արբիացնող:

Երրորդ իմաստուն.

— Աստվածները հավաստում են, որ ջրանցքը պիտի կառուցել յոթ տարում: Եվ կառուցող արքայի փառքը չի թորշոմի յոթ անգամ յոթ հազար տարի:

Չորրորդ իմաստուն.

— Զրանցքը այգեստան կդարձնի ծովեզրյա հողերը: Մեր մայրաքաղաքը կշրջապատեն բաղում արտեր ու այգիներ: Երկարակյաց ու հավերժական են լինում այն քաղաքները, որոնց շուրջբոլորը պատած է լինում կանաչով:

Հինգերորդ իմաստուն.

— Մինչև հիմա այդքան երկար ջրանցք չի կառուցել աշխարհի և ոչ մի արքա: Քեզ կփառաբանի ջրերի աստված Մովինարը և կենարար հյուսիսով լցված ըմպանակը կմատուցի քեզ: Վեցերորդ իմաստուն:

— Քեզ կփառաբանի նաև Տափ աստվածը: Իսկ երբ տոշոր հողերը թշթշան՝ տերության ամբարներն ու մառանները կլցվեն ամեն տեսակ բերք ու բարիքով:

Յոթերորդ իմաստուն.

— Այստեղ գալուց առաջ մեզնից յուրաքանչյուրը յոթ օր շարունակ չափել ու ձևել է իր ասելիքը: Ինչպիսի մեծ ճակատամարտ էլ շահես՝ դու այնքան օգուտ չես ունենա, որքան այդ ջրանցքը կառուցելով:

Եվ տիրակալը հրովարտակ արձակեց ջրանցք կառուցելու մասին:

Հազար-հազար քարգործ ու ճարտարվեստ մարդիկ եկան տերության բոլոր կողմերից և յոթ տարի տնօրհան գիշեր ու տիվ: Եվ կառուցվեց ութսուն կիլոմետր երկարությամբ ջրատարը:

Ջրանցքը սկիզբ է առնում Հայոց ձոր գավառի հարավային կողմում, Վերին Մժնկերտ գյուղի մոտ, ուր ժայռապարի տակից բխում են բազում աղբյուրներ: Այդ ջրերով դործում են քառասուն ջրաղացներ: Այստեղից ջրանցքը երկարում է՝ Խառնուրդ գյուղով ձգվում մինչև Հայոց ձոր գետը՝ անցնելով դերանակապ ջրատար կամրջի վրայով, ճամփան թեքում դեպի Վան և ծովը թափվում քաղաքի ներքևի մասում:

Սա, իհարկե, միագիծ առու չէ: Նրանից ճյուղավորվում են մեծ ու մանր ջրանցքներ ու առուներ, որոնք Վանա լճի արևելյան ափին ոռոգում են քանհինգ գյուղերի ցանքեր ու այգիներ: Մի ժամանակ այդ ջրանցքն անցնում էր հայոց փառաբանված խնձորի մրգաստան Արտամետ ավանի միջով:

Երեք հազար տարեկան այդ ջրանցքը հիմա էլ գործում է:

Ջրուլցն ասում է, թե ջրանցքը կառուցել է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհին, որի անունով էլ Վան քաղաքը մի ժամանակ կոչվել է Շամիրամակերտ: Այդ մասին քերթողահայր Մովսես Խորենացին գրել է.

«Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովակի մոտ արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությամբ ձգվում է դեպի արևմուտք, հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ միջօրեական՝ ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած, զառիվայր ապառաժ: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտաձև երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով: Նրա միջով հոսում էին քաղցրահամ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորելով, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, գեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային, ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ արիասիրտ և վավաշտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել չորս բյուր և երկու հազար անարվեստ դործավորներ և իր ընտրյալներից վեց հազար արվեստավոր դործավորներ, որոնք կատարելապես հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի գործի արհեստներում: Հրամանն ասածին պես կատարվում էր: Բերվեցին անար-

վեստ բանվորների և բազմաբզեստ հանճարեղ վարպետների բազմութունները: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամրանում են ասպատակութունների ու գաղթականութունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեն ապառաժ լեռների գագաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ նախ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ մի փոքր քար՝ պարսատիկի համար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է ածված այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցրնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմութունը շատ դասերի բաժանել և ամեն մի դասի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներ հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձից շինած դռներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ, կրկնահարկ ու եռահարկ, զարդարված տեսակ տեսակ գուլնդգուլն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության: Քաղաքի կողմերն էլ որոշում է գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղանիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին: Գետի մի մասը առունների բաժանելով՝ անցկացնում է քաղաքի միջով ամեն տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար: Իսկ մյուս մասը անցկացնում է ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի ու բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի բոլոր արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հուշակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում մարդկանց անթիվ բազմութուններ»:

Սեպագրերն էլ ասում են, որ Վանի ջրանցքը կառուցել է Մե-

նուա թագավորը մեր թվականությունից առաջ իններորդ դարում կամ ութերորդ դարի սկզբին:

Այդ ջրանցքը եղել է Մենուայի հպարտությունը: Թշնամիներից ու շարագործներից այն պաշտպանելու համար Մենուան մի քանի ամրոցներ է կառուցել ջրանցքի շրջակայքում և իր դրանիկ գնդերից մի քանիսը պահել այնտեղ: Զրատարի կողքերին Մենուան տասնչորս սեպագիր արձանագրություն է թողել և հավաստել աշխարհին, որ դրա կառուցողը ինքն է:

Կառուցողները գնացին, իսկ ջուրը շարունակում է հին հունով հոսել:

Կարմրահատ և սպիտակահատ ցորեն

Հայաստանում աճում է երկու տեսակ ցորեն՝ կարմրահատ և սպիտակահատ: Կարմրահատն ամենից շատ մշակում են Շիրակում, Բագրևանդում և Տարոնում, սպիտակահատը՝ Արարատյան դաշտում:

Ասում են մի անգամ Հայոց աստվածների հայր Արամազդը կանչում է արևի ու ռազմի աստված Վահագնին և սիրո ու գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկին և ասում.

— Վեցրեք այս երկու տոպրակները, տարեք երկիր և նվիրաբերեցեք մարդկանց: Մեկի մեջ կարմրահատ ցորեն է, մյուսի մեջ՝ սպիտակահատ: Կարմրահատը այրեքի համար է, սպիտակահատը՝ կանանց: Սպիտակահատ ցորենահաց ուտելով բոլոր հայուհիները սպիտակամորթ կդառնան, իսկ կարմրահատ ցորենահացը տղամարդկանց կդարձնի առնական: Զգույ՛ր ևղեք՝ չչփոթեք: Նորից եմ ասում՝ կարմրահատը տղամարդկանց, սպիտակահատը կանանց համար է:

Սակայն սիրուց գլուխները կորցրած Վահագնն ու Աստղիկը մոռանում են Արամազդի պատվիրանը և մարդկանց մոտ հասնելուց չեն կարողանում որոշել, թե որ տոպրակն ում տան:

— Արի խառնենք տոպրակներն ու տանք մարդկանց, ցորենը ցորեն է, թող տղամարդիկ ու կանայք և՛ կարմրահատ ուտեն, և՛ սպիտակահատ, — ասում է Վահագնը:

Այդպես էլ անում են: Արամազդի պատվիրանը չկատարելու պատճառով սպիտակամաշկ ու կարմրաթուշ են լինում և՛ հայուհիները և հայ տղամարդիկ:

Աղորիք

Հայոց աշխարհում ամենամիամիտ մարդիկ ապրում են Արցախում: Դե, նրանք նոր չեն միամիտ դարձել, որդոց-որդի այդպես են եղել:

Մի անգամ այս Արցախի իշխանը, որի անունը Տատուր էր, թաղավորի կանչով գալիս է Արմավիր:

Թագավորը Տատուրին պատիվներ է տալիս, ճանապարհելիս էլ նվիրում նրան մի աղորիք, որ պատրաստել էին Մեծամորի վարպետները:

— Այս աղորիք երկանքով դու կարող ես քառասուն տարի ցորեն աղալ և ալյուր ու ձավար ստանալ, — ասաց թագավորը: — Սա ձեռքի ջրաղաց է:

Սակայն դեռ Արմավիրից դուրս շեկած աղորիքի երկու քարերն էլ միջից կոտրվեցին և շորս կես եղան: Իշխանը շատ տխրեց, ինչ էլ չինի՝ արքայական նվեր էր: Բայց ի՞նչ կարող ես անել, քարի կոտրածը կոտրած էր:

Տատուրը վերցնում է իր ջարդված քարերով աղորիքը և վերադառնում Արցախ: Տուն հասնելով կնոջը պատմում է արքայական նվերի մասին:

— Հիմա այս ջարդված քարերն ինչո՞ւ ես Արմավիրից հասցրել այստեղ, — հարցնում է կինը:

— Բերել եմ, որ դեն գցեմ, — պատասխանում է Տատուրը:

— Բայց դու կարող էիր դեն գցել Արմավիրում, — ասում է կինը:

— Ճիշտ ես ասում, բայց խելքս չի կտրել:

Տափը հայոց հողի աստվածն է

Տափը հայոց մայր աստվածուհի Անահիտի ուստրն է, հայոց հողի աստվածը: Հազարամյակները գալիս են գնում, բայց նա մնում է քսան տարեկան: Աշխարհում ամեն ինչ ծերանում է, բացի հողը: Այդ պատճառով էլ ծերությունն անցնում է գեղազանգուր Տափ պատանու կողքով:

Մի անգամ աստվածները նստեցին յոթնօրյա խնջույքի, որի ժամանակ Տափ պատանին հիացրեց հին ու նոր աստվածներին ու աստվածուհիներին: Նրա գեղազանգուր մազերը դարձել էին առատության եղջյուրներ, հազար ձև ու թույր էին ստանում՝ դառնում խաղող, կաթի երես լավաշ, տանձ ու խնձոր, նուշ ու

կեռաս, մեղր ու գաղպեն, նգածաղիկ ու ստեպղին, որդան կարմիրով օշարակ ու գարեջուր:

Առաջին վեց օրը Տափը կատարում էր աստվածների բոլոր ցանկությունները և սեղանին թափում ամեն տեսակ ուտելիք ու ըմպելիք:

Յոթերորդ օրը հոգնած Տափը նիրհեց, սակայն կամաւոր ու քմահաճ աստվածները նոր պատվերներ էին տալիս:

— Մի խանգարեք նրան,— ասաց Տափի մայր Անահիտը.— յոթերորդ օրը նա պետք է քուն մտնի, եթե նրան հանգիստ չթողնեք՝ նա ձեր ցանկությունները կկատարի կիսատ-պռատ:

Տափի նման է նաև հողը: Բայց հայ հողագործը աստվածների պես քմահաճ չէ: Նա վեց տարի ցանում է հողը, յոթերորդ տարում հանգիստ տալիս: Այդ մեկ տարում հողը վերագտնում է վեց տարում իր կորցրած ուժը և հավիտենապես մնում բարեբեր ու քսան տարեկան, ինչպես Տափ պատանին:

Տափը ընկուզաչափ ցորենը երբ կհանձնի հայերին

Հարք-տնուսը Հայոց աշխարհի պորտն է: Այստեղից հավասար հեռավորության վրա են գտնվում երկրի հյուսիսային ու հարավային, արևելյան ու արևմտյան եզրերը:

Սքանչելի են Բյուրակն բարձրավանդակի Սերկի, Հավատամք, Սրմանց, Շուշարի, Թեքման կատարները:

Ասում են համաշխարհային ջրհեղեղից առաջ այս բարձրությունների վրա ընկուզի մեծությամբ ցորեն էր աճում: Զրեքը բարձրանալու նախօրեին հայոց հողի աստված Տափը Հարքի ընկուզաչափ ցորենի սերմացուն թաղեց մի լճի հատակում: Բայց դե Հարքում հազար լիճ ու աղբյուր կա, դրա համար էլ Բյուրակն է կոչվում, ի՞նչ իմանաս, թե դրանցից որի հատակում է սերմնացուն:

Հարքեցիք համոզված են, թե Տափը այդ սերմացուի տեղը հայերին կհայտնի այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղից հետո անցնի յոթ հազար տարի:

Մանգաղ

Մանգաղը՝ մետաղյա կեռ կտրիչ-հնձիչը յոթ հազար տարեկան է: Մինչ այդ մարդը արտերը ոչ թե հնձում, այլ քաղում էր,

այսինքն՝ ձեռքով մեկ-մեկ կտրում կամ պոկում էր հասկը:

Կենտր երբեք էլ դուր չի եկել մարդուն: Եվ նա մի հասկի փոխարեն՝ փորձել է կտրել երկուսը, երեքը, չորսը, ապա՝ մի ամբողջ փունջ: Սկզբում կտրել է ձեռքով, հետո սատանի եղունգ կտրիչ-քարով, վերջապես նաև մետաղով, որ կորացրել է այն-քան ինչքան պետք է հասկերի ցողունների մի փունջ մի հարվածով կտրելու համար:

Մանգաղն առաջին մեքենան էր աշխարհում:

Կողբ

Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ գյուղը հնում մտել է Գուգարք նահանգի Կողբոփոր գավառի մեջ:

Կողբը Եվրոպայի բոլոր քաղաքներից էլ հին է: Ափսոս, որ հիմնադրման անձնագիրը չի պահպանվել: Դա պատահել է այսպես:

Գյուղի հիմնադիրները կառուցել էին նաև մի անմատչելի ամրոց: Վտանգի ժամանակ շինականները դուրս էին թափվում իրենց տներից և պատսպարվում ամրոցում:

Այս առաջին կողբեցիները հացամուլ էին: Նրանք ոսկուց ցորենի մի հասկ էին ձուլել և որպես Կողբի զինանշան դրել իրենց աճոցի աշտարակին:

Թշնամին լսում է ոսկե հասկի մասին, հազար-հազար ճամփա կտրելով գալիս հասնում է Կողբ և պաշարում ամրոցը: Հնձի ժամանակ էր: Պաշարված կողբեցիների առջև պայման է դրվում.

— Եթե չհանձնեք ոսկե հասկը՝ կայրենք ձեր բոլոր արտերը: Կողբեցիները մտմտում են, ծանրութեթև անում և ասում.

— Ավելի լավ է ոսկուց զրկվենք, քան հացից:

Եվ ոսկե հասկը զիջում են թշնամուն:

Ծավի սոսիների պուրակը

Սոսիների ամենագեղեցիկ պուրակը Ծավ գյուղի մոտ է: Սա Սյունաց աշխարհի սքանչելիքն է:

Մի անգամ այստեղով անցնելիս՝ Պարսից Դարեհ արքան հավանում է պուրակը: Նա հրամայում է, որ անտառից ոստեր հանեն, տանեն Պարսկաստան և իր պալատի մոտ սրա նման բանաստեղծական մի պուրակ տնկեն:

Պարսիկ անտառագետները գնում ու գալիս են, բայց բան չի ստացվում: Հայկական սոսին պարսկական հողի վրա չի արմատակալում:

— Այն, ինչ պարսկական հողի վրա չի աճում՝ պետք է աշխարհի ոչ մի անկյունում էլ չաճի, — ասում է զայրացած Դարեհը և մարդիկ է ուղարկում, որպեսզի կտրեն Մավի պուրակի բոլոր սոսիները:

Արքայի հրամանը կատարում են: Սակայն մի քանի տարի հետո պուրակը կրկին դալարում է: Պարսիկները այս անգամ էլ են կտրում սոսիների շիվերը, բայց շատ շանցած պուրակը նորից է բարձրացնում իր գլուխը:

Դարեհն իր մոտ է կանչում մի գիտունի ու հարցնում.

— Սա ի՞նչ բան է, ի՞նչ ուժ կա այդ սոսիների մեջ, որ իմ մարդիկ չեն կարողանում արմատահան անել:

Գիտունն արքային ասում է.

— Այդ սոսիների տակ հայերը ցորեն են ցանել: Իսկ ցորենի ուժով հողին կպած ծառը մահ շունի, ինչ էլ անես՝ մի տեղից կդալարի:

Տող

Հին է Ղարաբաղի Հաղրութի շրջանի Տող գյուղը: Սա հիմնվել է այն ժամանակ, երբ Կուր գետի աջափնյակի բոլոր մարդիկ միայն հայերեն էին խոսում:

Տողում թարմ հաց թխողը թոնրից հանած առաջին հացը ուղարկում է այն տունը, որը հիվանդ ունի: Հացը տեսնելով հիվանդը ուժ է առնում ժամ առաջ ապաքինվելու համար: Եթե հաց թխողը հիվանդին մոռանա, ապա երկու օրում նրա տան անդամներից մեկը կհիվանդանա:

Այդպես են մտածել տողեցիների նախնիք երկու հազար տարի առաջ: Դա սովորություն է դարձել այսօրվա տուլեցու համար, շնայած նա վաղուց է մաշկաթափվել սնտիսուպաշտությունից:

Նույն հացից է կծել

Հացի հասակակից է Սիսիանի շրջանի Բոնակոթ գյուղը: Թվի ու հաշվի ենթակա ժամանակները սողանք են տվել Բոնակոթի վրայով: Գյուղը ճամփա է դրել նաև խելոք ու անխելք բոլոր

աստվածներին ու ինքը մնացել կանգուն: Եվ պահել է հացապաշտական խորհուրդը. երկու կամ մի քանի հարեանների երեխաների համար մի կլոր հաց են թխում, և տալիս երեխաներին, որ նրանք կծեն տարբեր տեղերից՝ որպես հարատև ընկերության ու բարեկամության նշան:

Իզուր չէ, որ ընկերոջ հավատարմությունը բռնակոթցին յուրովի է բնորոշում.

— Նույն հացից է կծել:

Արդարադատ թագավորը նման է վարպետ սերմնացանին

Մեր թվականությունից առաջ վեցերորդ դարում Հայաստանի թագավորն էր Տիգրանը: Թագը գլխին դնելուց և գահին բազմելուց առաջ նա հորն ասաց.

— Հավատա, հա՛յր, ես քեզ պես արդարադատ կլինեմ:

— Չէ՛, զավակս,— պատասխանեց հայրը,— ես այնքան էլ արդարադատ չեմ եղել, ավելի լավ է դու նմանվես վարպետ սերմնացանին:

— Ինչո՞ւ:

— Դու տեսե՞լ ես, թե սերմնացանը ինչպես է կապում իր կտավե գոգնոցը և սերմը շաղ տալիս աջ ու ձախ: Դա շատ նուրբ գործ է: Նոսր ցանելու դեպքում արտը ցանցառ կլինի և տեղտեղ անհասկ բացատներ կմնան, խիտ ցանելու դեպքում՝ ցորենն արմատ չի տա: Թագավորը նման է սերմնացանին: Եթե ուզում ես արդարադատ լինել, ապա պետք է բոլոր հպատակներին հավասար աչքով նայես, իսկ եթե տասին տանջես մեկի գլուխը շոյելու համար՝ թագավորությունդ կնմանվի խայտաբղետ արտի:

Ինչո՞ւ գարին ավելի շուտ է հասնում, քան ցորենը

Մի անգամ շինական Բազը վեր կացավ ու գնաց հայոց հողի աստված Տափի մոտ:

— Հայոց աշխարհում ցորենն ավելի շուտ է հասնում, քան գարին,— ասաց Բազը:

Տափը պատասխանեց.

— Այդ կարգը պապս է հաստատել:

— Ամենաշնորհ Տափ, դա անարդար կարգ է,— ասաց Բազը:

— Ինչո՞ւ է անարդար:

— Տորենն ուտում են հարուստ մարդիկ, իսկ աղքատին բաժին է ընկնում գարին: Բոլոր հարուստներն էլ հաց ունեն և գարնան վերջին աչքները շեն տնկում իրենց արտերին ու սպասում, թե երբ կարմրին կտան հասկերը: Մի՞թե դու չես կարող այնպես անել, որ գարին ավելի շուտ հասնի: Խղճա շինականներին, գարնան վերջին նրանք քաղցից ուժասպառ են լինում:

— Լավ, Բազ, վերադարձիր տուն և ասա բոլոր աղքատներին, որ ես կկատարեմ նրանց ցանկությունը, ես այնպես կանեմ, որ գարին ցորենից շուտ հասնի քսանմեկ օրով,— խոստացավ Տափ աստվածը:

Այդ ժամանակվանից Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերում գարին ավելի շուտ է հասնում, քան ցորենը: Մայիսի վերջին սկսվում է գարու հունձը:

Գոր

Տարոնում Գոր անունով մի պատանի էր ապրում: Գեմքը ցորնագուլյն էր, ճակատի մազափունջը՝ ոսկեծղի խուրձ, աչքերը՝ մի-մի թոնիր: Ասես ոչ թե ծուխ-ծխանու, այլ արտերի զարմ էր:

Ամենքը սիրում էին Գորին: Աղքատ շինականի արտը պաշտպանելու համար նա մեն-մենակ կովում էր մորեխի պարսերի դեմ, երաշտի ժամանակ բռնրով ջուր էր բերում և մեկ-մեկ ջրում խանձվող ցորնահասկերը, իսկ կարկտի ժամանակ իր մեջքը դեմ էր անում երկնքին, և կարկուտն անձրև էր դառնում ու թափվում գետնին:

Գորն ինքն էլ շգիտեր, որ հայոց արտերի պաշտպան աստվածն էր: Մի անգամ նա քաղցեց, բայց ամաչեց հաց խնլրել մարդկանցից: Այ թե ինչպիսին էր պատանի Գորը:

Մի գարնան էլ լուր տարածվեց, թե Տարոնի բարձր լեռան կատարին հրեշ է հայտնվել՝ հազար տարվա սոված փորով: Ասում էին, թե հրեշը շուտով կիջնի գաշտերը և կխժռի բոլոր արտերը: Գորն իր եղանը ուսն առավ և ճամփա ընկավ դեպի բարձր սարը:

— Ես կսպանեմ այդ հրեշին և ձեր արտերը կծփան հավիտյանս-հավիտենից,— ասաց նա:— Կվերադառնամ քսանմեկ օր հետո:

Մարդիկ անհամբեր սպասում էին, թե ինչ է լինելու:

Հրեշը շերևաց արտերում, բայց Գորն էլ չվերազարձավ: Մարդիկ գնացին բարձր սարի տակ և կանչեցին.

— Գո՛ր, Գո՛ր-Գո՛ր, Գո՛ր-Գո՛ր-Գո՛ր...

Այդ ժամանակվանից էլ և՛ սարը կոչվեց Գոր, Գորգոր կամ Գրգուռ, և՛ հայոց բոլոր ամիսների քսանմեկերորդ օրը:

Ասում են Գրգուռ լեռան կատարին Գորը դեռ կոչում է հայոց արտերը խժռել ցանկացող հրեշի դեմ:

Իսկ մարդիկ «Գորանի» անունով երգ են ձոնել Գորին, որով տուն են կանչում պատանուն:

Մեղրահաց

Սկզբում մեղուն նեկտար էր բերում ու տալիս մարդուն: Դրա դիմաց մարդը մեղվի հետ կիսում էր իր ցորեն հացը: Այդպես երկար ժամանակ ապրում էին միասին, հաշտ ու համերաշխ:

Բայց մի անգամ մարդը հարբեց և ասաց.

— Քո բերածը մի կաթիլ է, իսկ ես քեզ ցորեն հաց եմ տալիս:

Մեղուն տղզաց՝ խռովեց և հեռացավ մարդու մոտից:

— Ոչինչ,— ինքն իրեն ասաց մեղուն,— ես այնպիսի հաց կսարքեմ, որ համը մարդու բերանում մնա հուր-հավիտյան:

Գնաց, բույն դրեց ծառի փշակում և սկսեց հյուսել իր մեղրահացը: Մի անգամ մեղուն գնացել էր ծաղիկներից նեկտար հավաքելու: Հենց այդ ժամանակ մարդը հասավ ծառի փշակին և առավ մեղրահացի համը: Մեղուն վերադարձավ, տղզաց և խայթեց մարդուն:

Հետո մարդը փորձեց նորից բարեկամանալ մեղվի հետ և նրա համար փեթակներ սարքեց: Մեղուն կարծես թե հաշտվեց և սկսեց մարդու համար քաղցր հաց պատրաստել: Բայց տղզուցը մնաց: Եվ հենց որ մարդը փորձում է մոտենալ, մեղուն մտաբերում է հին գժտությունը և խայթում:

Հացն ու լեզուն

Աշխարհի ոչ մի անկյունում հաց ուտելու համար թարգմանիչ պետք չէ: Հացն աշխարհի բոլոր ազգերի համար է: Մինչև հիմա ոչ մի մարդ չի դավաճանել հացին:

Մեծերի մեջ մեծ իմաստուն Գրիգոր Մագիստրոսն ասել է.

— Յուրաքանչյուր մարդ մայրենի լեզվի կարիքը պետք է զգա այնպես, ինչպես հանապազօրյա հացինը: Լեզուն ազգի հոգևոր հացն է: Լեզուն էլ հացի նման է՝ ոչ հնանում է, ոչ թառամում:

Կրակարան

Հայոց արևի աստված Վահագնը մի ժամանակ այնքան մոտ էր երկրին, որ մարդիկ զրուցում էին նրա հետ, մոտենում նրան և տաքացնում իրենց մարմինը, կայծեր փոխ առնում և խարույկներ վառում:

Բայց մի անգամ Վահագնը մարդկանց ասաց.

— Շուտով ես վեր կբարձրանամ և դուք ինձ կտեսնեք շատ հեռվից: Ես կտաքացնեմ ձեզ միայն ցերեկները: Որպեսզի խարույկները շմարեն և գիշերները շառչեք՝ վերցրեք այս հրե ճառագայթածողը և ձեր խարույկները միշտ վառ կմնան:

Մի քանի օր անց արևը վեր բարձրացավ և մարդիկ երկյուղեցին. իսկ եթե անձրևները գան ու մարեն խարույկները՝ այն ժամանակ ինչպե՞ս պիտի տաքանան իրենք: Ասենք թե՛ գիշերները մի կերպ լուսացրին սրթսրթալով, հետո՞: Իսկ եթե խարույկ չլինի՝ ինչպե՞ս խորովեն որսը, եփեն հացը:

Եվ արևապաշտ մարդիկ սկսեցին «ներս տանել» խարույկները: Ամեն տուն իր կրակարանն ունեցավ: Ամեն կրակարան դարձավ հայկական տան փոքրիկ արևը, փոքրիկ Վահագնը:

Ազոխ

Աշխարհի ամենամեծ քարայրներից մեկը գտնվում է Ղարաբաղի Հադրութի շրջանի Ազոխ գյուղի մոտ: Հնում ազոխեցիք այս քարայրում էին պահում իրենց սերմացու հացահատիկը:

Մի անգամ այնպիսի երաշտ եղավ, որ սովը շոքեց ազոխեցիների շեմին: Ամռան վերջ էր: Մարդիկ ցանկացան ձեռք տալ աշնանացանի համար պահված սերմացուին: Սակայն գյուղի

փորձառու տարեցները, հոգալով գալիքի մասին, փակեցին քարայրի մուտքը: Շինականներն ստիպված սկսեցին սնվել դեռահաս խաղողով: Այդ պատճառով էլ գյուղը կոչվեց Ազոխ, որ նշանակում է խակ խաղող:

Յորենավետ կարասը

Մի ժամանակ Ուտիքի գյուղերի բոլոր տներն էլ հացահատիկի հորած կարասներ են ունեցել: Մեկի կարասը տարին մեկ է դատարկվել, մյուսինը՝ յոթ տարին մեկ: Պատահել է նաև, որ տարիներով ոչ մի կարաս չի լցվել:

Բախտի ձեռքին ինչ ասես, որ չի քաշել հազար ասպատակոզի ճամփին ընկած Ուտիքը՝ Հայաստան աշխարհի այս արևախանձ անկյունը: Բայց ամենածանր տարիներին էլ Ուտիքի հայրեր կարասի հատակում մի բուռ ցորեն է թողել, որպեսզի կարասը ցորնաբույր մնա և նորից դառնա ցորենավետ:

Գարեջուր

«Գարու ջուրը մարդու համար է, գարին՝ շորքոտանու»:

Հայկական այս առածը երեք հազար տարեկան է: Հայերը գարեջուր են պատրաստել այդ առածից առաջ:

Հուլյն պատմիչ Քսենոփոնը, որ մեր թվականությունից առաջ 401 թվականին եղել է Հայաստանում, հայկական գարեջրի մասին գրել է. «Տներում էին այծերը, ոչխարները, եզները և թռչունները՝ իրենց ձագերով: Այնտեղ կար նաև ցորեն, գարի, ընդեզեն և կարասների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ: Կարասների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Մարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր՝ եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք է»:

Հացարար

Հնում հացարարը, այսինքն՝ հացթուխը, անձեռնմխելի մարդ էր համարվում: Ոչ մի հաղթող, արյունակից թե այլազգի, չի սպանել հաց թխող մարդուն: Այդ պատճառով թշնամու հարձակման

ժամանակ հացարարները ոչ երկյուղում էին մահից, ոչ էլ մտածում իրենց կյանքը փրկելու համար թաքնվել կամ փախչել:

Հուլյն պատմիչ Քսենոփոնը, նկարագրելով տասը հազարանոց հունական բանակի նահանջը Հայաստանի միջով մեր թվականությունից առաջ 401 թվականին, իր «Անաբասիս» գրքում գրել է. «Իսկ բարբարոսները աղմուկը լսելով, շղիմացան ու փախան: Բայց բարբարոսներից ոմանք սպանվեցին և ձեռք բերվեց մոտ քսան ձի, միաժամանակ գրավվեց Տիրիբազոսի վրանը և նրա մեջ արծաթե ոտքերով մահիճներ և ըմպանակներ, ինչպես նաև մարդիկ, որոնք ասացին, թե հացարարներ են ու մատուվակներ»:

Ժամանակ

Վանա լճի արևելյան ափին, Հայոց ձոր գավառում ժամանակ անունով մի գյուղ է եղել, որ հիմնադրել է հայ ազգի անվանադիր Հայկ դյուցազնը:

Այս գյուղում ապրում էին բազմաթիվ գիտուններ ու աստղագուշակներ: Նրանք պահում էին հայոց ժամանակի հաշիվը, շինականներին հայտնում սպասվող երաշտի և ուրիշ արհավիրքների մասին, առանց որոմի ցանքսերը աճեցնելու գաղտնիքը:

Այստեղ էին գալիս Հայքի բոլոր տասնհինգ նահանգների շորս հարյուր գավառներից ու գավառակներից: Ով որ կորցնում էր ժամանակի հաշիվը՝ Հայոց ձոր էր հասնում և ժամանակ գյուղի իմաստունների հետ ճշտում օրերն ու ամիսները:

Այդ իմաստունների շնորհիվ բոլոր հայերն ունեին միատեսակ ժամանակ, միատեսակ տարեգլուխ ու տարեմուտ, ոչ մի նահանգում ոչ գարունն էր ուշանում, ոչ էլ աշունն էր շուտ գալիս: Երբ Հայքի որևէ եզրում թշնամի էր հայտնվում՝ հայերը միաժամանակ և միասնաբար էին ընդառաջ դուրս գալիս թըշնամուն և հաղթում նրան: Եվ միասնաբար էլ նստում էին հաղթության հացի:

Բայց ահա հեռու-հեռուներում իմացան Հայքի անպարտելիության ուժի մասին, վեր կացան և գրոհի ելան հայոց դեմ գունդ առ գունդ, հրոսակ առ հրոսակ, դար առ դար: Այնքան գրոհեցին մինչև հասան Հայոց ձոր գավառը: Այստեղ հիմնահատակ ավերեցին ժամանակ գյուղը և սրի քաշեցին նրա բոլոր իմաստուններին:

Եվ հայերը կորցրին ժամաձախի հաշիվը: Այնուհետև Հայքում ամեն ինչ խառնվեց իրար: Երբեմն գարնանը հաջորդում էր ձմեռը, կամ տարի էր լինում առանց ամռան ու աշնան: Ոչ էլ արտերն էին հասնում ժամանակին: Իսկ երբ թշնամին էր հարձակվում՝ հայերը շէին հասցնում իմաց տալ միմյանց:

Ամեն մեկն սկսեց հաղթության հաց թխել իր համար, այդ պատճառով էլ համայն Հայքը շհաղթեց: Մինչև հիմա ժամանակ շունեցող ոչ մի երկիր չի հաղթել:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին և հայկական լավաշը

Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհանված արշավանքը անցավ Հայաստանի կողքով: Բայց և այնպես Եփրատն անցնելիս նա պաշարեց հայկական մի բերդ: Մակեդոնական բանակը երեք օր շարունակ գրոհ ձեռնարկեց, սակայն ամբողջ մնաց անառիկ: Չորրորդ օրը բերդի աշտարակից հայերը կախեցին ասրափայլ մի լավաշ:

— Հայերը անձնատուր են լինում,— զեկուցեցին զորավարին:

— Ինչպե՞ս,— հարցրեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

— Նրանք լավաշ են կախել բերդի աշտարակից:

— Լավաշն ի՞նչ բան է:

— Հայկական նրբաթերթ հաց:

— Անձնատուր լինողը սպիտակ դրոշ կկախի և ոչ թե լավաշ: Նրանք հաշտութունն ու խաղաղությունն են առաջարկում: Հայերն ուզում են ասել, թե մարդն աշխարհ է եկել հաց ուտելու ու ապրելու և ոչ թե զենք վերցնելու ու կռվելու համար:

— Հիմա ի՞նչ անենք, զորապե՛տ:

— Վերացրեք պաշարումը և շարժվեք առաջ: Թող հացապաշտ հայերը վայելեն իրենց հացն ու խաղաղությունը: Հացի դեմ չի կարելի նիզակ ճոճել: Աստվածները յոթ տարի շուտ են մահ պարգևում նրան, ով կռիվ է գնում հացի դեմ,— ասաց Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

Տուրտուր

Մի ժամանակ Արցախի ամենամեծ գետի ջրով շորսհարչուր ջրաղաց էր աշխատում: Հացապակաս մի տարի ջրաղացները կանգ առան: Մարդիկ իրենց ունեցած մի բուռ հացահատիկը

աղում էին երկանք-աղորիքով: Մի բուռը ոնց տանես ջրաղաց՝
փոշի դառած ջրաղացի պատերին կկաշի:

Պառավ Սանդուխտը թափ տվեց հորած կարասների պատե-
րին կպած ցորնահատիկները: Եղած-չեղածը դուրս եկավ մի
կոտ: Բայց Սանդուխտը որոշեց իր ցորենը ջրաղաց տանել:
Հենց որ սկսեց ցորենն աղալ, չգիտես ինչպես գործի ընկան մեծ
գետի մյուս բոլոր ջրաղացները: Եվ ամբողջ Արցախում մարդիկ
լսեցին շախշախների միալար ձայնը.

— Տո՛ւր-տո՛ւր, տո՛ւր-տո՛ւր, տո՛ւր-տո՛ւր...

Ջրաղացներն աղալ էին ուզում, բայց ցորեն չկար: Այդ ժա-
մանակվանից էլ Արցախի մեծ՝ գետի անունը ջրաղացների շախ-
շախների միալար ձայնի նմանությամբ կոչվեց Տուրտուր, որ
հետո ձևափոխվեց ու դարձավ Տրտու: Հենց այս Տրտուն է, որ
աղավաղվել և այժմ կոչվում է Թարթառ:

Բաղարջ

Գիշեր էր: Լսվում էր ջրաղացների միալար քավուտոցը.

— Ա-ղո՛ւն, ա-ղո՛ւն, ա-ղո՛ւ...

Այդ ձայնի տակ կարելի է քուն մտնել և՛քնի մեջ էլ յոթ երազ
տեսնել: Բայց ջրաղացպանի քունը չէր տանում: Նա սոված էր:
Կեսգիշերին որտեղի՞ց հաց գտնես: Քաղցածությունից ջրաղաց-
պանի աղիքները քոր էին գալիս: Նա մտմտում էր, մտմտում,
բայց ելք չէր գտնում: Հանկարծ աչքին ընկավ աղունավարձի
ամանը: Մտքում ինչ-որ բան փայլատակեց: Առանց ժամանակ
կորցնելու՝ նա մի քանի բուռ ալյուրից խմոր հունցեց, ապա
կրակ վառեց ու խարույկի կողքին տափարակ մի քար ցցեց:
Հետո խմորից գնդիկ արեց, հարթեցրեց ու տափարակ քարին
կպցրեց այնպես, ինչպես թոնրի պատին են հաց կպցնում:

Այդպես ծնվեց հայկական բաղարջը՝ անթթխմոր հացը, որի
համը մնաց ջրաղացների ալրոտ պատերի ներսում:

Խորակ

Մի ժամանակ Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում ցորենի ալ-
յուրը մաղում էին սովորական մաղով, ապա մաղածը երկրորդ
անգամ մաղում մանրաչք մաղով ու ստանում խորակ ընտիր
ալյուրը, որից հաց էին թխում տոնական հանդիսությունների
Յ—Հացապատում

ժամանակ: Հարս ու փեսա խորակ էին ճաշակում մեղ:ամիսի բոլոր օրերին: Նավասարդյան տոնախմբությունների ձիարշավների հաղթողներն անմիջապես ստանում էին խորակ ալյուրից թխած թարմ հաց:

Հետո սկսեցին այդ ալյուրից ճաշ պատրաստել և անունը դնել խորակ: Արցախում այնքան սիրեցին այդտեսակ ճաշը, որ ընդհանրապես բոլոր ճաշերն անվանեցին խորակ: Եվ արցախեցիներն իրենց շուրթերին պահեցին Հայոց աշխարհի մյուս կողմերում մոռացության տրված հնամենի այդ բառը:

Առանց փշրանքի սուփրեն չեն հավաքում

Մեզնից հազար ու հազար տարի առաջ ծտերն ապրում էին միայն Մասիսի լանջերին: Բայց ահա Հայքի ծայրակալ մասերում երևացին բազմաբազում միջատներ, որոնք խժոռում ու ոչնչացնում էին արտերն ու այգիները, բոլոր բույսերն ու բանջարեղենը: Թվում էր, թե ուր-որ է միջատները պիտի ամայացնեն ամբողջ երկիրը:

Հենց այդ ժամանակ մարդիկ Մասիսի լանջերից բազմաթիվ ծտեր բռնեցին, լցրին կողովների մեջ և տարան ու բաց թողեցին միջատաշատ դավառներում: Մի մեծ կոփվ սկսվեց միջատների ու ծտերի միջև: Ծտերը հաղթեցին ու դարձան մարդու հավիտենական բարեկամները: Մարդը հացի փշրանքը ծտերին է տալիս՝ վարձահատույց լինելով այն բանի համար, որ ծտերը խժոռող միջատներից փրկել են բոլոր հացահատիկները:

Հայոց աշխարհի ամեն մի գյուղում սեղանից վեր կենալիս շեն չեն անում, այսինքն՝ սուփրեն չեն հավաքում, եթե ծտերի համար հացի կտորտանք ու փշրանք չի լինում սուփրի մեջ:

Արագիլ

Հարթում ասում են, թե դա եղել է Հայկ Նահապետից առաջ: Բել բռնակալի պապը արշավել է մեր Թորգոմա տուն, գերել բոլոր մշակներին և տարել ու բաց թողել հրաշեկ ավազուտներում՝ կարծելով թե նրանք անմիջապես կմեռնեն: Սակայն Թորգոմազուտները աննկատելի անէանում են բռնակալի աչքից և հրաշքով դառնում արագիլներ: Հետո թռչում են և գնում ու ապրում հեռավոր երկրում: Բայց հայրենիքի կարոտը այրում է նրանց սիրտը և զարնան սկզբին տուն են դառնում արագիլ դարձած:

Ամեն տարվա մարտի 9-ին Հայաստան աշխարհի գյուղերի մարդիկ դիմավորում են արագիլների վերադարձը: Եթե արագիլն իր կտուցով հասկ կամ կանաչ շյուղ է բերում, ապա դա նշան է, թե տարին բերքառատ կլինի: Շինականն իրեն բխտավոր է համարում, եթե արագիլը նրա տանիքին բույն է դնում:

Արագիլները մի քանի ամիս վայելում են գյուղացիների հյուրընկալութունը և շեն գիպշում ոչ հացահատիկներին, ոչ պտուղներին, ոչ էլ բանջարեղենին: Նախկին մշակ-արագիլը ինչպե՞ս կարող է ձեռք տալ մշակի քրտինքով աճեցրած վաստակին:

Աշնանն արագիլները երամ-երամ շվում են դեպի հարավ: Ասում են հեռավոր երկրում մի գետ կա, նրանք գնում և լողանում են այդ գետում ու դառնում իսկական մարդիկ: Հետո հաջորդ տարվա գարնանը նույն գետում նորից են լողանում՝ հավքի թևեր հագնում և թռչում դեպի Հայաստան:

Ածիկ

Հարքը Հայոց աշխարհի տանիքն է: Մի անգամ ձմեռն այնպես պինդ նստեց այստեղ, որ ոչ ոք գարուն, ամառ ու աշուն չտեսավ: Մարդիկ տներում փակվեցին, անասունները՝ գոմերում: Մոռացան և՛ վար ու ցանքս, և՛ արտ ու այգի: Սերմացու ցորնահատիկները սկսեցին ուռչել և գիշերները տարօրինակ ձայներ հանել: Մարդիկ ստիպված ցորենի մի մասը փռեցին սկուտեղների վրա: Ամեն օր մի քիչ ջուր էին ցողում՝ խոնավացնում, որպեսզի «մեղմեն սերմացուի բարկութունը»: Բայց տաս-տասնհինգ օր հետո դրանք սկսեցին ծլել: Մարդիկ մըտմտացին, մտմտացին և որոշեցին իրենց անելիքը: Հենց որ ծիլերը բարձրացան երկու մատնաշափ, նրանք ցորենն սկսեցին ծեծել սանդերի մեջ, հյութի հետ ալյուր խառնել և եփել մինչև կարմրավուն դառնալը:

Այսպես ստեղծվեց հայկական քաղցրահամ ուտելիք ածիկը: Հետո հայերը իմաց տվին միմյանց և Հայաստանի բոլոր կողմերում սկսեցին ածիկ պատրաստել ամեն տարի: Դրանով նրանք «վախեցնում էին» ձմռան աչքը. եթե մի տարի ածիկ չեփես՝ ձմեռն աներես հյուրի նման ամբողջ տարին դուրս չի գա Հայոց աշխարհից:

Հայաստանի հանրային առաջին փուլը

Հայաստանում հանրային առաջին փուլը կառուցվել է մեր թվականությունից առաջ երրորդ դարում Մոսիքի քաղաքամայր Արշամաշատում:

Այն ժամանակ Արշամաշատը շուկաների ու արհեստավորաց տների քաղաք էր:

Արշամաշատում հացը թխում էին դիշերը և վաճառում վաղ առավոտյան: Սա միակ փուլն էր աշխարհում, որն ուներ իր գուսանը: Նա շրջում էր քաղաքի փողոցներով, երգով ազդարարում ամենքին, որ հանապազօրյա հացը թխված է և արշամաշատցիները կարող են անուշ անել այն: Երգը միշտ ավարտվում էր գուսանական նույն մաղթանքով.

— Եվ թող հացաբույր լինեն Արշամաշատի բոլոր առավոտները:

Երվանդ Վերջին արքայի հրովարտակը

Երվանդ Վերջին հայոց թագավորը մեր թվականությունից առաջ երրորդ դարի վերջին Երասխաձոր գավառում, Երասխ և Ախուրյան գետերի միախառնման տեղում մի քաղաք է կառուցում և իր անունով կոչում Երվանդաշատ:

Իր նոր քաղաքը համայն Հայքում հռչակելու նպատակով Երվանդ Վերջինն այսպիսի հրովարտակ է արձակում. «Ով համաձայնի դառնալ Երվանդաշատի մշտական բնակիչ՝ առաջին տասը տարում արքունի ամբարներից ձրի կստանա այնքան ցորեն, ինչքան պետք է իրեն»:

Պարի ու ցորեն հացերը

Մի քուրմ զնաց արքայի մոտ և ասաց.

— Շինական ճավը մեհյանի ցորենահարկը չի տալիս և անիծո՞ւմ է հացը:

Կանչեցին շինական ճավին: Սա էլ ասաց, թե քուրմը ստում է:

Արքայի հրամանով երկրագործին ու քրմին նետեցին հանցանաց խուց: Բանտապետն ամեն օր յուրաքանչյուրին տալիս էր մի գավաթ ջուր, մի աման լապուր և երկու տեսակ հաց՝ մեկը

գարի, մյուսը՝ ցորեն: Եվ ամեն անգամ էլ բանտարկյալներին ասում էր.

— Ջուրը կարող եք խմել մինչև վերջին կումը, ապուրն ուտել ամբողջովին, բայց երկու հացերից մեկը պիտի ուտեք՝ կա՛մ գարին, կա՛մ ցորենը: Եթե հանկարծ մոռանաք և երկուսին էլ ձեռք տաք՝ նույն օրը կգլխատվեք:

Եվ ամեն առավոտ բանտապետը ետ էր վերցնում հացերից մեկը:

Երեք ամիս հետո բանտապետը շինական ճավին տարավ արքայի մոտ ու զեկուցեց.

— Տե՛ր իմ, այս երեք ամսում ճավը միայն գարի հացն է կերել, ցորնահացին ձեռք չի տվել:

Արքան դիմեց շինականին.

— Դու ինչո՞ւ ցորենը թողած գարին ես ուտում:

— Արքա՛, ես երկրագործ մարդ եմ և սովոր չեմ ձրի հաց ուտել: Ոչ հերկել եմ, ոչ ցանել, ոչ էլ հնձել, ձեռքս ինչպե՞ս դիպ-ցրների ցորենին:

— Այդ դեպքում դու կարող էիր ձեռք շտալ նակ-գարի հացին:

— Գարի հացը ես ուտում էի շմեռնելու համար, — լրացրեց ճավը:

— Ազատեք այս մարդուն, հացի՛ հարգն իմացող մարդը չի անիծի հացը, — հրամայեց արքան:

Հետո արքայի մոտ բերեցին քրմին:

— Դու ինչո՞ւ գարին թողած, ցորեն հացն էիր ուտում, — հարցրեց արքան:

— Արքա՛, ո՞ր հիմարը ցորենը կթողնի, գարին կուտի:

— Բայց դու ոչ մեկի վրա քրտինք չես թափել:

— Քրտինք պիտի թափի շինականը և ոչ թե ես:

— Արդար չես: Դու ընդունո՞ւմ ես, որ շինականի դատաւծն ես ուտում:

— Այո՛:

— Ապա ինչո՞ւ ես բամբասում անմեղ շինականին:

— Ո՞վ հաստատեց իմ բամբասանքը:

— Գարի ու ցորեն հացերը, — ասաց արքան և հրամայեց քրմին նորից հանցանաց խուց տանել և այնտեղ պահել ևս երեք ամիս և միայն գարի հաց կերցնել:

Առաջին հասկափնջերը նվիրում էին Անահիտին

Հեթանոս հայերը շատ էին սիրում իրենց սնուցող մայր աստվածուհի Անահիտին, որին անվանում էին ոսկեմայր և ոսկեծղի: Բոլոր արտերը հնձելուց հետո առաջին բերքի հասկափնջերը տանում ու դրանցով ծածկում էին Անահիտի արձանը:

Նրանք համոզված էին, թե զոհարերությամբ ապահովում են իրենց բերքի պահպանումը ամեն տեսակ աղետից ու արհավիրքից:

Սեղանի թագավորը

Հայոց Վաղարշակ թագավորը տերության բոլոր կողմերից պալատ կանչեց յոթանասուն իմաստունի և նրանց ասաց.

— Ցորենավետ է այս տարի: Շինականները յոթ տարվա համար հատիկ են ամբարել: Ի պատիվ այս առատության մենք յոթ օր խնջույքի կնստենք և անուշ կանենք ամեն տեսակ ցորենահաց: Ով յոթերորդ օրը կարողանա հացի մասին սեղմ ու իմաստուն մի այնպիսի խոսք ասել, որ դուր գա ինձ՝ նրան կնվիրեմ մի ոսկե մատանի:

Ասելն ու խնջույքն սկսելը մեկ եղավ: Ցոթանասուն իմաստունները կերան ու խմեցին, իրենց գինու ըմպանակները զարկեցին արքայի ըմպանակին: Ցոթ օր սեղանների վրա հանդես սարքեցին Հայաստանի սննդարար բարիքները՝ լավաշ, խորոված ու խաշած միս, կաթ ու մածուն, շորսհարյուր տեսակ համեմ ու բանջար, խաղող, տանձ ու խնձոր, ծիրան ու նուշ:

Վաղարշակ թագավորը ամեն ինչ սեղանի վրա էր թափել, որ իմաստունները կարողանան համեմատության մեջ արժեքավորել հացը:

Մտմտացին, մտմտացին իմաստունները և յոթերորդ օրը ամեն մեկը մի բան ասաց հացի մասին: Բայց ոչ մի խոսք դուր չեկավ արքային: Հենց այդ ժամանակ Վաղարշակ թագավորը դիմեց իր խոհարարին.

— Գուցե դո՞ւ ասես, թե ինչ է հացը:

— Սեղանի թագավոր,— հանդիստ պատասխանեց խոհարարը՝

— Հրաշալի՛ է: Հացն, իրոք, սեղանի թագավոր է, առանց

հացի սեղան չի լինի: Դու ավելի իմաստուն ես, քան այս յոթանասունը,— ասաց Վաղարշակը և արքայական մատանին նվիրեց խոհարարին:

Պսակ ցորենի ծղոտներից

Ոչ մի տեղ նորափեսայի գլխին այնքան գեղեցիկ պսակ չէին դնում, ինչպես Հայոց աշխարհի Հարթ գավառում: Պսակն այստեղ հյուսում էին ցորենի ծղոտներից, ապա ներկում գույնը գույն: Պսակի ծղոտները եռագույն էին անում, խարխուլը՝ ցուրենագույն, հյուսվածքը՝ կարմիր ու կապույտ:

Այս ամենն անելուց հետո պսակադրության ժամանակ նարոտ պսակը կապում էին փեսայի ճակատին:

Զէ՛, շկարծեք, թե սա հենց այնպես էին անում՝ փեսային զուգելու համար: Հարթեցիք այդ պսակով նորաստեղծ ընտանիքին հացառատություն էին մաղթում:

Համբուրում են հացը

Տմորիքի հայերը մի սովորություն ունեն: Վերցնում են գետնին ընկած հացը, թափ տալիս փոշին, համբուրում և դնում մի բարձր տեղ:

Ասում են՝ գետնին ընկած հացը շտեմնելու սովոր հայի յոթերորդ պորտն այլևս սերունդ չի ունենում:

Մի օր ջուր չեն խմում

Հայաստանի Աղձնիք նահանգի Տատիկ գավառի բոլոր գյուղերում ով գիտե որ ժամանակներից սկիզբ առնող մի սովորություն է եղել: Ամռան երաշտին շինականները ձին-ձենի են տվել և միասնաբար որոշել մի օր ջուր չխմել: Նրանց թվում էր, թե կիզիչ արևից խանձվող արտերը տեսնում էին այդ զոհաբերությունը, ուժ առնում և դիմանում երաշտին:

Կալոց

Արաքսի ձախ ափին, Արշարունիք գավառում, հացաշատ մի գյուղ է եղել:

Մի անգամ ամռան հնձի ավարտին թշնամին գրավեց այս

գյուղը, րայց ավարի համար հարմար րան շգտնելով՝ շարացավ և հերկեց գյուղի հազար կալերը: Ու հեռացավ՝ կարծելով, թե հայ շինակաւնների բերքը կփշանա: Դե՛, եթե կալ չկա՝ որտե՞ղ պիտի կալսես խրձերը:

Թշնամու հեռացալու հաջորդ օրը, մի գիշերվա մեջ, գյուղի մեծ ու փոքրը վրա թափվեցին և պատրաստեցին հազար նոր կալ:

Այդ ժամանակվանից էլ գյուղը կոչվեց Կալոց:

Երդվում են հացով

Քաղաքամայր Արտաշատի արքունի դատարանը հոտնկայս դիմավորում է մեծ դատավոր արքայազն Վրույրին: Վերջինս հագել էր ծիրանի պարեգոտ, գլխին դրել տրդան կարմիրի գույնի կնգուղ:

Մեծ դատավորը մոտենում է բարձրադիր բազմականին և հայացքն ուղղում բազմամարդ սրահին:

Քիչ անց զորականների ուղեկցությամբ ներս են բերում հանցավորներին: Հետո սրահի աջ անկյունում շարվում են վկանները: Ամենքն սպասում են: Դատավորը դեռ կանգնած է ոտքի վրա: Ոչ մի ձայն չի լսվում, թվում է, թե սրահում լուսվյան մի դար է նստել:

Վերջապես ներս բերեցին եռոտանին, որի վրա մի թարմ հաց էր դրված: Հանցավորներից մեկը մոտեցավ հոռուանուն, ձեռքը դրէց հացի վրա և ասաց.

— Երդվում եմ հացով, որ դատարանին կհայտնեմ ճշմարտությունը՝ ինչքան էլ այն դառն լինի ինձ համար:

Նույնը կրկնեցին մյուս հանցավորները:

Ապա եռոտանուն մոտեցավ վկաններից մեկը:

— Այս հացը վկա, ես կասեմ միայն ճշմարտությունը, եթե ստեմ, թող հացը կուրացնի իմ աչքերը, — ասաց նա:

Նույնն ասացին մյուս վկանները:

Մեծ դատավորը նստեց բազմականին և դատավարությունն սկսվեց:

Ծառ կտրողին մեկ տարով զրկում էին հաց ուտելուց

Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում, Ախուրյան գետի աջ ափին, մի բերդաքաղաք է եղել Բագարան անունով: Մեր թվականությունից առաջ երկրորդ դարում այս քաղաքի մոտ տնկել են Մննդոց կոչվող նշանավոր անտառը:

Այդ անտառից թեկուզ մի ծառ կտրողը Երվանդ արքայի հրամանով նետվում էր հանցանաց խուց և այնտեղ մնում մեկ տարի: Բանտարկյալին տալիս էին զանազան ուտելիքներ և ջուր, բայց ոչ հաց: Մի ամբողջ տարի նա հացի համ չէր առնում և հանցանաց խցից դուրս էր գալիս ուժասպառ դարձած:

— Դա ամենաարդար պատիժն է,— ասում էր Երվանդ արքան,— թող ծառ կտրողն իմանա, որ ծառը բնության համար նույնն է, ինչ մարդու համար հացը:

Ինչպես էր մառանապետ ընտրում Արտաշես արքան

Հայոց արքունիքի համար մառանապետ էին որոնում:

Մի օր սենեկապետը մտավ գահասրահ և Արտաշես արքային զեկուցեց.

— Տե՛ր իմ, մառանապետի պատշաճ թեկնածու եմ գտել:

— Ինչո՞վ է նա պատշաճ,— հարցրեց արքան:

— Գեղադեմ է, քաջազանգուր, բարձրահասակ, լայնաթիկունք, ամուր քոբերով: Նաև անուշ ժպիտ ունի:

Արտաշեսն ասաց.

— Այդ ամենը կարող է ունենալ ամեն մի տղամարդ: Բայց ամեն մարդ չէ, որ կարող է մառանապետ լինել:

— Ես ինչպե՞ս պիտի վարվեմ, տե՛ր իմ:

Եվ արքան ասաց.

— Կապիր այդ մարդու աչքերը և թևանցուկ արած մտիր արքունի ամբարանոցներն ու մառանները: Հոտ քաշելով նա պետք է որոշի, որ ինքն անցնում է ցորենի ամբարով, ապա գարու ու կորեկի ամբարներով, հետո մտնում է պանրատուն: Այնտեղից իջիր խոր նկուղները, ձեռքով շոշափելով նա պիտի որոշի, որ դա ոչ թե հացահատիկի, այլ գինու կարաս է: Եթե անսխալ

պատասխաններ կտա՝ կնշանակե այդ մարդը աչքերը փակ
մթերքները տարբերում է իրարից և կարող է մառանապես լի-
նել:

Ախորժակի մասին

Այրարատ նահանգի Ուրծածոր գավառում հացի մի կտոր
էին վերցնում, կոխում Երասխի ջրի մեջ և տալիս ախորժակ չու-
նեցող մարդուն: Եվ հավաստում էին, թե փակ ախորժակն իս-
կույն բացվում է:

Մի անգամ շինական Պսակը հնձից հետո նստեց հացի: Սա-
կայն ինչ արեց-չարեց, հացը կուլ չէր գնում: Նա վերցրեց հա-
ցը և քայլեց դեպի Երասխի ափը: Տեղ հասնելով՝ հացը կոխեց
ջրի մեջ, որոշեց մտքում հաշվել մինչև տասներկուսը և նոր
հացը հանել ջրից: Բայց դեռ չորսին չհասած՝ մի ձուկ հացն
առավ ու սուզվեց ջրում: Պսակի ձեռքին մնաց մի փոքրիկ պա-
տառ: Շինականը ժպտաց ու ինքն իրեն ասաց.

— Ախորժակ ունեցողը ուրիշի ձեռքից էլ հաց կփախցնի,
ինչպես արեց ձուկը: Ինձ պես հիմարին սա քիչ է: Գետի ջուրը
ձկան ախորժակը կբացի և ոչ թե մարդու:

Ստամոքսը հացով գերլցնելը հանցագոր- ծությունն է

Աշխարհի բոլոր հզորների նման քմահաճ էր հայոց արքայից
արքա Տիգրան Մեծը, բայց տեղն եկած տեղը իմաստնանում էր
մի իմաստունի շափ:

Մի անգամ նորակառույց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքում
շատակերների մրցություն էր կազմակերպվել: Արքայից արքա-
յին սվարճացնելու համար այստեղ էին հավաքվել Հայքի բո-
լոր կողմերի որկրամուկները: Մեկն ասում էր, թե կարող է տասը
հավ ուտել՝ ոսկորներն էլ հետը, մյուսը՝ երկու խաշած գառ,
երրորդը՝ խորոված մի եղջերու, չորրորդը՝ մի տիկ գինի խմել:

Մեկին էլ ցույց տվեցին, որը պատրաստ էր ուտել տասներ-
կու կլորակ մեծ հաց:

— Այս մեկը չեղավ, — զայրացավ արքայից արքան: — Մար-
դը կարող է ամեն տեսակ ուտելիքով ու հեղուկով լցնել իր
ստամոքսը, բայց հացով գերլցնելը հանցագործությունն է: Հացը

նրա համար է, որ մարդ հագեցնի միայն օրվա քաղցը: Չափավորութունն ամենից ջատ պիտի երևա հենց այդ բանում: Հացը կարասում են ամբարում և ոչ թե մարդկային ստամոքսում:

Եղի

Կուր տվին հայոց արքայից արքա Արտավազդին.

— Մուշի գավառի խոփեր գյուղում ոչ մի տղամարդ չի հիվանգանում մինչև վաթսունին հասնելը: Ոչ ոք չի կարող մեկնել խոփերցիների դիմացկունության գաղտնիքը:

Արտավազդը ելավ և քաղաքամայր Արտաշատից հասավ խոփեր:

— Մենք ոչ մի գաղտնիք էլ չունենք,— արքայից արքային պատասխանեցին խոփերի շինականները,— էլ ինչ տղամարդ, որ չկարողանա մինչև վաթսունը ոտքի վրա մնալ առանց հիվանդանալու:

Խոփերցիների ամբարտավան պատասխանը չբավարարեց Արտավազդին: Նա իր մոտ կանչեց գյուղի ամենատարեց մարդուն՝ հարյուրքսանամյա Վառգոշին և երկրորդեց իր հարցը:

Երկարակյացը արքայից արքային ասաց.

— Ամռան սկզբին ցորենի դեռահաս արտերից հրաշալի բուրմունք է բուրում: Հենց այդ ժամանակ կակուղ ու կաթոռ հասկերից շինականները փոքրիկ փնջեր են անում և սկսում խանձել ու խածղել կրակի վրա: Այդպես խորոված ցորենահատիկը գրգռում է նույնիսկ մահամերձ մարդու ախորժակը: Մուշի բոլոր կողմերում դա կոչվում է եղի կամ հեղի: Եղիից համեղ բան չիք համայն աշխարհում: Ով փոքրուց տարեկան թեկուղ մի անգամ եղի ուտի՝ մինչև վաթսունը չի հիվանդանա: Սա է համագյուղացիներիս դիմացկունության գաղտնիքը:

— Ես ուշացել եմ հիսուն տարով,— արձագանքեց Արտավազդը և հրաժեշտ տվեց Վառգոշին ու բոլոր խոփերցիներին:

Հացյաց դրախտ

Տարոնում, Արածանի գետի ձախ ափին, հացենիների մի պուրակ կա, որ կոչվում է Հացյաց գրախտ: Իրավ է, գեղեցիկ ծառ է հայկական հացենին՝ ձիգ իրանով, մանր, մոխրագույն ու ողորկ տերևներով, միակուտ, երկայնկեկ պտուղներով և այն-

պիսի պահվածքով, որ նմանվում է գոտին միշտ պնդեցրած զորականի: Բայց ոչ գեղեցկուհի է, ոչ քաղցրապտուղ, ոչ էլ որևէ մեկը գուշակութունն է արել նրա տերևների սոսափյունով:

Երկու հազար տարի առաջ ոչ այս ծառն է հացենի կոչվել, ոչ էլ Տարոնի պուրակը՝ Հացյաց դրախտ:

Հայոց աշխարհի թագուհի էրատոն տարօրինակ պատժի է ենթարկում իր անհնազանդ զորականներից երկուսին, որոնցից մեկի անունը Տիրատույր էր, մյուսինը՝ Վահրիճ: Թագուհու հրամանով այդ երկու զորականներին բերում և գցում են Տարոնի ծառերի պուրակը:

— Ապրեցեք պուրակում՝ ինչքան կարող եք, եթե դուրս գաք անտառակից՝ անմիջապես կնետահարվեք, — ասացին Տիրատուրին ու Վահրիճին:

Եվ էրատույի դրանիկ գնդի զինվորները շրջափակեցին անտառը:

Երկու ամիս հետո թագուհու զինվորները մտան անտառ՝ կարծելով, թե Վահրիճին ու Տիրատուրին կգտնեն սովահար եղած: Զարմացան՝ նրանց ողջ տեսնելով:

Ապա մարդիկ իմացան, որ Տիրատուրն ու Վահրիճը սոված չեն մնացել անտառում: Զիգ ծառերի տերևներից շաքարալից հյութ է թափվում խոտերի վրա ու պնդանալով դառնում գաղպեն:

— Մեր հացը եղել է այս մեղրահաց գաղպենը, — ասացին Տիրատուրն ու Վահրիճը, — սրանք սովորական ծառեր չեն, այլ հացենիներ, այս պուրակն էլ ոչ թե անտառակ է, այլ Հացյաց դրախտ:

Այդ ժամանակվանից էլ գաղպենատու ծառը կոչվեց հացենի, իսկ Տարոնի հացուտը՝ Հացյաց դրախտ:

Հայաստանի սահմանները գծվում են կլորահատիկ ցորենի արտերով

Աշխարհում առաջին ցորենն աճել է այն ժամանակ, երբ Մասիսի կատարին դեռ ձյուն չէր նստում: Կլորահատիկ է, կարմրրիկ, հուռթի, համարյա անքիստ հասկերով: Ասում են՝ հայերի լեզուն բացվել է, երբ սկսել են կլորահատիկ ցորենի հաց ուտել: Այդ ցորենից են իրենց գույնն առել հայերի այտերը:

Կլորահատիկը ամենասնդարարն է բոլոր ցորենների մեջ:

Իրավ է, դժվար էր այն ցանելն ու աճեցնելը, բայց շար հայկական մի գյուղ, ուր կլորահատիկի արտ շիններ: Այդ պատճառով էլ հին Հայաստանի սահմանները գծվում էին այդ ցորենի արտերով:

Երկու հազար տարի առաջ հույն գիտուն Ստրաբոնը ոտքով անցավ Հայաստանի մի ծայրից մյուսը: Եկավ ու գրեց իր ականջով լսածի ու աչքով տեսածի մասին: Նա առաջին պատմիչն էր, որ ասաց, թե Հայաստանը միալեզու է՝ այսինքն Հայաստանի բոլոր բնակիչները խոսում են հայերեն: Այն ժամանակ Հայաստանի եզրերը գծվում էին հայերեն խոսակցության սահմաններով, այսինքն Հայաստանը ձգվում էր այնքան, ուր վերջանում էր հայերեն խոսքը:

Ստրաբոնը գրեց, թե Կուր գետի ձախ ափին, Ալազանի հովտում, Հնարակերտ քաղաքի ուղղությամբ, հայկական մի գավառ կա Կամբեճան անունով, որը Մեծ Հայքի սահմանները Կուրի աջ ափից տանում էր ձախ ափը:

Այն ժամանակ բավական դյուրին էր Ստրաբոնի գործը: Նա Հայաստանը շափում էր հայերենով ու հայկական ցորենի արտերով:

Արտը խախուտ, մհանեմ՝ կարկուտ

Կապուտան լճի հյուսիսարևմտյան կողմում մի հին քաղաք է եղել Զարեհավան անունով: Պարսկահայք նահանգի տարբեր կողմերից շատ մարդիկ էին գալիս այստեղ և դիմում գուշակ Ապավենի օգնությանը:

Ապավենը համարյա անսխալ գուշակում էր, թե երբ անձրև կգա, երաշտն ինչքան կտևի, ինչպիսին կլինի այդ տարվա բերքը:

Մի անգամ Ապավենի մոտ եկավ ջինական Փառնեբսեհը: Սա ծուլ մարդ էր, հողը մշակում էր կիսատ-պուտ և կիսատ-պուտ էլ բերք ստանում: Չգիտես ինչու Փառնեբսեհը ուզում էր, որ կարկուտ կամ երաշտ լինի, ամենքի արտերը փշանան, որպեսզի ինքն էլ բոլորի նման մեղքը գցի կարկուտի կամ մի ուրիշ բանի վրա:

Ապավենը, որ ճանաչում էր Փառնեբսեհին, ասաց.

— Այս տարի ոչ երաշտ կլինի, ոչ էլ ուրիշ արհավիրք, ամենքն առատ բերք կստանան:

— Իսկ եթե աղետարեր մորեխի ամպը հասնի մեզ,— չարությամբ խոսեց Փառնեբսեհը:

— Մորեխի ամպ էլ չի լինի:

— Իսկ եթե կարկուտ լինի:

— Արտը խախուտ, մհանեն՝ կարկուտ,— գրույցը եզրափակեց Ապավենը:

Հաց էին թխում Թուխ գետի ջրով՝

Աղձնիք նահանգում սկիզբ առնող Թուխ գետը գնում-թափվում է Վանա լիճը: Հնում կարծում էին, թե այս գետի ջուրը խոսնակ ուժ ունի: Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից մարդիկ գալիս էին Թուխի ափերը, մի-մի շիշ ջուր վերցնում և, տուն վերադառնալով, այդ ջրով խմոր հունցում, հաց թխում ու կերցնում կակազող աղջիկներին ու տղաներին: Նրանք համոզված էին, թե դրանից հետո կակազողների լեզուն կբացվի:

Հին ու նոր ալյուրը

Երևի ոչ մի տեղ ցորենն այնքան շուտ չի հասնում, որքան արևալառ Փայտակարանում: Գուցե այդ պատճառով է, որ հայոհիներն այստեղ մի տարով ավելի շուտ էին ամուսնանում, քան Հայաստանի մյուս նահանգներում: Տասնվեց տարեկան աղջիկը շատ բան պիտի իմանար աշխարհի ու կյանքի մասին:

Փայտակարանում աղջիկներին համեմատում են ալյուրի հետ: Նոր ալյուրից թխում են հրաշալի ու անուշահամ հացեր: Հինը դժվար է շաղախվում և հացն էլ համով չի լինում: Փայտակարանցին ի բերան գիտե հացի դասը՝ նոր ալյուրը լավ է, հինը՝ անպիտան: Հին ալյուրը նման է այն աղջիկներին, որոնք ամուսնանում են քառասուն տարեկանից հետո: Դժվար է ասել՝ նրանք երեխա կունենա՞ն, թե ոչ:

Թիլի ցորենը

Կապուտան լճում Թիլ անունով մի կղզի կա, որի անունով լիճը երբեմն կոչել են Թիլ:

Առաջին դարում Վարժ անունով մի մարդ էր ապրում այս կղզու վրա: Մի փոքրիկ հողակտորի վրա Վարժը ցանում էր տար-

բեր տեսակի ցորենի սերմեր: Յանեւուց առաջ հատիկները լվա-
նում էր մի քանի անգամ, հողն էլ այնպես էր փխրեցնում՝ ոնց որ
մաղած ալյուր:

Ու մի օր էլ Վարժի ցանած ցորենն աճեց ու հասունացավ ինն
օրում: Վարժը նորից ցորեն ցանեց և ինն օր հետո բերք ստա-
ցավ: Այսպես շարունակվեց մինչև աշնան կեսը: Յոթ ամսում
նույն հողակտորից Վարժն ստացավ քսաներեք բերք:

Վարժը հասկանում էր, որ ինքը մի այնպիսի աշխարհաշեն
հայտնագործութիւնն է արել, որին աստծու ուժն էլ չէր պատի:
Նա գնաց Հայոց քաղաքամայր Արտաշատ և այդ մասին հայտ-
նեց արքունիքին: Չհավատացին: Այդպիսի բանը մարդ պետք է
տեսնի իր աչքով: Բայց Վարժին թվում էր, թե ցորենն ինն օրում
աճեցնելու գաղտնիքը բացելուց հետո ոչ ոք չի հավատա, որ դա
իր գյուտն է: Չէ՞ որ ինն օրում ցորենն ստանալը այնքան դյու-
րին բան էր, որ ամեն մեկը կարող էր իրեն վերագրել:

Փառասեր Վարժը ծանրութեթև արեց և ոչ մեկին չհայտնեց
ինն օրում ցորեն աճեցնելու գաղտնիքը: Վարժն իր հետ գե-
րեզման տարավ մի հայտնագործութիւն, որը ցորենատարազ
կղարձներ աշխարհը:

Միայն ալյուրով հալվա չի լինի

Խոյ քաղաքում Տոնիկ անունով մի մարդ էր ապրում: Մի օր
սա իր կնոջն ասում է.

— Կնիկ ջան, հարստանալու ճամփին գտել եմ:

— Ո՞նց, — հարցնում է կինը:

— Հալվա կպատրաստեմ ու կժախեմ:

— Հալվայի համար յուղ է պետք, շաքար կամ մեղր է պետք,
միայն ալյուրով չի լինի, դու ինչպե՞ս կարող ես հալվա սարքել
ու վաճառել:

— Միայն ցամաք ալյուրով կպատրաստեմ, ոչ յուղ կխառ-
նեմ, ոչ էլ շաքար կամ մեղր:

— Մարդիկ համը կառնեն, ու տեսնելով, որ հալվայի նման
չէ չեն առնի:

Աշխարհում անփորձ մարդիկ շատ կան: Եթե այդ անփորձ-
ներից յուրաքանչյուրը մի անգամ իմ հալվայից առնի՝ ես կար-
գին կհարստանամ:

Ամեն արտում մարդակերպ մի հասկ էր լինում

Այրարատ նահանգի Նիգ գավառում յուրաքանչյուր շինական ուզում էր իր արտի հովանավորը դառնալ աներևույթ ձևով: Ցանքսի ժամանակ շինականը մարդակերպ մի գնդիկ էր սարքում խմորից՝ մեջը մի սերմացու տեղավորում և դնում հողի մեջ:

Եվ ահա սերմը ծլում է, գլուխը վեր բարձրացնում խմորի փոքրիկ արձանիկի ձև ստանալով: Հենց այդպես էլ արտի մեջ աճում է մարդանման հասկը:

Ամեն արտում լինում է մի այդպիսի հասկ, որն ասես տիրություն է անում մյուս հասկերին:

Մարդը աստվածանում էր հասկի մեջ և աստվածացնում արտն ու նրա տված բերքը:

Ամենասրբազան տունը թոնիրն է

Շատ տարիներ առաջ Փայտակարանում պսակադրությունն արել են թոնրատանը: Աղջիկն ու փեսան ձեռք-ձեռքի տված պտտվել են թոնրի շուրջը, ապա համբուրվել: Հետո աղջիկը հայրական թոնրից մի բուռ մոխիր է վերցրել ու լցրել գրպանը: Երբ մտել են փեսայի տուն՝ հարս ու փեսա նախ երեք անգամ պտտվել են կրակարանի ու թոնրի շուրջը, ապա շքել ու համբուրել կրակարանն՝ ու թոնիրը: Հենց այդ ժամանակ էլ հարսը հոր տնից բերած մոխիրը թափել է թոնրի մեջ:

— Թոնիրը հայ շինականի առաջին սրբազան տունն է,— ասում են Փայտակարանում:

— Մարդու համար սրբազան տունը աստծու տաճարն է՝ եկեղեցին,— առարկում են եկեղեցու հայրերը:

— Ոչ մի եկեղեցի սոված մարդուն չի կերակրել, իսկ թոնիրը հաց է տալիս ամենքին,— համառում է փայտակարանցին,— հացով է կենդանի մարդը, հետևապես սրբազան տների մեջ ամենասրբազանը թոնիրն է:

Յորենի յուրաքանչյուր հասկի մեջ եղած հատիկները առանց մնացորդի բաժանվում են յոթի

Բանաստեղծ ու դրամատուրգ, Հայոց աշխարհի արքայից արքա Արտավազդը մի անգամ քաղաքամայր Արտաշատ հրավիրեց յոթ սրամիտ-հնարագետներին:

— Այս ոսկե ըմպանակը կշահի նա, ով կարողանա մի այնպիսի սրամիտ ու իմաստուն բան ասել, որ մինչև հիմա չի անցել ոչ մի իմաստունի կամ գիտունի մտքով:

Առաջին վեց հոգու ասածներից ոչ մեկը դուր չեկավ արքայից արքային: Յոթերորդն ասաց.

— Աշխարհի ամենազարմանալի հացահատիկը հայկական կլոբահատիկ ցորենն է: Ոչ ոք չգիտե, որ նրա յուրաքանչյուր հասկի մեջ եղած հատիկները բաժանվում են յոթի՝ յոթ, տասներչորս, քսանմեկ, քսանութ, երեսունհինգ, քառասուներկու, քառասունինը, հիսունվեց, վաթսուներեք, յոթանասուն և այսպես անվերջ: Մի հատիկով ավել կամ պակաս լինել չի կարող: Եղածն առանց մնացորդի բաժանվում է յոթի:

— Դու շահեցիր մրցանակը, — հիացած բացանկանչեց Արտավազդը: — Հիմա կստուգենք քո ասածը:

Քիչ հետո արքայից արքայի մոտ բերեցին քաղաքամերձ արտի տարբեր կողմերից պոկված հասկեր: Հաշվեցին: Յոթերորդ սրամիտ-հնարագետը իրավացի էր:

Բանտում էլ իր արտն է վարում

Մի շինականի կանչեցին արքայի մոտ և ասացին.

— Դու պետք է թողնես գյուղը և տնով-տեղով փոխադրվես քաղաքամայր Արտաշատ, կղառնաս քաղաքացի ու հարմար մի գործ կգտնես:

— Չեմ կարող, առարկեց շինականը:

— Ինչո՞ւ:

— Ես ինչպե՞ս պիտի ապրեմ առանց հողի, առանց արտի ու ցանքսի:

— Կվարժվես, քաղաքը մաքուր է, դու կմոռանաս ցեխոտ գյուղը, կմոռանաս թրիքի հոտը: Իսկ այստեղ, Արտաշատում, 4—Հացապատում

արքայական պարտեզների բուրմունքը խոտոտւտ է տալիս մարդու քիմքը:

— Ոչ մի պարտեզ չի կարող այնպիսի հոտ արձակել, ինչպես դաշտերից քաղած թարմ խոտը, որ երեկոյան փոում ես տանդ բակում,— համառեց շինականը:

— Դու համարձակվում ես արհամարհել արքայական պարտեզի հոտը:

Եվ անմեղ շինականին նետեցին հանցանաց խուց: Բանտապանն ամեն օր անցքից հետևում էր, թե խցի մեջ ինչ է անում շինականը և անմիջապես զեկուցում արքային:

Գարնան սկիզբ էր: Շինականը բանտում ետ ու առաջ էր շարժվում և ինքն իրեն ասում.

— Սա իմ Կլոր տափն է, իմ արտատեղը: Ես հիմա կլծեմ եզները, ահա այսպես,— և շինականը շարժումներով ցույց էր տալիս, թե ինչպես է լծում եզները,— հիմա մաճը կուղղեմ և կսկսեմ, դե՛, ոսկեմայր ու ոսկեծղի Անահիտ, ահա և իմ առաջին ակոսը, մեկը հազար կանես, դրա փոխարեն ես մի կայթ ցորեն կնվիրեմ քո տաճարին:

Երկու ամիս հետո բանտապանը նկատում է, թե շինականն ինչպես է քաղհանում արտը ու սրտապարար զրույց անում իր գեղջուկ կնոջ հետ:

Այդպես ամեն օր շինականը հոգով ու մտքով իր արտի հետ էր, իր հայրենի գյուղում:

Մի անգամ էլ նա պատկերացրեց, որ արտն արդեն հասել է և ևթև ժամանակին շհնձի՝ հասկերը կկծղեն:

Չարմանալին այն էր, որ շինականը, գտնվելով փակ խցում, ճիշտ էր կռահում արտի հասունացման փուլերը:

Մի առավոտ բանտապանը ներս մտավ ու շինականին ասաց.

— Դուրս գնա:

— Ո՞ւր:

— Չե՛ր գյուղը, արտդ հասել է, գնա հնձիր:

— Գնամ հնձեմ-պրծնեմ ու ե՞տ գամ:

— Ո՛չ, մնա գյուղում, արքան քեզ աղատ է արձակում, քո մայրաքաղաքը ձեր գյուղն է:

Ինչու եմ արտեզրերին հասկեր թողնում թռչունների համար

Մոկք նահանգի Մյուս Իշայր գավառում հնձի ժամանակ թռչունների համար արտեզրերին թողնում են մի քանի հասկեր:

Մի անգամ իշխան Կյուրեղը, որ բազում արտեր ուներ Մյուս Իշայրի բոլոր գյուղերում, իր մշակներին հրամայում է արտերը հնձել ամբողջովին, առանց մի հասկ թողնելու: Թռչունները խռովում են և հեռանում Մյուս Իշայրից: Հաջորդ տարում մորեխի ամպերը նստում են արտերի վրա և սկսում ոչրնչացնել հասկերը: Ագահ իշխանը տասը հազար մշակ է վարձում մորեխի դեմ կռվելու համար: Բայց ոչինչ չի ստացվում, մշակները շեն հասցնում հնձել նույնիսկ մի հասկ:

— Մի՞թե հնարավոր չէ ոչինչ փրկել, — հուսահատված ասում է Կյուրեղը:

— Ո՛չ, իշխան, մեր ուժից վեր է ոչնչացնել այսքան մորեխը, — ասում են մշակները, — սա թռչունի գործ է: Հազար թռչուն ավելի շատ մորեխ կոչնչացներ, քան տասը հազար մշակը:

Վահագն աստծու զրոսարանը

Մի ժամանակ Արցախի Տրտու գետի հովտում, Վաղուհաս գյուղի մերձակա Գայլ լեռան կատարին, Վահի անունով երկու զանգակատուն կար: Երաշտ ժամանակ արցախեցին ջուր էր լցնում մի զանգակատան վրա՝ հուսալով, թե անձրև կգա, իսկ անձրևոտ օրերին կրակ էր վառում մյուս զանգակատան վրա՝ հուսալով, թե ուր որ է կծագի արևը:

Ասում են Գայլ լեռը եղել է հայոց արևի աստված Վահագնի զրոսարանը: Տխրության պահին Վահագնի արցունքը անձրև էր դառնում, իսկ խնդության ժամանակ նրա այտերի հուրհրատումից լուսավորվում էր համայն աշխարհը:

Արցախեցին յուրաքանչյուր նոր բերքից մի բուռ ցորեն էր տանում ու դնում Գայլ լեռան վրա և ասում.

— Սա էլ մեր Վահագն աստծու բաժինը:

Տիկնանց տիկին Հեղինեն փրկեց սովյալներին

Հայոց Սանատրուկ թագավորը 91 թվականին արշավում ու գրավում է Եդեսիա քաղաքը: Պարտված թագավոր Աբգարն էլ հայ էր: Վերջինիս տիկնանց տիկին Հեղինեն երևի ամենագեղեցիկ հայուհին էր ամբողջ աշխարհում: Նա շատ բաներում էր օգնել Սանատրուկին, այդ պատճառով էլ հաղթողը արժանին մատուցեց Հեղինեին և նրան նշանակեց Միջագետքի դշխո:

Հեղինեն, սակայն, Միջագետքում չապրեց, վեր կացավ ու գնաց Երուսաղեմ հենց այն ժամանակ, երբ մեծ սովը ամայացնում էր այդ կողմերը: Տիկնանց տիկինը ծախսեց իր ունեցած մի սնդուկ ոսկին և վրայի արդուզարդերը, Եգիպտոսից ջորեն գնեց և բաշխեց բոլոր սովյալներին:

Այդ պատճառով երուսաղեմցիները Հեղինեին դասեցին սրբերի շարքը և երբ մահացավ՝ նրա մարմինը թաղեցին քաղաքի մեծ դարպասի առջև, որ նշան էր, թե սովը կվախենա և այլևս չի մոտենա Երուսաղեմին:

Մասիսը Հայաստանի ցորենն է, Փոքր Մասիսը՝ գարին

Գարու ցողունը կարճ է լինում, ցորենինը՝ երկար: Հին հայ իմաստասերներն այդ միտքն արտահայտում էին պատկերավոր.

— Մասիսը Հայաստանի ցորենն է, Փոքր Մասիսը՝ գարին:

Մի անգամ նախարարներից մեկը փորձեց փեսայանալ հայոց արքային:

— Ես չգիտեմ՝ դու կարո՞ղ ես իմ դստերն այնպես պահել, որ նա ամեն օր թարմ ցորենահաց ուտի, — ասաց արքան:

Նախարարն անմիջապես շպատասխանեց: Նա տուն վերադարձավ, մի պատկերահան վարձեց և ասաց, թե ինչ անել:

Պատկերահանը կտավի վրա այսպես պատկերեց. արքայադուստրը նստել է ցորենահատիկներից կազմված Մասիսի վրա, իսկ մի ձի գլուխը խոթել է գարու հատիկներից կազմված Փոքր Մասիսի մեջ:

Եվ նախարարն այդպես ռուզարկեց արքային:

Հիվանդ ունեցող Կոշեցիւն լավաշ է թխում

Հին ժամանակներում Աշտարակի շրջանի Կոշ գյուղում հիվանդ ունեցող տունը թարմ լավաշ էր թխում, հետո տան անդամներից մեկը վերցնում էր մի մեծ խուրձ լավաշ, ամբողջ օրը կանգնում գյուղից դուրս տանող ճանապարհի եզրին և հաց բաշխում անցնող-դարձողին:

Կոշեցին համոզված էր, թե աստված տեսնելով այդ սրտաբացությունը՝ օգնում է, որ հիվանդը շուտ ապաքինվի:

Հինգ տարում հինգ բուռ ցորեն

Երրորդ դարում Կորճայք նահանգի Որսիրանք գավառում երիտասարդ մի իշխան էր ապրում Բազունի անունով: Հայրը սրան սովորեցրել է ուղարկում Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքը: Բազունին հետը վերցնում է հինգ բուռ հայկական ցորեն:

Նա Ալեքսանդրիայում մնում է հինգ տարի: Ամեն տարի՝ մի բուռ ցորեն էր ուտում՝ որպեսզի հայրենի տան ճամփան չմոռանա:

Օտարությունից տուն վերադառնալուց հետո Բազունին նախ հայկական հացն է համբուրում և նոր ողջագործում հարազատների հետ:

Արտն աչք ունի

Չորրորդ Հայքի խոզան գյուղաքաղաքում Կիրակետուր անունով մի մարդ էր ապրում: Նոր բերքից թխած առաջին հացը նա վերցնում և գնում էր իր արտի խոզանը, մի կտոր դնում խոզանի վրա, մյուսն անուշ անում:

— Իմ արտն աչք ունի, — ասում է Կիրակետուրը, — թող նա տեսնի, որ ես իմ բաշխած հացը կիսում եմ իր հետ:

Հնձվորն ինչպես է իր երախտագիտությունը հայտնում Արածանի գետին

Տորուբերան նահանգի Ապահունիք գավառում, Արածանի գետի ափին, հունձն սկսվում է ամռան կեսերին:

Հնձվորը մանգաղի առաջին կտրած հասկափնջից՝ ընտրում

է մի հուսթի հասկ, մոտենում Արածանի գետին, ձեռքի ափի մեջ տրորում հասկը և սոսուռ ցորենը նետում ջրի մեջ:

— Հոսքդ հավիտենական լինի, Արածանի, անուշ արա քո տված բարիքի առաջին բուռը,— ասում է շինականը և, վերադառնալով արտի մոտ, սկսում հունձր:

Երկյուղեցին հացից

Քրիստոնեութուն տարածող Հայոց Տրդատ արքայի զորաբանակը շրջապատել էր Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանի Նանե աստվածուհու տաճարը: Երկու օրվա անդադրում գրոհը ոչինչ չտվեց: Քրմերը շէին ընկրկում, տաճարը մնում էր անմատչելի: Երրորդ օրը արքայի զորականները որոշեցին բաբաններով քանդել տաճարը, սակայն, ասես զարմանքից քար կտրած, կանգ առան տեղում: Մեհյանն օղակող պարիսպների աշտարակային հատվածների շորս բոլորքը քրմերը ծածկել էին լավաշ հացով: Դե արի նետ արձակիր, կամ բաբան մոտեցրու պարիսպին:

Արքունի զորականները հացից ավելի շատ երկյուղեցին, քան Քրիստոսից: Նրանք հեռացան Նանեի տաճարից և մի ամբողջ տարի շերեացին Թիլում:

Մի կոտ ցորեն էին նվիրում բորոտանոցներին

Բոր հիվանդությամբ տառապողներին մեկուսացնելու և նրանց կյանքի մասին հոգալու համար Հայաստանում կառուցում էին բորոտանոցներ: Պատմիչ Փավստոս Բուզանդը իր «Պատմություն Հայոց» գրքում այդ մասին գրում է. «Որոնում գտնում էին պատշաճ տեղեր, զատում էին՝ նրանց մեջ աղքատանոցներ շինելու համար, որտեղ պետք է հավաքեին ախտավորներին, բորոտներին, հաշմանդամներին, ցավազարներին: Որոշեցին շինել ուրկանոցներ, սահմանել նրանց սնունդ և դարման, իսկ աղքատների համար՝ պատսպարան»:

Ամեն տարի, հնձից հետո, շինականները մի կոտ ցորեն էին նվիրում բորոտանոցներին: Հին ժամանակների գրիչն այդ մասին ասում է. «Դա միակ հարկն էր, որ շինականը տալիս էր սրտանց»:

Այս գրույցը տեղի է ունեցել Գառնի ամրոցում մեզնից 1680 տարի առաջ

Ազատ գետի աջ ափին, ժայռեղեն բարձունքի վրա, Հայկ Նահապետի ծոռ Գեղամը մի ամրոց է հիմնադրել, որը նրա թուան՝ Գառնիկի անունով կոչվել է Գառնի: Հետո այստեղ տաճար է կառուցվել, որ 301 թվականին դարձել էր հայոց Տրդատ թագավորի քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի հովանոցը:

Խոսրովիդուխտն ուտում էր սև կաքավի միս, կարմրախայտ և նաշիճ ալյուրից թխած հաց: Տաճարում ամեն օր խնոցի էին հարում և թարմ կարագ մատուցում նրան:

Մի անգամ Բյուզանդիայից Խոսրովիդուխտի մոտ էր եկել բարձրատոհմիկ մի տիկին: Վերջինս հյուրասիրության ժամանակ Տրդատի քրոջն ասաց.

— Իրա՞վ է, որ հայոց փափկասուն տիկնանց համար առանձին ճաշ են պատրաստում, տղամարդկանց համար՝ առանձին:

— Այո,— պատասխանեց Խոսրովիդուխտը,— հայ օրիորդներն ու տիկնայք սնվում են նուրբ մսից պատրաստված ճաշերով, ինչպես սև կաքավից սարքած այս կերակուրը:

— Դա զարմանալի է, նուրբ միսը կանանց են կերցնում, կոշտն իրենք ուտում, ահա թե ինչպիսին են հայոց այրերը, ես նախանձում եմ հայուհիներին,— արձագանքեց բարձրատոհմիկ բյուզանդուհին:

— Մի նախանձիր, դրա փոխարեն շատ հաճախ հայ կանայք իրենց բերանից կտրում են և տալիս տղամարդկանց,— ասաց Խոսրովիդուխտը:

Մեղա՛, հացիկ

Ադանայի հայերը հացապաշտ են: Անշափ զգույշ են վարվում հացի հետ, ջանում են, որ ոչ մի կտոր չընկնի գետնին: Իսկ և՛ թե հանկարծ հացը գետնին է ընկնում՝ նրանք, ոնց որ իրենց մեղքը քավելով, ասում են.

— Մեղա՛, հացիկ:

Դիզափայտ

Դիզափայտ լեռան կատարին կանգնած արցախեցուն թվում է, թե այդտեղից տեսնում է համայն աշխարհը: Հավանաբար

մարդկային կյանքի մեծագույն վայելքներից մեկն էլ Դիզափայտի կատարից աշխարհը դիտելն է:

Հին գրույցն սուտն է, թե ինչու է լեռը Դիզափայտ կոչվում, պատասխան՝ Դիզակ: Դա եղել է վաղուց: Հոները վրա են տվել ու նվաճել Արցախը: Թշնամին գերի է վերցրել հայոց այբուբենի հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներին, որոնց մեջ էր գեղանի տիկին Թագուհին: Հայուհու գեղեցկությունից շլացած հոների զորապետը որոշում է նրան ուժով դարձնել իր կինը: Սակայն թագուհին մերժում է զորապետին և բզկտվում: Այդ գիշեր ամբողջ դաշտում պայծառ լույս է արձակվում: Հոների զորապետին հայտնում են, թե այդ լույսը արձակում են տիկին Թագուհու՝ դաշտում թափված արյան հետքերը: Այդ հրաշքով հմայված հոների զորապետը իր զինվորների հետ ընդունում է քրիստոնեությունը:

Լսելով այդ մասին, հոների արքան գլխատել է տալիս իր զորապետին, բայց վերջինիս որդիներին՝ Մովսեսին ու Նրանոսին, հաջողվում է փախչել: Այնուամենայնիվ արքայի զորականները հասնում և բռնում են նրանց լեռան կատարին, սրախողող անում և դիերը փայտերի նման ցորենի ու գարու դեզերի վրա դնում ու այրում: Այդ ժամանակվանից էլ այս լեռը կոչվել է Դիզափայտ, իսկ գավառը՝ Դիզակ:

Արցախեցիները կարծում են, թե այնտեղ, ուր այրվել են Մովսեսն ու Նրանոսը, դեռ պահպանվում են ցորենի ու գարու հատիկներ: Այդ պատճառով արցախեցի կանայք երբեմն ուխտի են գնում Դիզափայտի կատարը, ձեռքով փորփորում հողը և ցորենի ու գարու հատիկներ փնտրում: Նրանք համոզված են, որ եթե ցորեն գտնեն՝ տղա կունենան, գարի գտնեն՝ աղջիկ:

Ամեն մի հասկ լցվում է յոթ հատիկով ավելի

Մի ժամանակ Արած գավառը մի ոտքով հենվում էր Արատյան դաշտի, մյուսով՝ Շարուրի դաշտի վրա: Երկու դաշտերի եզրերը քիթ-քիթ են տալիս Արածի կենտրոնում, որ մի առապար է Արաքսի ձախ ափին:

Արածի շինականները սերմը հերկի մեջ այնպես չէին ցանում, ինչպես աշխարհի ուրիշ կողմերում: Նրանք Արաքսից սափորով չուր էին վերցնում և բերում ու ցողում հերկի մեջ:

Ասում են՝ Արաքսի սրբազան ջրի շնորհիվ ամեն մի հասկ

լցվում է յոթ հատիկով ավելի: Այդ պատճառով աշխարհի ոչ մի անկյունում հասկերն այնքան բազմահատ չեն, որքան Արածի դաշտում:

Լավաշը ամենաերկարակյաց հացն է աշխարհում

Մի իշխան երկար ճանապարհ էր կտրել և Հնդկաստանից եկել ու հասել Հայոց քաղաքամայր Դվին: Նա դարձացած շքուշում է հայկական շուկայում ու արհեստավորաց տներում: Դվինում շատ բան դուր եկավ նրան: Բայց ամենից շատ նրան հիացրեց լավաշը: Նա չէր պատկերացնում, որ կարող է աշխարհում այսքան բարակ ու այսքան համեղ հաց լինել:

Մի անգամ հնդիկը գնաց շուկայի փոփ տիրոջ մոտ և ասաց.

— Է՛յ, բարեկա՛մ, ձեր այս լավաշը քանի՞ օրվա կյանք ունի:

— Ինչքան պահես կմնա,— պատասխանեց հացթուխը,— թարմությունը պահում է հինգ-վեց ամիս, նույնիսկ մինչև մի տարի:

— Հավատալս չի գալիս:

— Իդուր:

— Լսի՛ր, բարեկա՛մ, վերցրու այս դրամը և հարյուր լավաշ տուր ինձ, ես պիտի փորձեմ քո ասածը: Իմ գործերը վերջացրել եմ և վաղը պիտի ճամփա ընկնեի դեպի Հնդկաստան: Բայց հենց հիմա որոշեցի, որ Դվինում կմնամ ևս վեց ամիս, մինչև որ համոզվեմ, որ այս լավաշները դիմանում են վեց ամիս և նույն համն ունեն:

— Դա՛ քո գործն է, մնա և համոզվիր, բայց դու կարող էիր ժամանակ չկորցնել և ճամփա ընկնել տուն մի ուղտաբեռ լավաշ գնած:

Հնդիկը Դվինում մնաց վեց ամիս և փորձելով իր գնած լավաշների համը՝ համոզվեց, որ հայկական լավաշը ամենաերկարակյաց հացն է աշխարհում:

Մարդը բազմափորձ է դարձել նաև մրջյունից սովորելով

Հինգերորդ դարի իմաստասեր Եզնիկ Կողբացին «Եղծ աղանդոց» գրքում գրել է. «Մրջյունը ամառվանից նախապատրաս-

տում է ուտելիքը և հատիկը կտրում է երկու մասի, որ շքուանի, իսկ տաք ժամանակներում բնից հանում է կտրված հատիկն ու շորացնում»:

Տեսալ մարդը, թե ինչ է անում մրջյունը և ինքն էլ ցորնահատիկի արմատը կտրեց, որպեսզի այն շփի: Դրա համար էլ ասում են, որ մարդը բազմափորձ է դարձել նաև մրջյունից սովորելով:

Ամոթալի ճամփորդություն

Հինգերորդ դարի հայոց կաթողիկոս և իմաստասեր Հովհաննես Մանդակունին հարբեցողության երդվյալ թշնամի էր: Նա ասում էր.

— Հարբեցողը մարդկության համար նույնն է, ինչ որոմը հացահատիկի մեջ: Որոմնաշատ հացից մարդ կարող է թունավորվիլ, իսկ շատ հարբեցողներ ունեցող հասարակությունը՝ անդամալուծ լինել:

Հարբեցող մարդուն Մանդակունու հրամանով ստիպում էին երկու հեծյալ զորականների ուղեկցությամբ, առանց մի կտոր հաց ուտելու, ոտքով անցնել քառասուն հրասախ ճանապարհ: Դա տևում էր հինգ-վեց օր: Այդ միջոցում պատժվածին տանում էին շրջակա վայրերում ապրող նրա բոլոր հարազատների, բարեկամների ու ծանոթների մոտ: Հեծյալ զորականներից մեկը առջևից էր գնում, մյուսը՝ պատժվածի ետևից: Առջևի հեծյալի ձիու գավակին կապվում էր լավաշի մի խուրձ, որը գտնվում էր օրերով սոված փորով քայլող մարդու աչքի առջև:

Հովհաննես Մանդակունու ժամանակներում դա կոչվում էր ամոթալի ճամփորդություն: Այդպիսի ճամփորդները երկար շէին ապրում:

Ոչ միայն հացիվ

Դվինի արքունի սպանդանոցի առջև մի վաճառական գրուցի էր բռնվել իմաստասերի հետ:

— Ինչո՞ւ եք մորթել տալիս այս հինգ հարյուր ոչխարը, — ասում է վաճառականը:

— Մագաղաթի համար: Միսը կմնա մարդկանց, իսկ մորթիներից խաղախորդները մագաղաթ կպատրաստեն, — պատասխանում է իմաստասերը: ,

— Եվ այսքան մագաղաթից քանի մատյան կգրվի:

— Մի մեծ դիրք:

-- Իսկ արժե՞ գիրք գրել այս հացապակաս տարում: Այսքան մորթիներով կարելի է մի քանի կայթ ցորեն գնել:

— Մարդն ապրում է ոչ միայն հացիվ, — ասաց իմաստասերը, — հացի պակասից մարդու մարմինն է մեռնում, գրքի պակասից՝ հոգին: Հոգու սովն ավելի կործանարար է, քան հացինը:

Հասկը զինանշան

Ցորենի հասկը եղել է Աղձնիք նահանգի Սղերդ քաղաքի զինանշանը: 59 թվականին հոռմեացի զորապետ Կորբուլոնը մշտնում է Աղձնիք, գրավում Տիգրանակերտ քաղաքը և մոտենում Սղերդին: Հոռմեացին զարմանում է, տեսնելով, թե հայերը ինչպիսի հասկ-կոթողներ էին կերտել քարերից ու դրել քաղաքի պարիսպների վրա: Սղերդի պաշտպանները թշնամու բանագնացներին դիմավորում են աղուհացով և ոսկեծույլ մի հասկով:

Արագագնաց բանքերը ոսկեծույլ հասկը անմիջապես հասցրնում են Կորբուլոնին: Զորապետն ասում է.

— Հայերին վերադարձրեք իրենց քաղաքի զինանշանը: Երեվում է՝ նրանք շատ են հպարտանում այս հասկով: Հայտնեցեք նրանց, որ ես քաղաքի կողքով կանցնեմ՝ եթե նրանք ինձ տան չորս հարյուր ձիաբեռ ցորեն: Հասկ պաշտողը պիտի ցորեն ունենա: Իսկ եթե ցորեն չտան՝ ես հողին կհավասարեցնեմ Սղերդը:

Հայերը կատարեցին Կորբուլոնի պահանջը:

Բռնակալը գնաց, Սղերդը մնաց:

Մախաղը

Դվին մայրաքաղաքի և Խոսրովի անտառի հիմնադիր հայոց Խոսրով Կոտակ թագավորը 336 թվականին հրովարտակ արձակեց և տերության բոլոր կողմերից մուրացիկներին խնջույքի հրավիրեց: Մինչ այդ ոչ մի հայ թագավոր այդպիսի հրովարտակ չէր արձակել: Լսված քան է, որ թագավորը մուրացիկների համար խնջույք կազմակերպի:

Եվ ահա մի օր մուրացիկները հավաքվում են Դվինի մեծ հրապարակում և Արքայական պալատի պատշգամբից խոսքով Կոտակը դիտում է նրանց խնջույքը:

Մուրացիկները ուներից իջեցրին իրենց մախաղները և նրստեցին սեղանների շուրջը: Արքունի սպասավորներն ու մատրուվակները ընտիր ուտելիքներ և ըմպելիքներ էին մատուցում, առանց դիպչելու նրանց ֆորժանապատվությանը: Մատուցում էին այնպես, ինչպես կմատուցեին պալատականներին:

Խոսքով Կոտակը դիտում էր մուրացիկների խնջույքը ու դառն ժպտում: Հացի ու ամեն ինչի կարոտ այս մարդիկ թող մի օր սնվեն արքայավայել, մտածում էր թագավորը:

Ամեն տեսակ փորձության ու ձախորդության հանդիպած Կոտակը մոտը նստած դշխոյին ասաց.

— Այս մարդիկ չգիտեն, որ մուրացիկը կարող է մի օրով թագավոր դառնալ, իսկ արքայությունից դեպի մշտական մուրացիկություն՝ մի քայլ է:

— Ես հաշվեցի,— ասաց դշխոն,— երկու հարյուր հիսուներկու մուրացիկ կա այստեղ, բայց ինձ թվում է, թե նրանցից մեկը մուրացիկ է ձևանում:

— Ինչո՞ւ ես այդպես կարծում,— հարցրեց Կոտակը:

— Նա հրապարակ մտավ առանց մախաղի:

— Կարո՞ղ ես ցույց տալ նրան:

— Այո, ա՛յ, աջ կողմի երկրորդ շարքում, այս կողմից շորորդը:

Արքան մի պահ մտածեց, ապա ձայնեց սենեկապետին.

— Խնջույքի ավարտից հետո հաստի թուր մուրացիկներին, որ նրանք կստանան մեկական ոսկի, պայմանով, որ յուրաքանչյուրը արքունի գանձապետին պիտի մոտենա իր մախաղով:

Մի քանի ժամ հետո խնջույքն ավարտվեց: Մուրացիկները գոհ ու երջանիկ հեռացան արքունի հրապարակից: Մնաց միայն մեկը, որին բերեցին Կոտակի մոտ:

— Ո՞ր է քո մախաղը,— հարցրեց արքան:

— Ես մախաղ չունեմ,— պատասխանեց մուրացիկ ձևացողը:

— Ի՞նչ մուրացիկ առանց մախաղի:

— Երբեք մախաղ չեմ ունեցել: Ես իմաստասեր Մեծատուրն եմ:

- Բայց ինչո՞ւ խառնվեցիր մուրացիկներին:
- Մի օրվա մուրացիկությունը իմաստասերին կրկնակի իմաստասեր է դարձնում:

Գյուղն ինչու կոչվեց Հացի

Մի տարի Արցախում ցորենի այնպիսի առատ բերք եղավ, որ ցորենատներում այլևս տեղ չմնաց հատիկի համար:

Արցախի իշխան Օշինը դիմեց շինականներին և ասաց.

— Ձեր ավելորդ ցորենը փոխ տվեք ինձ, ես կվերադարձնեմ այն ժամանակ, երբ զգաք դրա կարիքը:

Մարդիկ իրենց ավելցուկ ցորենը հանձնեցին իշխանին ու մոռացան այդ մասին: Առատության մեջ մարդու տվածը աչքին չի երևում:

Շատ տարիներ անցան: Ու մի անգամ երաշտը խանձեց Արցախի հյուսիսը, հարավը, արևելքն ու արևմուտքը: Սովն այնպես պինդ նստեց՝ ասես պիտի կուլ տար բոլոր մարդկանց:

Հենց այդ ժամանակ Օշինը սուրհանդակներ ուղարկեց Արցախի բոլոր կողմերը ասելով.

— Եկեք տարեք ձեր փոխ տված ցորենը, ես այլևս ձեր ապրանքը պահելու տեղ չունեմ:

Արցախի մոտ ու հեռավոր գյուղերից մարդիկ ջարժվեցին դեպի Օշինի նստավայր գյուղը: Իշխանի ամբարները սովից փրկեցին համայն Արցախը: Այդ ծանր տարում մարդիկ իրար հանդիպելիս ասում էին.

— Ո՞ւր ես գնում:

— Հացի գյուղ:

— Որտեղի՞ց ես գալիս:

— Հացի գյուղից:

Այդպես էլ մարդիկ մոռացան Օշին իշխանին և նրա նստավայր գյուղը: Հիմա հացառատ գյուղ է Հացին: Բայց այստեղ երևի չգիտեն, թե ինչու է գյուղը Հացի կոչվում:

Հացից բացի ոսկով կարելի էր ամեն բան գնել

522 Թվականին սովն աչք ածեց աշխարհի այս ու այն կողմը և եկավ շոքեց Հայաստանում: Քաղցից կոտորվում էին մարդիկ,

գյուղեր ու ավաններ էին ամայանում, մարդն ուտում էր... մարգուն:

Այդ տարվա մասին գրիչն իր հիշատակարանում միայն մի բան գրեց. «Հացից բացի ոսկով կարելի էր ամեն բան գնել»:

Արցախական հրովարտակ հյուրընկալության մասին

Արցախում մի հայ թագավոր է եղել Վաչագան Բարեպաշտ անունով: Սա իր թագավորության սահմաններում կառուցել է տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ ու վանքեր:

Այս Վաչագան Բարեպաշտը Մեծառանք գավառում, Տրտու գետի աջ ափին, գեղեցկանիստ մի տեղ է գտնում և կառուցում արքայանիստ մի ավան, անունն էլ դնում Գյուտական:

Արցախամուր աշխարհի Գյուտականը, սակայն, տարբերվում էր բոլոր մայրաքաղաքներից: Այստեղ հենց որ մի հյուր էր երևում՝ հյուրընկալում էր այն տունը, որն այդ օրը հաց է թխել: Այդ մասին իր հրովարտակում գրել էր Վաչագան Բարեպաշտը: Հետո այս պարտադիր օրենքը դարձավ սովորություն և, դուրս գալով Գյուտականից, տարածվեց Արցախի մյուս կողմերում:

Դավիթ Անհաղթ

Բյուզանդիայի քաղաքամայր Կոստանդնուպոլսում իմաստասերների մրցավեճ էր: Նրանց մեջ էր քերթողահայր Մովսես Խորենացու քրոջորդի Դավիթը:

Չորս ժամ անընդմեջ նա պատասխանում էր բյուզանդացի գիտունների բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հարցերին: Անպատասխան չէր թողել և ոչ մի հարցում ու թվում էր, թե նա հաղթում է իմաստասիրական ճակատամարտում: Բայց ահա մրցավեճի ղեկավարն ասաց.

— Դավիթ, դու փայլեցիր քո իմացությամբ ու պերճախոսությամբ: Մնաց մի պայման: Եթե դու անմիջապես պատասխանես վերջին հարցին, ապա քեզ կօժենք մեծ իմաստասեր: Այն ի՞նչ բան է, որից մարդ երբեք չի ձանձրանում:

Դավիթը պատասխանեց.

— Հացը: Ամեն տեսակ ուտելիք, ինչքան էլ այն համեղ լինի, կարող է ձանձրացնել մարդուն, իսկ հացը՝ երբեք: Ինչ էլ

ուտես՝ միևնույն է, առանց հացի չես կշտանա: Հացը մարդուն պետք է ամեն օր: Հացը աշխարհում չի ձանձրացրել և ոչ մի մարդու:

— Ճիշտ է,— ասաց մրցավեճի գլխավորը:

Այս ու այն կողմից վրա տվին.

— Նա անհաղթ է, նա անհաղթ է...

— Անվանենք նրան Պավիթ Անհաղթ:

Այդ մրցավեճից հետո հայ իմաստասերը կնքվեց Պավիթ Անհաղթ անունով:

Վանա Գուռը

Նուան ծառերը գեղեցկացնում են Ծփրատի, Տիգրիսի, Արաքսի ու Կուրի հովիտները: Իսկ Հայկական Կիլիկիայում նուան ընդարձակ պուրակներ կան: Բայց Հայոց աշխարհում ամենաընտիր նուռն աճում է Վանա լճի ափերին:

Վանում նուան հյուսիսով խմոր էին հունցում և հաց թխում ու տալիս այն կանանց, որոնք իրար ետևից աղջիկներ էին բերում: Հավատացնում էին, թե այդտեսակ կանայք նուան հաց ուտելուց հետո տղա են ծնում:

Վանեցի Ծղնիկ տիկինը շորս դուստր ունենալուց հետո սկսեց նուան հաց ուտել: Մի տարի անց նա ծնեց մի տղա, երկու տարի անց՝ երկվորյակ տղա, շորս տարի անց՝ միանգամից երեք տղա բերեց, իսկ ութ տարի հետո՝ շորս տղա:

Այնուհետև Եղնիկին ոչ նուան հաց էին տալիս, ոչ նուռ:

— Տասնչորսը հերիք է,— կատակով ասում էին վանեցիները,— այդպես որ գնա տիկին Ծղնիկը կծնի միանգամից հինգ, միանգամից վեց, միանգամից յոթ տղա, էդ ո՞ւր կհասնի, նրա խեղճ ամուսինը ինչպե՞ս պիտի պահի այդքան երեխաները:

Անանիա Շիրակացին ինչպես լուծեց իշխանի խրախճանականը

Մի իշխան գնաց Անանիա Շիրակացու մոտ և ասաց.

— Իմ գավառում վեց հազար շինական կա: Նրանցից յուրաքանչյուրը որպես հարկ տարեկան տալիս է երեք կայթ ցորեն: Երաշտ տարում նրանք դժվարանում են հարկ վճարել, իսկ շատերն էլ մահանում են սովից: Միջին հաշվով յոթը տարին մեկ երաշտ է լինում: Ես մտադիր եմ փոխել հարկ վերցնելու կարգը,

բայց այնպիսի անել, որ հարկի շափը մնա նույնը: Շինականը երեքի փոխարեն տարեկան ինձ կտա հինգ կայթ ցորեն, իսկ յոթերորդ, այսինքն երաշտ տարում, ես ոչ միայն նրանցից հարկ չեմ պահանջի, այլ անհատույց կտամ հինգ կայթ ցորեն: Ասա ինձ, իմաստունդ Անանիա, հարկի շափը չի՞ մնում նույնը:

— Ո՛չ, իշխան, քո նոր հարկակարգով յոթ տարում յուրաքանչյուրից ավելի կվերցնես շորս կայթ ցորեն: Եթե իրոք ճշմարիտ են խոսքերդ և դու մտադիր ես ավելի հատիկ չվերցնել, ապա յոթերորդ տարում հինգի փոխարեն դու պետք է շինականին վերադարձնես ինը կայթ ցորեն:

Գուշակը կարճում է մարդու կյանքը

Գիտուն Անանիա Շիրակացին ատում ու արհաճարհում էր բոլոր սնտախապաշտներին: Գուշակներին նա համարում էր խաբեբաներ:

Հակառակի պես մի անգամ նրա մոտ եկավ մի գեղուհի գուշակ:

— Ասում են՝ դու չես հավատում գուշակներին, — ասաց գեղուհին:

— Այո՛, չեմ հավատում, — արձագանքեց գիտունը:

— Իսկ եթե ես մարգարեանում եմ և կանխատեսում այն, որ անպալման կատարվում է:

— Փորձիր համոզել ինձ, — կարծես տեղի տվեց Անանիա Շիրակացին:

Գուշակը նայեց գիտունի ձախ ձեռքի փաղերի դասավորությունը և ասաց.

— Դու կապրես վաթսուն տարի:

— Ինչո՞վ կարող ես հաստատել ասածդ, — հարցրեց գիտունը:

— Ահա փաղերը զնում, զնում են և հատում այստեղ, սա քո կյանքի վաթսուներորդ տարին է:

— Դու չհամոզեցիր, գուշակ, ընդհակառակը, ինձ պատճառեցիր մի այնպիսի տհաճություն, որից ես չեմ ազատվի ամբողջ կյանքում՝ եթե հավատ ընծայեմ քեզ:

— Ի՞նչ տհաճություն:

— Դու ասացիր, թե ես պիտի ապրեմ վաթսուն տարի, մեկ ուրիշին էլ ասում ես՝ թե կապրի քառասուն կամ հիսուն տարի:

Քո գուշակութիւններով դու կարճում ես մարդկանց կյանքը: Չկա ավելի տանջալի բան, քան այն, երբ մարդ գիտե, թե ինքն ինչքան պիտի ապրի աշխարհում: Հնարավոր է, որ առանց քո գուշակութեան ես ապրեմ յոթանասուն կամ ութսուն տարի, բայց դու ինձ համար սահման ես դրել վաթսունը: Եվ ես ինչքան մոտենամ դեպի վաթսունը՝ այնքան կնախապատրաստեմ ինձ մեռնելու համար: Այդպես էլ բոլոր նրանք, որոնց համար դու գուշակել ես նրանց կյանքի սահմանը: Ուրիշ ի՞նչ կարող ես գուշակել:

— Հիմա երաշտ է, ճի՞շտ է:

— Այո՛, երաշտ է, արտերից էլ այրվածի հոտ է գալիս:

— Հինգ օր հետո անձրև կգա:

— Դարձյալ սխալ գուշակեցիր: Անձրև կգա վաղն առավոտյան:

— Ինչ է, դո՞ւ էլ ես գուշակում:

— Ո՛չ, ես նայում եմ ամպերի շարժմանը և հայտնում, թե երբ պիտի նրանք վերածվեն անձրևի կաթիլների:

— Եվ համոզված ես, թե վաղն առավոտյան անձրև՞ կգա:

— Այո:

— Իսկ եթե չգա:

— Գրազ եմ գալիս:

— Ինչո՞վ:

— Եթե վաղն անձրև չգա, կեսօրին կգաս և ես քեզ կտամ հարյուր ոսկի:

Հաջորդ օրը անձրև եկավ, իսկ Անանիա Շիրակացին այլևս չտեսավ գուշակին:

Օ՛, Մարգարիտ

618 թվականը եղել է Հայաստանի հին ու նոր ժամանակների ամենաբերքառատ տարին: Ցորենի բոլոր կարասները լցվել են պոկեպոտունկ, շինականը լիաթոք շունչ է քաշել:

Սակայն այդ առատութեան ականատես պատմիչ Սեբեոսը 618 թվականը համարել է սովի տարի: Հոգու սով է եղել, մարդիկ իրենց տվել են ուտել-խմելուն: Երևի արտասովոր բարիքը հղիացրել է ամենքին:

Այդ նույն տարում, երբ հոգու սովը կոփվ էր տալիս հայոց հողի պարզև ծով բերքի հետ, Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը

Վաղարշապատ քաղաքի կողքին հիմնադրեց Հռիփսիմեի տաճարը, որը դարձավ հայկական ճարտարապետության առաջին հրաշալիքը: Հաջորդ վեց հրաշալիքները հայերը կառուցեցին հետագա դարերում:

Մինչ այդ կույս Հռիփսիմեի աճյունն ամփոփող եկեղեցի է եղել, որ ավերվել ու անշքացել էր: Եվ ահա, 618-ին, փորում են հողը, որպեսզի հանեն Հռիփսիմեի աճյունը և հետո տեղադրեն: Հանում են և տեսնում, որ աճյունն ամբողջական է մնացել:

Եվ սկսվում է հայոց փառահեղ տաճարի շինությունը: Հենց այդ ժամանակ Կոմիտաս կաթողիկոսը գրում է Հռիփսիմեին ու նրա ընկերուհիներին նվիրված իր մեծահամբավ «Անձինք նուիրեալք» բանաստեղծությունը: Իսկ Սեբեոսը, Հռիփսիմեին անվանելով ցորենի թանկարժեք հատիկ-մարգարիտ, գրում է.

«Օ՛, Մարգարիտ, եգիպտական ցորենի առատությամբ շտեմարաններում ամբարված լինելով՝ այս սովի ժամանակ կերակրում ես Թորգոմյան աշխարհը»:

Արիստոտելի և Անանիա Շիրակացու պատասխանները

Հույն մեծ փիլիսոփա, Ալեքսանդր Մակեդոնացու դաստիարակ Արիստոտելին մի անգամ հարցրին.

— Դու ինչո՞վ ես տարբերվում մարդկանց մեծ մասից:

— Նրանք ապրում են ուտելու համար, իսկ ես ուտում եմ ապրելու համար,— պատասխանեց իմաստասերը:

Հազար տարի հետո նույն հարցը տվեցին հայ մեծանուն գիտուն Անանիա Շիրակացուն: Նա պատասխանեց.

— Եթե կարողանային՝ բոլոր մարդիկ էլ կուտեին ապրելու համար:

Կարկտասար

Արեգունի լեռնաշղթայի կատարը Կարկտասարն է: Կար ժամանակ, որ կարկուտը ծեծում էր Արեգունի շորս կողմի դաշտերն ու այգիները:

Մի անգամ շինականները գնացին ամենագետ Անանիա Շիրակացու մոտ և ասացին.

— Ամեն տարի կարկուտը մեր բերքը կես է դարձնում: Ինչպես ազատվենք այդ աղետից:

— Գնացեք և երկաթյա յոթ խոփ դրեք Արեգունիի ամենաբարձր կատարին, այդ խոփերը կարկոտը դեպի իրենց կքաշեն, — խորհուրդ տվից գիտունը:

Շինականները այդպես էլ արեցին: Եվ զարմանքով տեսան, որ կարկոտն իրոք ծեծում է այն լեռան կատարը, որտեղ խոփեր են դրել: Ահա թե ինչու է լեռը Կարկտասար կոչվել:

Ծուլ մարդը երազում հաց չի տեսնում

Մի իմաստասեր շրջեց ամբողջ Հայաստանը, հարցուփորձեց բոլոր ծուլերին և գրի առավ նրանց երազները: Զարմացավ. Ոչ մի ծուլ էրազում հաց չի տեսել: Երկար ժամանակ քննեց այդ բանը ու ինքն իրեն իմաստասիրեց.

— Անբանությունն արատ է ու դժբախտություն: Որ հացին թողնես՝ ծուլի ձեռքին չի դիպչի, հացը ծուլին իր տեսությանը չի արժանացնում նույնիսկ երազում: Եթե ծուլը էրազում հաց տեսնի՝ աշխարհում անբանների թիվը մի քանի անգամ կմեծանա:

Օրհնչալ լինես, հա՛ց, մի ժամում դու ինձ որտեղից որտեղ հասցրիր

763 թվականին Հայաստանում բռնցքաչափ կարկոտ տեղաց: Հետո նրտեղ ամայացնող մորեխի ամպեր եկան հեռավոր ավազուտներից: Սրան էլ հաջորդեց երաշտը: Սովն սկսեց իր հունձը:

Հենց այդ ժամանակ Մուշի գավառի Հավատորիկ գյուղի շինական Վիրապը գնաց անտառ՝ հուսալով, որ քաղցը կհազեցնի ծառերի կանաչ ոստերով: Բայց Վիրապի բախտը բերեց: Մի քարայրում նա գտավ մի կույտ լավաշ: Այդ պահին նա մոռացավ ամեն բան՝ և՛ աշխարհը, և՛ տանը մնացած իր սովահար կնոջն ու երեխաներին: Սկսեց ազահորեն ուտել: Հետո գնաց մոտակա աղբյուրից ջուր խմեց, մի քիչ շունչ քաշեց ու սկսեց նորից ուտել: Այս անգամ նա հիշեց երեխաներին ու կանգ առավ: Նայեց լավաշին ու ասես միանգամից ուշքի եկավ: Զէ՞ որ այդքան հացը տնեցիներին կարող է հերիքել մի քանի ամիս: Նստեց, ժպտաց ու ասաց.

— Մի ժամ առաջ դազան էի, կես ժամ հետո դարձա կիսա-
փայրենի, իսկ հիմա սովորական մարդ եմ՝ նախկին Վիրապը:
Օրնյալ լինես, հա՛ց, մի ժամում դու ինձ որտեղից որտեղ
հասցրիր:

Հացը որ հաց է՝ առանց ծամելու կոկորդով չի գնա

Մի իմաստունի հարցրին.

— Ի՞նչ ցուցանե առածս. հացը որ հաց է՝ առանց ծամելու
կոկորդով չի գնա:

Եվ իմաստունն այսպես պատասխանեց.

— Դա նշանակում է, որ մարդ իրավունք չունի աշխարհի
վրա տեղ գբաղեցնել առանց աշխատելու, որ մարդ իրավունք
չունի ձեռքը հացի պատառին տանել՝ եթե քրտինք չի թափել
նրա համար: Ոչ մի խաղուպար էլ չկա, ամեն տեսակ գործի հա-
մար էլ ջանք է պետք:

Սրինգ

Վասպուրականում մի ամրոց է եղել Սրինգ անունով: Կար-
ծում էք այդպես է կոչվել նրա համար, որ թշնամու հարձակ-
ման ժամանակ սրնգով զգուշացրել են ամրոցի պաշտպաննե-
րի՞ն:

Ոչ, թշնամու հարձակումը գուժել են եղջերափողերով:

Ամրոցի կողքի ընդարձակ դաշտում ցորեն էին ցանում:
Ճանքսի կամ հնձի ժամանակ պաշտպանների մի մասը դուրս էր
գալիս ամրոցից և բանում: Դաշտից նրանց ճաշի էին հրավի-
րում սրնգի քաղցր ու քնքուշ կանչով: Ասում են՝ սրնգի այդ կան-
չը ախորժաբեր է: Դրա համար են իրենց ամրոցը Սրինգ կոչել:

Հացագործյան

Վան քաղաքում մի իշխան էր ապրում Երվանդ անունով: Մի
անգամ սա ի լուր ամենքի ազդարարում է, թե իր շնաշխարհիկ
դուստր Վարսեին կնության կտա նրան, ով թխի ամենահամեղ
հացը:

Վանեցի երիտասարդները իրարով անցան: Նրանցից քչերը
գիտեին հաց թխել, իսկ շատերը չէին կարող նույնիսկ թթխմոր

հունցել: Բայց գեղեցկուհի Վարսեին տիրանալու փափագը բո-
լոր երիտասարդներին հացթուխ դարձրեց:

Ամեն օր թարմ հաց էին տանում Երվանդին: Իշխանն առ-
նում էր հացի համը, բայց չէր կարողանում որոշել, թե որն է
ամենալավը:

Վերջապես իշխանի մոտ իր թխած ցորնահացը տարավ նաև
երիտասարդ Վարդանը: Երվանդը հացի համն առավ ու զար-
մացավ: Մինչև այժմ ինքն այսքան համեղ հաց չէր կերել:

Հետո շուռումուռ տվեց հացը և դիմեց Վարդանին.

— Թվում է, թե քո հացը ոչնչով չի տարբերվում մյուսների
թխածներից, բայց սա ավելի համեղ է, քան նրանցը: Հո՞ սրա
ալյուրը ուրիշ տեղից չե՞ս բերել:

— Ո՛չ, իշխան, և՛ ալյուրն է նույնը, և՛ թխամորը, և՛ ջուրը,
և՛ աղը: Բայց ես հացը թխում եմ լուսադեմին, իսկ լուսադեմին
թխած հացը ավելի համեղ է լինում, քան ցերեկվա ու գիշերվա
թխածը,— ասաց Վարդանը:

— Դու հաղթեցիր, երիտասարդ, քո հմտությունը հիացրեց
ինձ, դու իսկական հացագործ ես,— ասաց իշխանը և Վարսեին
կնուխյան տվեց Վարդանին:

Այդ ժամանակվանից Վարդանն ու իր բոլոր հետնորդները
ստացան Հացագործյան մականունը, որը դարձավ նրանց ազ-
գանունը:

Ինչու է կղզին կոչվում Արտեր

Մի ժամանակ Վանա լճում հինգ կղզի կար՝ Լիմ, Կտուց, Աղ-
թամար, Արծկե, Արտեր: Ամենամեծը Լիմն էր, ամենափոքրը՝ Ար-
տերը: Վերջինս այնքան էլ հեռու չէր Աղթամարից:

Շատ ու շատ տարիներ Աղթամարի միաբանները փոքրիկ
կղզու վրա ցանում ու աճեցնում էին ցորենի, հաճարի, կորեկի
ու գարու արտեր: Ասում են այդ պատճառով էլ կղզին ստացել է
Արտեր անունը:

ԽՍՈՒՆՈՐՆ ՈՒ ԲԱՍՐ

Վանա լճի արևելյան ափին, Վան քաղաքի կողքին, մի ավան
է եղել Արտամետ անունով:

Հայաստանի ամենահամեղ և ամենակարմիր խնձորն աճել
է այս Արտամետում: Իսկական արքայախնձոր է, որի մեջ կո-

րիպները շարժվում են շնկշնկոց հանելով: Քաղցր է, նուրբ կե-
ղևով, փիրուն, հյութեղ, հոտավետ: Արտամետի խնձորը թաք-
ցրնիկ շիս կարող, զմայլելի հոտը կմատնի նրա տեղը: Աշխար-
հում ոչ մի խնձորի հոտ այնքան երկարակյաց չէ, որքան Ար-
տամետինը: Դրա համար էլ ասում են՝ վանի հարսանեկան
սնդուկներում խնձորահոտը մնում է քառասուն տարի:

Ավանում մի պարտիզպան էր ապրում Ատոմ անունով: Նա
խենթի պես սիրում էր իր աճեցրած խնձորը: Մի օր էլ Ատոմը
մտքում դրեց, որ սնվի միայն խնձորով: Հացն ի՛նչ է իր խնձո-
րի մոտ: Յոթ-ութ ամիս նա իրեն առույգ ու կայտառ էր զգում,
բայց հետո միանգամից ուժասպառ եղավ և քիչ մնաց շունչը
փչեր: Ու ստիպված ձեռքը տարավ հացին: Հենց այդ օրերին նա
մի երազ տեսավ, որտեղ խնձորը լեզու առած խոսեց նրա հետ:

— Ուտելիքների մեջ, Ատոմ, ես մի քիչ սնունդ եմ, մի քիչ
էլ զարդ: Ոչ մի մարդու կող ինձնով չի պնդացել: Դու հազար
նախնի ես ունեցել, որոնք ապրել են հացով: Նրանցից ժառան-
գած՝ քո մարմինը կարոտ է հանապազօրյա հացի: Այո, Ատոմ,
դու կարող էիր խնձորով ապրել՝ եթե քո մարմինը սկսվեր քեզ-
նով: Բայց դու հացով ուշքի եկած արարածների շարունակու-
թյուն ես: Հացից հրաժարվելը քեզ համար նույնն է, ոնց որ ինքդ
քեզնից հրաժարվես:

ԹՈՆԻՐՂ ԱՄԱՆ Է ԹՈՆՈՂՐԱԿԻՆ

Աբաղայի դաշտի ու Կոզհովտի միջև Թոնդրակ լեռնաշարն
է, որի կատարներից մի քանիսը նման են կրակը անթեղած այն
թոնիրներին, որոնցից երբեմն-երբեմն տաք գոլորշի ու ծուխ է
բարձրանում:

Ասում են՝ Հայաստանում թոնիրները սարքել են Թոնդրա-
կի հրաբխի խառնարանների նմանությունամբ: Եվ լեռան անվան
նմանությունամբ էլ գետնափոր փուռը կոչվել է թոնիր:

Աշոտ Բագրատունի մսակեր

Ութերորդ դարի վերջին ու իններորդ դարի սկզբին հայոց իշ-
խանն էր Աշոտ Բագրատունին: Քաջ մարդ էր, հայրենի երկրի
բոլոր թշնամիների հետ զենքով էր խոսում:

Մի ճակատամարտից հետո հոգնատանջ իշխանը ցանկացավ
եղնիկի մսի խորոված ուտել: Թիկնապահներն անմիջապես գոր-

ծի անցան: Բայց խորովածի բուրմունքը իշխանի քիմքին դեռ չհասած՝ երևաց քահանան և ասաց, որ պասի օրեր են, միս ուտել չի կարելի, պիտի բավարարվել միայն շոր հացով:

— Իսկ ինչո՞ւ աստված այնպես չի անում, որ թշնամին պասի օրերին չհայտնվի մեր դեմ,— բացականչեց իշխանը և արհամարհելով քահանայի նախազգուշացումը, հաճույքով կերավ խորովածը:

Այդ օրվանից իշխանն ստացավ Մսակեր մականունը:

Հաց հղի կանանց համար

Վասպուրականի Հայոց ձոր գավառում Հայկ Նահապետի ժամանակներից մնացած մի սովորութիւն կար: Հղի կանանց համար թխում էին մի տեսակ հաց, որի խմորը հունցում էին Վանա ծովակի ջրով:

Վանը հայոց սրբազան ծովակն էր: Հայերը համոզված էին, թե նրա ջրով հունցած հացը ուժ է տալիս կնոջը հեշտությամբ ծննդաբերելու:

Վաղինակի հուռթի հասկերը

Գա եղել է հազար տարի առաջ: Վայոց ձորի Գնդեվազ գյուղում Վաղինակ անունով մի մարդ էր ապրում: Սա դարձել էր իր աշխատասիրության գերին: Մարդը գիշեր-ցերեկ աշխատում էր, բայց չէր հոգնում: Ոչ քնում էր, ոչ հանգստանում: Նրա համար օրվա մեջ երկու օր կար, գիշերվա մեջ՝ չորս օր: Այնպես որ աշխարհի բոլոր մարգկանց համար օրը մի օր էր, իսկ Վաղինակի համար՝ վեց օր:

Վաղինակի աշխատասիրութիւնը զայրացրեց գավառի իշխանին: Սա խլեց Վաղինակի բոլոր արտերը և նրան թողեց մի թիզ քարքարուտ: Գյուղացին սկսեց կռիվ տալ քարի հետ: Գիշերները ձորի աղբյուրից տիկերով ջուր էր կրում և ջրում իր փոքրիկ արտը: Վաղինակն էլ շիմացավ, թե ինքն ինչ արեց, որ իր մի թիզ արտից ավելի շատ ցորեն ստացավ, քան ուրիշները՝ իրենց ընդարձակ արտերից: Նրա փոքրիկ արտի բոլոր ցողուններն արմատից հասկ էին դարձել ու լցվել հատիկով:

Իշխանն իմացավ այդ մասին և խլեց նաև Վաղինակի այդ մի թիզը: Շինականը թողեց իր տունը և բույն հյուսեց բարձր ժայ-

ուրի ծերպերից մեկում: Չար ու նախանձ իշխանը մարդիկ ուղարկեց, որոնք վերադարձան ու ասացին.

— Այնտեղ հասկի կամ ուրիշ բույսի նշան չկար: Այդ շոր ժայռերի մեջ նա կմեռնի սովից:

Վաղինակը մարդկանց աչքից հեռու, ժայռերի վրա, աճեցրեց իր Շուրթի հասկերը: Բայց այնքան շատ բերք ստացավ, որ ինքը լցնելու տեղ չուներ:

Պատահեց այնպես, որ Վայոց ձորում մի քանի տարի իրսւր վրա երաշտ եղավ: Սովն սկսվեց և մի բուռ հատիկի համար մարդը կարող էր սպանել մարդուն: Բայց ահա Գնդեվազում լուր տարածվեց, թե ժայռերի բնակիչ Վաղինակն ամենքին ցորեն է տալիս: Մարդիկ շտապեցին դեպի լեռները: Այստեղ ծերպերի վրա Վաղինակը ցորենի փոքրիկ շեղջեր էր արել մարդկանց համար:

Դեպի լեռները գնաց նաև սովահար իշխանը: Նա ծերպից ծերպ անցավ, բայց մի բուռ ցորեն էլ չգտավ: Ասում են՝ շարությունից նրա աչքը Վաղինակի ցորենը քարից շէր տարբերում:

Երբ պիտի ցորենը դառնա ընկույզի չափ

Վան քաղաքի հյուսիսային կողմում մի ժայռ կա, որ կոչվում է Մհերի դուռ: Այդ դուռը տանում է դեպի այն քարանձավը, որտեղ փակվեց հայ վերջին դյուցազն Մհերը: Ասում են՝ տարին մի անգամ Մհերը դուրս է գալիս քարանձավից, փորձում հողի ուժը և, զգալով, որ այն չի դիմանա իր ծանրությանը, վերադառնում է ետ: Մի անգամ ժայռը բացվելիս Մհերին հանդիպում է մի հովիվ և հարցնում, թե ե՞րբ պիտի նա լույս աշխարհ դուրս գա:

— Ես անձավից դուրս կգամ այն ժամանակ, — պատասխանում է Մհերը, — երբ ցորենը դառնա ընկույզի չափ:

Ինչպես էին վարուցանքս անում Խոզաբերքում

Վասպուրականում, Բերկրի քաղաքի մոտ, մի գյուղ կար Խոզաբերք անունով: Այս գյուղում ասում էին.

— Ոչ մի արտ բերք չի տա, եթե գյուղացին աշխատանք ու քրտինք չթափի, տագնապ չապրի այդ արտի համար:

Եթե վարուցանքի ժամանակ մեկի խելքին փշի նստել տանը, ապա շինականները իրենց բան ու գործը կիսատ թողած՝ կշտապեն ծուլի մոտ և նրան կքշեն դեպի դաշտ, դեպի աշխատանք:

— Մի ծուլն էլ բավական է,— ասում էին նրանք,— որ աստծու աչքին ամենքս ծուլ երևանք և նա զրկի մեզ բերք ու բարիքից:

Հարսը հաց է ուտում գեղեցիկ տաճարին նայելով

Վանա ծովակի մեջ, Աղթամար կղզու վրա, տասներորդ դարում, Գագիկ Արծրունի թագավորը կառուցել էր մի մարգարիս քաղաք, որն ավելի գեղեցիկ էր, քան հին աշխարհի մի քանի մայրաքաղաքներ միասին վերցրած: Բայց Աղթամարի ճարտարապետական գոհար-կառույցների թագր Սուրբ Խաչ եկեղեցին էր: Այնքան գողտրիկ էր այդ տաճարը, որ թվում էր, թե այն ոչ թե կառուցել, այլ ասեղնագործել են: Հանճարեղ այր էր Սուրբ Խաչի ճարտարապետ Մանուելը:

Վասպուրականում հարսանիքից առաջ հարսին բերում էին այս տաճարի մոտ և նրան մի լավաշ տալիս: Հարսը պարտավոր էր հայացքը գցել տաճարի գեղաքանդակներին և հացն անուշ անել: Վասպուրականցիները համոզված են, թե դրանից հետո հարսը լույս աշխարհ է բերելու միայն գեղեցիկ երեխաներ:

Տրդատ ճարտարապետի սովորությունը

Տասնմեկերորդ դարում Հայաստանի ամենագեղեցիկ քաղաքը Անին էր: Այս քաղաքի շքեղաշուք շենքերը կառուցել է Տրդատ ճարտարապետը՝ այն եզակի հանճարներից մեկը, որոնք աշխարհը ողողում են հազար տարի անշեջ մնացող լույսով:

Տրդատը մի զարմանալի սովորություն ուներ՝ յուրաքանչյուր շինություն կառուցելիս մի բուռ ցորեն էր նետում հիմքի մեջ, որպեսզի շենքը բնավ սով չտեսնի:

Գրիգոր Նարեկացու խորհուրդը

Գեղեցիկ էր Ռշտունիքի Գավաշ գավառի Մոխրաբերդ գյուղը՝ փռված վանա լճի հարավարևելյան ափին, Մոտաքար լեռան լանջերին, Աղթամար կղզու դիմաց:

Մոխրաբերդցիները վանա լճում տառեխ էին որսում, իրենց արգավանդ դաշտերում ցանում ցորեն, գարի ու կորեկ: Մովի ջրերը ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում էին և կույ տալիս արգասաբեր շատ հողակտորներ: Այդ պատճառով մոխրաբերդցիները մի տարի որոշեցին գարի ու կորեկ չցանել: Հակառակի պես, այդ տարի՝ նրանց ցանած ցորենը կարգին բերք չտվեց, իսկ ձկնորսները չկարողացան մի տառեխ էլ բռնել: Դե արևիմացիր, թե տառեխն ուր չքացավ:

Մոխրաբերդցիները գնացին մեծահանճար բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու մոտ:

— Բնության մեջ հաճախ մեկի գոյությունը պայմանավորված է մյուսով,— ասաց Գրիգոր Նարեկացին,— գնացե՛ք և առաջվա պես ցորենի հետ ցանեցե՛ք նաև գարի ու կորեկ: Եվ դուք կտեսնե՛ք, որ տառեխի վտառները կգան դեպի ծովեզրը:

Արճեշը հացի շտեմարանները պահում է իր գլխին

Տուրուբերանի Աղիովիտ գավառում, վանա լճի հյուսիսային ափին, մի մեծ քաղաք է եղել Արճեշ անունով, որ հետո ջրամույն է եղել:

Մի խենթ ու խելառն էլ այս վանա լիճն է: Աշխարհի բոլոր լճերի ջրերը նվազում են, իսկ վանա լճի մակարդակը ահա արդեն քանի հարյուր տարի է անընդհատ բարձրանում է: Կարծես թե հեքիաթային մի ուժ հրում է ներքևից:

Ամեն տարի լճի ջրերը խենթանում են մի քանի անգամ և լափին ալիս ու ողողում արճեշցիների տները, այգիները, հանրերը: Հսկա ալիքները խփում են Արճեշին, փշուր-փշուր լինում ու սողում ետ: Բայց մայիսին կամ հունիսին նրանք ձեռնունայն շեն վերադառնում: Իրենց գիրկն են առնում հացահատիկի նորահաս արտերը և տանում լիճ:

Արճեշցիները ծանրութեթև արեցին և որոշեցին, ամենակույ ալիքներից փրկել արտերը: Նրանք ծովափին թողեցին իրենց տները, այգիները, հին ու նոր գերեզմանատները և սկսեցին

վարուցանք անել լճափից բարձր սարավանդների վրա: Վանա լիճն ինչքան էլ մոլեգներ՝ այդտեղ չէր հասնի:

Այդ նոր արտատեղերը վերևից էին նայում Արճեշին: Այդ պատճառով էլ ուրիշ վայրերից այստեղ եկողներն ասում են.

— Արճեշը հացի շտեմարանները պահում է իր գլխին:

Կուզես երկարակյաց լինել՝ քիչ կեր

Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը մի խոհարար ուներ Տիրոց անունով: Թագավորից բացի, սա բոլոր արքունականներին խորհուրդ էր տալիս.

— Եթե մարդ ուզում է երկար ապրել՝ պետք է քիչ ուտի:

Մի անգամ Գագիկը կանչեց Տիրոցին և ասաց.

— Դու ինչո՞ւ ամենքին խորհուրդ ես տալիս քիչ ուտել, իսկ ինձ այդ մասին ոչինչ չես հայտնում:

— Արքայի խոհարարը պարտավոր է ընտիր, ախորժահամ և առատ ճաշեր մատուցել իր տիրոջը: Քչով պիտի բավարարվեն ուրիշները, բայց ոչ արքան:

— Տիրոց, իջիր հաճոյախոսության նժույգից և հստակ ասա ասելիքդ՝ քիչ ուտելը օգտակա՞ր է մարդուն, թե ոչ:

— Օգտակար է, տեր իմ:

— Ինչո՞վ է օգտակար:

— Մանրաբեռնված ստամոքսով մարդը ավելի շուտ է մաշվում ու ծերանում: Թեթև բեռով ձին ավելի երկար ճանապարհ է անցնում, քան ծանր բեռան տակ տնքացողը:

— Դա նաև ի՞նձ է վերաբերում:

— Ո՛չ, տեր իմ: Ես այդ մասին քեզ չեմ հայտնում, յորովհետև առանց այն էլ դու քիչ ես ուտում, առատության մեջ մարդու աչքը կուշտ է լինում: Իսկ արքունականները ազահ են, ես նրանց խորհուրդ եմ տալիս քիչ ուտել՝ ոչ նրա համար, որ սրտանց ցանկանում եմ երկարացնել նրանց կյանքը: Եթե նրանք քիչ ուտեն՝ և՛ դուք հարուստ կլինեք, և՛ տերությունը և հպատակների բերանն էլ մի շոր պատառ կընկնի:

Անալյուր

Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին մի անգամ տերության սահմաններում շրջագայելիս կանգ առավ գեղեցկանիստ մի գյուղում, որն ուներ զով, հաճելի օդ:

Սկսեցին խնջուլքի պատրաստութիւն տեսնել: Արքայի սպասավորները կանչեցին գեղջավազին և նրան ասացին.

— Գաղիկ արքան սիրում է թարմ հաց: Մենք ինքներս կթրվենք, միայն թե ալյուր է պետք:

Գեղջավազը տնետուն ընկավ, բայց չկարողացավ ամբողջ գյուղում մի կոտ ալյուր գտնել: Աղքատ գյուղ էր, յուրաքանչյուր շինական իր ունեցած ալյուրից հաց էր թխել մի քանի շաբաթվա կամ երկու-երեք ամսվա համար:

Եվ արքայի խնջուլքը տեղի չունեցավ:

— Ա՛յ քեզ անալյուր գյուղ, ա՛յ անալյուր գյուղ,— կրկնում էր Գաղիկը արթունիք վերադառնալու ճանապարհին:

Այդ օրվանից էլ գյուղն ստացավ Անալյուր անունը:

Անիի սև օրը

912 թվականի գարնանը սովը հասել էր Անի: Սմբել-կծկվել էր գեղեցկաշեն քաղաքը: Շուկաներում ամեն ինչ ծախում էին, հացից բացի:

Բայց մի օր Անին միանգամից այեկոծվեց: Քաղաքում լուր էր տարածվել, որ Սմբատ արքայի համբարանոցները պոկեպոռնկ լցված են ցորենով: Մարդիկ հավաքվեցին Բուն փողոցում և բազմութիւն կազմած դիմեցին դեպի հայոց թագավորի պալատը: Խզված ձայնով սովյալները ճշում էին.

— Հա՛ց, հա՛ց, հա՛ց...

Սմբատ արքայի դրանիկ գնդերը շթողեցին, որ բազմութիւնը հասնի պալատին: Ամբոխը ետ դարձավ և կրկնապատկված հուզմունքով սկսեց Բուն փողոցում ետ ու առաջ շարժվել: Հանկարծ մեկը բարձրացավ կողքի տանիքի վրա և դիմեց բազմութիւնին.

— Արքան չի ուզում մեզ հաց տալ, նա մտադիր չէ օգնել իր սովյալ հպատակներին: Մեզնից մի քանի քայլ այն կաղմ արքայի ախոռատան դեզերն են, եկեք հրդեհենք, գուցե արքան ուշքի գա և հաց տա մեզ:

Բոլորը համաձայնեցին և վազեցին դեպի ցուլց տված կողմը: Շուտով արքայի դեզերի հրդեհի բոցերը վեր ելան այնքան, որ Սմբատը տեսավ իր պատշգամբից:

Թագավորն այդ օրը զորք չուղարկեց ըմբոստ քաղաքացիներին պատժելու համար:

— Պատշաճ չէ արքայիս, որ խոտի համար ես գլուխ դնեմ այդ խելառների հետ,— ասաց Սմբատը և փակվեց իր գահասրահում:

Հաջորդ օրը սովյալների ամբոխը հավաքվեց մայր տաճարի բակում: Ամենքն էլ ազոթեցին, բայց ոչ մեկի քաղցը չհագեցավ: Հենց այդ ժամանակ մի հանդուգն այր վերցրեց եկեղեցու խնկածխիչը և բարձրացավ զանգակատուն:

— Դու ի՞նչ ես անում այդտեղ,— հարցրին մարդիկ ներքեվից:

— Ի լուր ամենքի ես ասում եմ, որ հիմա պիտի գնամ և այս բուրվառով հրդեհեմ արքայի ցորենի համբարանոցը,— ասաց հանդուգն այրը:

Ասաց, իջավ զանգակատնից և մեն-մենակ քայլեց դեպի արքունիք:

— Արքայի զորականները կտան նրա վզակոթին,— ասացին այս ու այն կողմից:

Բայց մարդն աներկյուղ քայլեց և հասավ պալատ: Դրանիկ գնդի զորականները բռնեցին նրան, արքայի հրամանով հանեցին աչքերը, ապա մարմինը խոտով ու եղեգներով ծածկելով կրակ տվին: Մարդը ողջ-ողջ հրո ճարակ դարձավ: Ապա արքունականները նրա մոխրացած դին տաքան ու շարտեցին քաղաքի պարիսպներից դուրս:

Դա Անիի սև օրն էր:

Այս հայերը ո՞ր պիտի հասնեն այսքան պարզամտությամբ

918 թվականի սովից Հայաստանը սսկվել էր: Երաշտն այնպես էր խանձել հողը, որ նույնիսկ գաղանները, լեռներում ու անտառներում ուտելու բան չգտնելով, բնավեր եղան և սկսեցին պտույտ տալ գյուղերի, ավանների ու քաղաքների շուրջը: Եվ մարդկանց թվաց, թե երկրում գաղանները բազմացան:

Այդ նույն տարում բյուզանդացի մի վաճառական Կոստանդնուպոլսից գալիս էր Անի: Դեռ քաղաքին չհասած՝ մի քանի սովյալ հայեր կտրեցին բյուզանդացու ճանապարհը և տակնուվրա անելով նրա ունեցած-չունեցածը, վերցրին միայն ուտելիքները՝ երկու մեծ հաց և մի կտոր ապխտած միս:

Բյուզանդացին զարմացավ, երբ հայերը հացի ու մսի դիմաց
երկու ոսկի տվեցին:

— Սա ի՞նչ է նշանակում,— հարցրեց վաճառականը երկ-
յուղից դեռ չազատված:

— Սա նշանակում է, որ մենք քեզ չենք կողոպտում, պար-
զապես վերցնում ենք քո հացը և նրա դիմաց վճարում բազմա-
պատիկ շատ,— ասացին հայերը և բաց թողեցին բյուզանդա-
ցուն:

— Այս հայերն ո՞ւր պիտի հասնեն այսքան պաշտամասու-
թյամբ,— ասաց վաճառականը, զարմանալով կատարվածից:

1032 թվականի աշխարհավեր սովը

Հայոց աշխարհի ամենամեծ սովերից մեկը եղել է 1032
թվականի սկզբին: Տասնմեկ-տասներկուերորդ դարերի պատ-
միչ Մատթեոս Ուռհայեցին այդ մասին գրել է. «Ողջ երկրում
սաստիկ սով եղավ, և մարդկանցից շատերը սովամահ եղան:
Շատերը, հացի կարոտ, վաճառում էին իրենց կանանց և երե-
խաներին: Սովն այնքան սաստիկ էր, որ մարդիկ խոսելու ժա-
մանակ իրենց շունչն էին փչում: Ահա նման ձևով երկիրը սո-
վից ավերակ դարձավ»:

Աստղագուշակի հնարամտությունը

1033 թվականի հունիսի 29-ին, ուրբաթ օրը, կեսօրին, արևը
խավարեց:

Աստղագուշակ ու իմաստասեր Թուխմանուկը այդ մասին գի-
տեր մի քանի օր առաջ: Նա որոշեց այդ խավարումն օգտագոր-
ծել և պատժել մեծահարուստ Վարոսին:

Վարոսը մարդախոշոշ վաշխառու էր և դարձել էր Պարսկա-
հայք նահանգի Զարավանդ գավառի ինքնիշխան տիրակալը:
Շինականներից խլել ու ամբարել էր այնքան ցորեն, որով կա-
րող էր կերակրել աշխարհի կեսը: Բայց շատն ազահի ախոր-
ժակն ավելի էր բացում: Նա շարունակում էր կողոպտել մարդ-
կանց, նոր ցորենահորեր լցնել և քմահաճորեն տարին դարձնել
հացապակաս:

Եվ ահա արևի խավարման նախօրեին Թուխմանուկը գնաց
Վարոսի մոտ ու ասաց.

— Ամեն մարդ երկնքում իր բախտի աստղն ունի:

— Դա գիտեն ամենքը,— պատասխանեց մեծահարուստը՝
— Երկնքում է նաև քո բախտի աստղը:
— Ես այդ մասին գիտեի ծննդյան օրից:
— Մի քանի օր է, ինչ ես նկատում եմ, որ քո աստղի լույսը
նվազում է:

— Ես չեմ հավատում քեզ, ըս ի՞նչն է պակաս, որ աստղիս
լույսը նվազի:

— Քո մեջ համարյա թե մարդ չի մնացել, Վարոս, եթե աստ-
ված թույլ տա՝ դու աշխարհը կտեղավորես քո ցորնահորերում:

— Դա նախանձ ու շարական մարդու խոսք է:

— Ո՛չ, Վարոս, վաղը կեսօրին կխավարի արևը:

— Ինձ ի՞նչ:

— Վաղը կեսօրին կխավարի արևը,— հաստատակամորեն
կրկնեց աստղագուշակը:

— Հետո՞:

— Մի ամիս հետո էլ երկնքում կմարի քո բախտի աստղը:
Թե ուզում ես՝ աստղդ շխավարի, բաց արա քո ամբարները և
ցորենդ քառասուն անգամ էժան գնով վաճառիր մարդկանց:

— Ինչ է, ուզում ես, որ ես իմ հարստությունը մարդկանց
բաշխեմ ձրի՞:

— Դու պարտավոր ես այդպես անել՝ եթե չես ուզում, որ քո
բախտի աստղը ընկնի երկնքից,— իր խոսքն ավարտեց Թուխ-
մանուկը և հեռացավ Վարոսի մոտից:

Այդ օրը Վարոսը փորձեց բանի տեղ չդնել աստղագուշակի
ասածները: Սակայն հաջորդ օրը, տեսնելով արևի խավարումը,
մեծահարուստի ծնկները թուլացան: Մահվան ահը մտավ նրա
սիրտը: Եվ նա սկսեց իր ցորենը ձրի բաշխել ամենքին:

Միայն ձուկ ուտողը ձուկ կտեսնի

Տուրուբերան նահանգի Բղնունիք գավառում, Վանա լճի
հյուսիսային ափին մի գեղեցիկ քաղաք է եղել Արծկե անունով:
Շատ ձեռագրեր էին ընդօրինակում Արծկեում:

Այստեղ էր ապրում գրիչ Հակոբ Նետրարենցը, որը սնվում
էր միայն տառեխ ձկնով: Նա ձուկը շորացնում էր արևի տակ,
նրանից ալյուր սարքում և հաց թխում: Տարիներ հետո գրիչի
տեսողությունը վատանում է:

Բժիշկը նրան ասում է.

— Միայն ձուկ ուտողը ձուկ կտեսնի: Աշխարհն ու մարդկանց տեսնելու համար պիտի ամեն օր ցորեն հաց ուտել, երբեմն-երբեմն էլ՝ ձուկ:

Պատմիչը գրում է

Տասնմեկերորդ դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին, խոսելով Արծն քաղաքի 1049 թվականի կոտորածի մասին, աշխարհակործան աղետների ու արհավիրքների պատճառ է համարում մարդկանց աշքածակութունն ու ազահուստները, խաբեութունն ու շարութունը: Եվ պատմիչը գրում է. «Բայց այնուհետև մեր եկեղեցիները մտան սեքստացիներն ու պիհոնացիները, և արդարության օրենքը փոխվեց անիրավության, արծաթասիրութունը ավելի հարգի դարձավ, քան աստվածասիրութունը, և մամոնան ավելի՝ քան Քրիստոսը. այն ժամանակ ամեն կարգի հարստութունը խոտորվելով՝ վերածվեց անկարգության: Սրա իշխանները դարձան գողերի գողակից, վրիժառու և արծաթի ծառաներ, դատավորները՝ կաշառակեր և կաշառքի համար արդարութունը խարդախողներ, ոչ որբերի իրավունք էին պաշտպանում, ոչ այրիների դատը հանձն առնում: Վաշխերի ու տոկոսների համար օրենքներ հաստատվեցին, իսկ ցորենի փոխատվության համար բազմապատկություն սահմանվեց, որի պատճառով հողը պղծվելով՝ արգելակիչ է դառնում իր արգանդի ժամանակին պտղաբերելուն՝ մարդկանց կերակրելու համար: Ով խաբում էր իր ընկերոջը, պարծենում էր, որ խելացի է, իսկ ով հափշտակում էր, ասում էր՝ «ես հզոր եմ»: Դրացի աղքատների տներն ու նրանց արտերի սահմանները հարուստները հափշտակում էին և շէին մտաբերում տիրոջ ծառա Մովսեսի ձեռքով գրված աստվածապատվեր անեծքը. «Անիծյալ է նա, ով հափշտակում է ընկերոջ արտերը», կամ մեծ Ծսայու այդպիսիներին սաստող կշառամբանքը. «Վա՛յ նրանց, որոնք տունը տան և արտը արտին են միացնում, որպեսզի ընկերոջից խլեն»:

Դավթուկն ունեւ ութհարյուր գուփան

Տասնմեկերորդ դարում հայոց մեծ ու բազմամարդ Արծն քաղաքում մի քորեպիսկոպոս էր ապրում Դավթուկ անունով: Հայոց աշխարհի ոչ մի քրքա այնքան գանձ ու հարստութուն

չունենր, որքան Դավթուկը: Վարուցանքի ժամանակ ամեն օր նրա տնից դուրս էր գալիս ութ հարյուր գութան, որոնցից յուրաքանչյուրին յծված էր վեց եզ:

1040 թվականին սելջուկները գրավեցին Արծնը և հիմնահատակ կործանեցին այն: Միայն Դավթուկ քորեպիսկոպոսից խլած գանձերը բարձեցին քառասուն ուղտի վրա:

Շղթայակապ Դավթուկին բերեցին Իբրահիմ Յանալ զորապետի մոտ: Վերջինս ասաց.

— Դավթուկ, ճիշտ է, որ դու գետնի տակ թաքցրած հացի շտեմարան ունես:

— Այո՛, Իմ հորերում քառասուն հազար ուղտաբեռ կարմրահատ ցորեն կա: Բայց ինչ էլ լինի՝ ես չեմ հայտնի շտեմարանի տեղը:

— Դավթուկ, քեզ ծեծեցին և դու ստիպված էիր հայտնել քառասուն ուղտաբեռ գանձերի տեղը, ոսկին ու մարգարիտը հանձնել ես, հիմա խնայում ես ցորե՞նը, չէ՞ որ դրա համար քեզ կսպանենք:

— Կուզեք՝ կտոր-կտոր արեք, ես չեմ հայտնի ցորենի տեղը: Թակին ու մարգարիտը Հայաստանը կարող են պահել տարվա մեջ մի օր, իսկ ցորենը մեզ կերակրում է տարին բոլոր:

Կորկոտ

Հայոց աշխարհի տասներկու հազար ճաշերի ցուցակն սկզբվում է կորկոտով: Թեփահան արված ցորենը լցնում են պղնձե կաթսան և երեկոյան դնում մարմանդ կրակ ունեցող թոնիրի մեջ: Առավոտյան հանում են կաթսան և վայելում աստվածային կորկոտը: Ոչ մի ճաշ այդպիսի համ չունի:

Կորկոտ են եփում ծննդյան տոնին, հարսանիքին ու մեռելահացին:

Հայոց աշխարհի բոլոր Նոր տարիների արշալույսները բացվել են կորկոտի ախորժազրգիռ բուրմունքով:

Մի անգամ բյուզանդացիները հարցում արեցին հայերին.

— Ինչո՞ւ եք կորկոտով սկսում Նոր տարին:

— Յորենով ենք սկսում, որպեսզի ցորենաշատ լինի ամբողջ տարին, — պատասխանեցին հայերը:

Հացը մարդուն ճշմարտախոս է դարձնում

Հայաստանում տասնմեկերորդ դարում մի իմաստուն մարդ էր ապրում Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս անունով: Այդպիսի խենթ ու մեծ իմաստասեր հարյուր տարին մի անգամ է ծնվում: Այս իմաստունը սովորություն ուներ որևէ բան գրելու ժամանակ դիմացը մի կտոր հաց դնել և նոր գրիչը շարժել մագաղաթի վրա: Դա նշան էր, թե նա ամեն ինչ ճիշտ է գրում:

— Հացին նայելուց մարդ յոթնապատիկ ճշմարտախոս է գառնում, — ասում էր իմաստունը:

Շուշանց

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը մի դուստր ուներ Շուշան անունով: Մի անգամ այս Շուշանը թագավորից գաղտնի քառասուն ձիաբեռ ցորեն է նվիրում մի խումբ շինականների:

Իմանալով այդ մասին՝ հայրը զայրանում է և կանչում դրստերը.

— Դու գիտե՞ս, որ սով է մեր աշխարհում, — ասում է Սենեքերիմը:

— Ի՞մ ննջասենյակի պատշգամբից ամեն ինչ պերճ ո՛ր գեղեցիկ է երևում, իսկ աշխարհի պակաս-պռատը տեսնելու համար արքունականներն էլ մի աչքով կույր են, — սլառասխանում է Շուշանը:

Այդ դեպքից հետո ցորեն ստացած գյուղի շինականները, շիմանալով, թե ինչպես արտահայտեն իրենց երախտագիտությունը արքայադստեր հանդեպ, խոսքի տակին-գլխին Շուշան, հա Շուշան են ասում: Այնքան Շուշան ասացին, որ գյուղն այնուհետև կոչվեց Շուշանց:

Դա եղել է հազար տարի առաջ: Սովը գնաց, Շուշանցը մնաց:

Ներսես Շնորհալին ու հացը

Տասնմեկերորդ դարի բանաստեղծ Ներսես Շնորհալին իր մեծանուն պապի՝ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի նման, հացապաշտ էր:

Ներսես Շնորհալին ծնվել է Ծոփաց աշխարհի Անձիտ գավառի Ծովք դղյակում: Մինչև նրա ծնունդը Ծովքի հայերը ոտից

գլուխ բանաստեղծ են եղել: Իրենց մեծ լիճը և նրա կողքի երկու լճերը կոչել են Մովք՝ ծովեր: Հետո այդ անունով են կոչել Պահլավունիների հին դղյակը: Բայց թշնամին չթողեց, որ ներսես Շնորհալին իր մանկության տարիներն անցկացնի այս դղյակում: Ներսեսի ծնողները տեղափոխվեցին Կոմմագենեի Տլուք գավառը: Այստեղ էլ նրանց կալվածքը դարձան երեք լճեր, ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին Մոփքում էր: Նրանք այս լճերի մոտ դղյակ կառուցեցին: Հետո և՛ դղյակը, և՛ լճերը կոչեցին Մովք:

Ներսես Շնորհալին շատ էր սիրում Տլուքի այս Մովքը: Սովորեց Սև լեռան Կարմիր վանքում, երկար ժամանակ ապրեց Եփրատի աջ ափին գտնվող Հոռմկլա բերդում, հետո Շողական ամրոց գնաց ու այցելեց Կիլիկիայի շատ ու շատ վայրեր:

Բացի Մովքից նա ոչ մի տեղ կուշտ փորով հաց չէր ուտում:

— Տունդարձի ճամփան ամենից առաջ մոռանում է նա, ով ուրիշ տեղ քաղց չի զգում, — ասում էր բանաստեղծը:

Անիում հաց են վաճառել գիշերվա բոլոր ժամերին

Անի մայրաքաղաքի ամենամեծ մայրուղին կոչվում էր Բուն փողոց: Մայրուղու աջ կողմում մի փուռ-կուղպակ կար, որտեղ գիշերվա բոլոր ժամերին հաց էին վաճառում:

Մի անգամ Կոստանդնուպոլսից Անի եկած բյուզանդացի մի վաճառական կեսգիշերին եկավ փռատիրոջ մոտ և զրույցի բռնվեց նրա հետ:

— Ես եղել եմ աշխարհի մոտ ու հեռավոր քաղաքներում, — ասաց վաճառականը, — բայց ոչ մի տեղ հացի գիշերային խանութ չեմ տեսել: Ի՞նչ է անեցիններն այդքան շատ են քաղցում, որ գիշերն էլ եք հաց թխում նրանց համար:

— Սխալվում ես, հարգարժան վաճառական, — պատասխանեց փռատերը: — Անին ամեն օր հազարից ավելի հյուր է ընդունում: Նրանցից շատերը քաղաք են հասնում ուղ գիշերով: Այդ ժամին որտեղի՞ց հաց գտնի քաղցած հյուրը:

— Բայց հազար հյուրից հետը կարող է հաց չունենալ և քաղցած մնալ միայն մեկը:

— Գազիկ արքայի և Կատրանիդե թագուհու հրամանով իմ փուռ-կուղպակը գիշերն է գործում հենց այդ մեկի համար: Մեր

քաղաքում ոչ մի հյուր չպետք է քաղցած քնի: Այս փուռ-կուղ-սլակը հյուրընկալող Անիի արժանապատվութեան գիշերային պաշտպանն է:

Հացկնի

Խարբերդի Արաբկիր գավառում, Եփրատի վտակ Ոսկեգետակի աջ ափին, Սև լեռան ստորոտում, Հացկնի գյուղն էր: Սա եղև է հացի շտեմարան: Այստեղից ցորեն էին տանում գավառի Մաշկերտ, Ծագ, Անջրդի, Ամպրկա, Քուշնա, Բաղնիք գյուղերը, Արաբկիր ու Ակն քաղաքները:

Հացկնիում աճեցնում էին ազնվագույն ցորեն ու խաղող: Աշխարհում ինչ էլ տեղի ունենար՝ այս գյուղում անպակաս էին հացն ու գինին: Այդ պատճառով հազար տարի առաջ գյուղը կոչվեց Հաց ու գինի, հետո հնչյունափոխվեց դարձավ Հացկնի:

Գուգլակի վիմափոր մթերանոցը

Տասնմեկ-տասնչորսերորդ դարերի Հայկական Կիլիկիայում, գեպի Լամբրոն բերդաքաղաքը տանող ճանապարհի վրա, մի հզոր բերդ է եղև Գուգլակ անունով՝ համանուն կիրճում:

Մեծ մայրուղու վրա գտնվող բերդն ուներ վիմափոր ջրամբարներ ու մթերանոցներ: Տասնչորսերորդ դարի երկրորդ կեսում, հայկական պետութեան արևամուտին, Գուգլակն այնքան էր ձեռքից ձեռք անցնում, որ շատ տերերի համար դեպի ջրամբարներն ու մթերանոցները տանող գաղտուղիները մնում են անհայտ:

Մի անգամ թշնամին պաշարեց Գուգլակը: Երկար ժամանակ բերդապաշտպանները չէին հանձնվում: Բայց սովն ընկավ բերդը, և բերդակալը որոշեց ինքնասպանութիւն գործել ու շտեսել ամրոցի անկումը: Նա իջավ բերդի նկուղներից մեկը և պատահամբ դեմ առավ մթերանոցի ելքին: Այնտեղ այնքան ցորեն էր սմբարված, որ Գուգլակի պաշտպաններին կարող էր հերիքել հարյուր տարի:

Կարմրախայտը հայկական ձկների ցորենն է

Բազմահանճար Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը շատ էր սիրում կարմրախայտ ձուկը: Նա հավաստում էր, թե դա ամենասնդարար բանն է:

— Կարմրախայտը, — ասում էր իմաստասերը, — նման է կայծքարի, որը բորբոքում է մարդու թմրած մտքերը և հոգու նիրհող հույզերը: Կարմրախայտը հայկական ձկների ցորենն է, մնացածը՝ հաճար, կորեկ ու գարի են:

Մի անգամ Գրիգոր Մագիստրոսի դստրայր Մամիկոնյան իշխան Քոռնիկը խոստանում է որպես հարգի նվեր կարմրախայտ ուղարկել աներոջը: Մագիստրոսը ուրախանում է և զավեշտորեն ասում, որ պատրաստ է օրերով քաղցած մնալ ու տենչանքով սպասել կարմրախայտին: Բայց տեսնելով, որ փեսան ուշացնում է ուղարկել խոստացածը, լուր է տալիս, թե խոստումներով քաղց չի հագնեա, «այնպես մի արա, որ կոկորդս շորանա և քո կարմրախայտը չկարողանա ներս մտնել»:

Ինքը՝ իմաստասերն էլ սիրում էր ուրիշներին կարմրախայտ նվիրել: Մի անգամ Սյունյաց արքեպիսկոպոսին նա նվելք է ուղարկում Արածանի գետից որսած մի մեծ կողով կարմրախայտ:

Ոչ մի խոհարար չէր կարող այդ հրաշալի ձուկն այնպես խորովել շամփուրի վրա կամ խաշել սանի մեջ, ինչպես դառնում էր ինքը՝ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը: Խորոված կամ խաշած կարմրախայտի վրա նա ցանում էր փափկաճաշակ քիմքերը գրգռող այնպիսի համեմունքներ, ինչպիսիք են ոսկեգույն քրքումը, ռետինը և ռքսիմելին, այսինքն՝ քացախամեղրը:

Աղանձուգեստ

Որոտանը Գորիսի շրջանում մի վտակ ունի, որ սկիզբ է առնում Բարգուշատի լեռներից և աջ կողմից գետին խառնվում Տանձատափ գյուղի մոտ: Հնում այս գետ-վտակն անուն չուներ: Բայց աշխարհում Երևի ոչ մի բան անանուն չի մնում: Ահա թե ինչպես անուն ստացավ այդ փոքրիկ գետը:

Մի տարի սովն այս ձորերում ինչ տուն ասես որ չքանդեց: Գարնան վերջն էր: Մարդիկ օրեր էին հաշվում և սպասում նոր բերքին: Հակառակի պես առաջինը հասկակալեցին իշխանի արտերը: Մարդիկ մոռացան իշխան ու իշխանութուն և սկսեցին արտից հասկափնջեր անել, խանձել խարույկների վրա և անուշ անել քաղցրահատիկ ցորենը: Իշխանն իմացավ այդ մասին և շտապեց իր արտերի մոտ, Նա շինականների գրպաններից հանեց աղանձը և նրանց աչքի առաջ լցրեց անանուն գետը: Մար-

դիկ թուրքը կուլ տալով, սկսեցին վազել գետի ափով և դիտել, թե ցորենի հատիկներն ինչպես են լողում ջրերի վրա:

Այդ դեպքի պատճառով էլ գետը կոչվեց Աղանձուպետ:

Առողջ մարդն ավելի լավ ախորժակ է ունենում, քան տկարը

Անի քաղաքում Գազ անունով մի բժիշկ կար: Որևէ բուժում կատարելուց առաջ նա հիվանդին հյուրասիրում էր տեսակ-տեսակ ճաշերով: Երբ նրան հարցնում էին, թե ինչու է հյուրասիրում թյամբ սկսում իր բուժումը, Գազը պատասխանում էր.

— Բժիշկը նախ պիտի հիվանդը տարբերի առողջից: Իսկ առողջ մարդն ավելի լավ ախորժակ է ունենում, քան՝ տկարը:

Խոզնավար

Գորիսի շրջանում մի գյուղ կա Խոզնավար անունով: Սկզբում կոչվում էր Խոզանավար: Հետո ամեն ինչի մեջ մի բան կրճատելու սիրահար գյուղացիները մի տառը կուլ են տալիս և Խոզանավարը դարձնում Խոզնավար:

Դուք տեսե՞լ եք, թե հնձելուց հետո ինչի է նմանվում արտի ցողունների գետնին կպած մասը: Ոնց որ խոզի ցից-ցից ստեղծեր: Դրա համար էլ այդպիսի արտը կոչում են խոզան՝ խոզի նման ցից-ցից մազեր ունենալու պատճառով: Նույն պատճառով էլ մեր շորերը մաքրելու մազափունջը կոչում ենք խոզանակ: Խոզանը գետնատարած խոզանակ է:

Մի տարի Խոզնավարի շինականները ուշացրին հերկել իրենց խոզանը, իսկ աշունն արդեն վերջանալու վրա էր: Հարևան գյուղերից նկատում են, որ Խոզնավարի հնձած արտերը մնացել են անվար: Այդպես էլ այդ տարի խոզանավարը մնաց: Այդ ժամանակվանից էլ գյուղն ստացավ Խոզնավար անունը:

Երեք հարյուր երեսունվեց ուղտաբեռ ցորեն մի գրքի համար

Հին ու միջնադարյան Հայաստանում յոթանասուն հազար բերդ է եղել, որից յոթ հազարը կոչել են անմատչելի: Սակայն ոչ մի բերդ էլ անմատչելի չմնաց: Թշնամին նվաճեց հայոց մատչելի ու անմատչելի բոլոր բերդ-ամրոցները: Դրանցից մեկն էր Բա-

դաբերդը՝ հին Կապան քաղաքի արևմտյան դարպասը: 1170 թվականին սելջուկները գրավեցին Բաղաբերդը և ավարի մասնեցին Սյունիքի տարբեր կողմերից այստեղ հավաքված տասը հազար մագաղաթյա ձեռագիր: Դրանց մեջ էր Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» գիրքը:

Կապանցի մի հայ իշխան գնաց սելջուկների հրոսակապետ Ելակուզի մոտ և փորձեց գերութիւնից ու աքսորից փրկել գոնե մեկը՝ Մովսես Խորենացու մատյանը:

— Փրկագինը ես կասեմ երկու օր հետո, — ասաց Ելակուզը: Իշխանը եկավ երկու օր հետո: Հրոսակապետը նրան ասաց.

— Տասը հազար մատյաններից չորս հարյուրն այդ գրքից է: Մատյանում կա երեքհարյուր երեսունվեց հազար գիր: Եթե ուզում ես մեկը փրկել, ապա պետք է տաս երեք հարյուր երեսունվեց ուղտաբեռ ցորեն: Չորս հարյուրն արժե երեքհարյուր երեսունվեց անգամ հարյուր ուղտաբեռ:

Իշխանին հաջողվեց փրկել միայն մի մատյան:

Տասներկու պայման

Տասներկուերորդ դարի մեծ բժշկապետ Մխիթար Հէրացուն հարցրին.

— Միայն սննդո՞վ է պայմանավորված մարդու երկարակեցութիւնն ու առանց հիվանդանալու ապրելը:

— Ո՛չ, ժամանակին մեռնելու համար տասներկու պայման կա:

— Ի՞նչ է նշանակում ժամանակին մեռնել, մի՞թե մարդու տարիքի համար սահմանված որոշակի եզրագիծ կա:

— Մարդը պետք է ապրի մինչև չորս հարյուր տարի:

— Բայց աշխարհում ոչ ոք այդքան չի ապրել:

— Ճիշտ է, առայժմ մարդ մնում է կեսճանապարհին, բայց նրա կառուցվածքն այնպիսինն է, որ նա պարտավոր է գոնե չորս հարյուր տարի ապրել: Դա շատ չէ, արժիվն ու կազմին դրանից երկար են ապրում:

— Դու ասացիր, որ երկար ապրելու համար տասներկու պայման կա:

— Այո:

— Որո՞նք են այդ պայմանները:

— Առաջին պայման՝ միայն ցորնահաց ուտել, բայց երկու անգամ քիչ, քան ուտում է սովորական մարդը:

Երկրորդ պայման՝ խմել աղբյուրի մաքուր ջուր, խաղողի, նուան ու խնձորի օշարակ, յոթ օրը մեկ մի գավ գինի, ամեն օր կես ըմպանակ կաթ:

Երրորդ պայման՝ ամեն օր ուտել մածուն, որևէ ջրալի ապուր, Կանաչեղեն, զանազան համեմունքներ, երեք օրը մեկ՝ մսաջուր, յոթ օրը մեկ՝ խորոված միս: Այս ամենի հետ պիտի ուտել խընձոր, ծիրան, տանձ, նարինջ, նուշ, կարագ ու պանիր:

Չորրորդ պայման՝ մարդ պիտի մինչև կյանքի վերջն աշխատի: Սոփոկլեսը «էդիպ արքան» նշանավոր ողբերգությունը գրել է հարյուր տարեկան հասակում: Հանգստանում են թեթև գործ անելով, բոլորովին շաշխատելով մարդ իրեն ինքնակամ դատապարտում է մահվան:

Հինգերորդ պայման՝ մարդ պիտի բնության հետ քնի, բնության հետ էլ արթնանա:

Վեցերորդ պայման՝ հանգիստ և ուրախ պահիր քեզ: Մարդ տարին մեկ անգամից ավելի չպետք է դայրանա:

Յոթերորդ պայման՝ ստախոսությունը ամենաանուղղելի ստախոսին էլ ինչ-որ տեղ հոգս է պատճառում: Աշխարհում ոչ մի մարդ չի կարողանում իր կյանքն սկսել ու ավարտել առանց ստի: Բոլոր մարդիկ էլ քիչ-միչ ստում են, ոչ մի բացառություն չկա: Բայց պետք է ամենքն իմանան, որ հոգուն ցավ պատճառող սուտը ծերացնում է մարդուն:

Ութերորդ պայման՝ բավարարվիր նրանով, ինչ ինքդ ես ձեռք բերում քո աշխատանքով:

Իններորդ պայման՝ սիրիր մեկին և մշտապես հիշիր՝ գեղեցիկ է նա, ում սիրում ես:

Տասներորդ պայման՝ ապրիր աղմուկից հեռու: Իհարկե, աղմուկ չէ բնական ոչ մի ձայն. ոչ գետակների ու պղբյուրների քչքչոցը, ոչ ջրվեժների ճողփյունը, ոչ թռչունների ճովողյունը:

Տասնմեկերորդ պայման՝ ոչ մի մարդ երջանկության տեր չէ, որովհետև երջանկությունը ուրիշների վերաբերմունքն է քո հանդեպ:

Տասներկուերորդ պայման՝ աստծուն կարող ես հավատալ այնքան, ինչքան քեզ ես հավատում, և չհավատալ այնքան, ինչքան քեզ չես հավատում:

Ագահությունն աղի ջրի նման է, ինչքան խմես՝ այնքան ավելի կծարավես

Հայկական Կիլիկիայի Լևոն Մեծագործ թագավորը կանչեց մի ագահ մարդու և ասաց.

— Քեզ հիմա կտանեն արքունի սեղանատուն, այնտեղ ամեն տեսակ ուտելիք կա, կեր՝ ինչքան սիրտդ տալիս է, ինչքան մնա՝ վաղը ես ու դու միասին կուտենք:

Ագահին տարան սեղանատուն և դուռը փակեցին ետևից: Այստեղ խորոված մի եղնիկ էր, հաց և մի սափոր օշարակ:

«Ասում է՝ ամեն ինչ կա, բայց եղնիկից բացի ուրիշ բան չեմ տեսնում,— փնթփնթաց ագահը,— ոչի՛նչ, կեսը ես կուտեմ, մյուս կեսը վաղը անուշ կանեմ թագավորի հետ»:

Ասաց ու գործի անցավ: Կերավ, օշարակն էլ վրայից անուշ արեց ու ինքն իրեն ասաց.

— Չէ՛, ավելի լավ է՝ կեսի կեսն էլ ուտեմ:

Կերավ դժվարությամբ: Զգում էր, որ շնչահեղձ է լինում, բայց շարունակում էր կրծել ոսկորները:

Հաջորդ առավոտյան սպասավորները բացեցին սեղանատան դուռը: Ագահն անշունչ փովել էր հատակին՝ խորոված եղնիկի ոսկորի վերջին կտորը ձեռքին: Եկան ու զեկուցեցին արքային: Եվ Լևոն Մեծագործն ասաց.

— Ագահությունն աղի ջրի նման է, ինչքան խմես՝ այնքան ավելի կծարավես:

Կոհակ

Արցախի Խնուշինակ և Ճարտար գյուղերի միջև գտնվող բլրի վրա մի մատուռ կա Կոհակ անունով: Կոհակ հնում նշանակել է և՛ ալիք, և՛ բլուր: Հիմա բլուրը մոռացել են, մնացել է ալիքը: Բայց Արցախը քարեղեն վկայագրով պահել է այդ բառի հնամենի իմաստը: Այո՛, կոհակ նշանակում է բլուր: Նախ՝ բլուր, հետո՝ ալիք:

Մի ժամանակ այս բլրի վրա հոխորտացել է Լենկթեմուրը: Նա ասպատակել էր Արցախը և գերել արցախեցի հարյուր գեղուհիների: Արցախեցիները փորձեցին փրկել իրենց աղջիկներին: Լենկթեմուրը պայման դրեց.

— Եթե յոթ օրում այնքան ցորեն հավաքեք այստեղ, որ շեղջն ավելի բարձր լինի, քան այս բլուրը՝ ես ազատ կարձակեմ ձեր գեղուհիներին:

Արցախն իրարով անցավ: Ինչքան ցորեն ունեին՝ բերեցին ու թափեցին բռնակալի ոտքերի առջև: Ցորենի շեղջը հավասարվեց բլրին, բայց վեր չբարձրացավ:

Լենկթեմուրն ասաց.

— Դուք կատարեցիք անկարելին: Բայց ձեր շեղջը չի բարձրացել բլրից: Այդ պատճառով հարյուր գեղուհիներից ես ձեզ եմ ղիջում իննսունինին:

Բռնավորն իր հետ տարավ մի գեղուհու: Բայց Արցախը չմոռացավ իր դատերը: Եվ հենց այս բլրին նրա հիշատակը հավերժացրեց՝ կառուցելով Կոհակ մատուռը:

Թորոս Ռոսլինի պայմանը

Տասներեքերորդ դարում Հայկական Կիլիկիայի մեծահամբավ նկարիչը Թորոս Ռոսլինն էր: Նա ապրում էր Հոռմկլայում:

1262 թվականին արքունի բանբերը հասավ Հոռմկլա և Թորոս Ռոսլինին հայտնեց.

— Լեոն թագավորը քեզ հրավիրում է իր հարսանյաց հանդեսին:

— Ոչ ոք հենց այնպես արքայի ուշադրությանը չի արժանանում,— ասաց նկարիչը:

— Այո, Թորոս Ռոսլին, իրավացի ես, դու պետք է հարսանիքի ժամանակ պատկերահանես թագավորին և Կեռան թագուհուն:

— Չեմ կարող:

— Ինչո՞ւ:

— Այս հացապակաս տարում ես սիրտ չունեմ ներկա լինել որևէ խրախճանքի:

Բանբերը վերադարձավ ձեռնունայն: Բայց ահա Սիս մայրաքաղաքից Հոռմկլա եկավ ինքը՝ Լեոն թագավորը:

— Հարսանյաց հանդեսը պատկերահանելու համար քո քաշով մեկ ոսկի կստանաս,— ասաց արքան:

— Իմ ինչի՞ն է պետք ոսկին,— արձագանքեց նկարիչը:

— Իսկ ի՞նչ ես ուզում:

— Հիմա Կիլիկիայում սով է, հրամայիր թող բացեն արքու-

նի ամբարները և ցորեն բաշխեն ամենքին, միայն այդ դեպքում
ես կհամաձայնեմ նկարել քեզ ու Կեռան թագուհուն:

Հետն թագավորը գլխով համաձայնության նշան արեց:

Ձմերուկի տեղ՝ ցորեն

Աղձնիքում աճում են շատ մեծ ձմերուկներ: Եթե տասը տարեկան երեխան նստի ձմերուկի վրա՝ նրա ոտները գետնին չեն հասնի:

Ձմերուկի ընդարձակ այգի ուներ Սմբատը: Բայց մի քանի տարի անց նա այգու մեծ մասը դարձրեց արտ և ցորեն ցանեց:

— Ի՞նչ բանի ես, Սմբա՛տ,— ասացին հարևանները,— չէ՞ որ քո այգում ամենամեծ ձմերուկներն են աճում, ցորենն ի՞նչ է որ, ամեն տեղ էլ ցորեն կարելի է աճեցնել:

— Բայց ինձ այդքան ձմերուկ պետք չէ:

— Ինչո՞ւ միայն քեզ, դու կարող ես վաճառքի հանել քո ձմերուկը:

— Ինչպե՞ս, չէ որ շատ մեծ են, ես մեն-մենակ չեմ կարող տեղից շարժել, ինչպե՞ս դնեմ սայլի մեջ ու քաղաք տանեմ:

— Ծիշտ ես ասում, քո ձմերուկները ոչ մի սայլի մեջ ողջ-առողջ քաղաք չեն հասնի,— հաստատեցին հարևանները:— Իսկ գուցե՞...

— Գուցե ի՞նչ, քաղաք գնամ ու գնորդներ բերեմ: Բայց եթե նրանք նույնիսկ գան՝ ես կարող եմ միայն հյուրասիրել: Չէ՛, բարեկամներս, ես չափել-կշռել եմ, ձմերուկը քաղցր ջուր է, որի ավելորդ կումով ձմեռը փորդ չի կշտանա:

Գխտոր

Հայաստանի սև ներկատու բույսը գխտորն է, որ աճում է Եփրատի ու Արաքսի հովիտներում: Ամենալավը Բաղեշինն է:

Ասում են՝ հին ժամանակներում գխտորը հոտաղ է եղել: Կեսօրին մաճկալը նրան տուն է ուղարկել հաց բերելու: Հոտաղը տուն է հասել, հետն առել հացը և շտապել դեպի դաշտ: Ծանապարհին սովածացել է, նստել ու կերել իր և մաճկալի բաժին ամբողջ հացը: Ուտելուց հետո գլխի է ընկել, որ ինքը վատ բան է արել, գուցե՛ ամենավատ բանն աշխարհում: Էլ ինչ երեսով

վերադառնաս մաճկալի մոտ: Ամոթից՝ դեմքը ծածկում է ձեռքերով և գլուխը դնում գետնին: Ու այլևս չի բարձրանում:

Այդ ժամանակվանից էլ սևերես հոտաղը դառնում է գխտոր:

Յորենի թարմ հացն ավելացնում է աչքի լույսը

Մանրանկարիչ, քանդակագործ ու ճարտարապետ Մոմիկի հանճարը մոմի պես այրվելով լույսի խրճեղ վառեց Վայոց մթին ձորում:

Մոմիկը Օրբելյան իշխանական տան պատկերահանն էր, Գլաձորի մանրանկարիչների ամենամեծ բարունապետը: 1306 թվականին Նորավանքում քանդակել է պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի մահարձան խաչքարը:

Անդադրում գործելուց նվաղեց նրա աչքերի լույսը: Ուզեց մի կողմ քաշվել, բայց Թամթա խաթունը չթողեց:

— Դու պետք է նորից խաչքար կերտես,— ասաց Թամթա խաթունը:

— Ես համարյա չեմ տեսնում,— փորձեց գործից հեռու մնալ Մոմիկը:

— Ես կօգնեմ քեզ:

— Ինչպե՞ս:

— Յորենի թարմ հացն ավելացնում է աչքի լույսը:

Մի ամբողջ տարի Թամթա խաթունը ամեն օր թոնիրում ցորենի հաց էր թխում և թարմ-թարմ մատուցում Մոմիկին:

Մոմիկն զգաց, որ կամաց-կամաց ավելանում է իր աչքի լույսը:

Հոգու քաղցը հազար տարի չի հագեցնա

Հայկական Կիլիկիայի ամենաայգեշատ վայրում 1166 թվականին մի վանք է հիմնվել և կոչվել Այգեկ, այսինքն՝ այգեշատ, այգեվետ: 1206 թվականից այստեղ է ապրել հայոց մեծ առակագիր Վարդանը, որն այս վանքի անունով էլ կոչվել է Վարդան Այգեկցի: 1212-ին նա այստեղ գրել է ամենալավ հայկական առակները, որոնց շնորհիվ աշխարհաճանաչ դարձան և՛ ինքը, և՛ Այգեկ վանքը:

Եվ ահա մի օր ցորենաբարձ հազար ուղտով Այգեկ հասավ մի հարուստ իշխան: Վարդան Այգեկցուն նա ասաց.

— Ես ուզում եմ զնեկ քո ընդր առակաները: Ամեն մի առակիդ յոթ ուղտաբեռ ցորեն եմ տալիս: Հացասակավ այս տարում դու կդառնաս Կիլիկիայի ամենահարուստ մարդը:

— Քո ցորենով կարող եմ կշտացնել միայն փոքս, բայց եթե գրկվեմ իմ առականերից՝ հոգուս քաղցը հազար տարի չի հագնա,— պատասխանեց առակագիրը և մերժեց իշխանի առաջարկը:

Ծհանը՝ օժիտ

Արցախի ճարտար գյուղում հարսանիք էր: Գեղանի Վահանուշը ամուսնանում էր գովական երիտասարդ Վահագնի հետ:

Զուգված-զարդարված հարսանքավորների թափորը հարսի տնից շարժվում էր դեպի փեսայի տուն: Երկարաշունչ նվագի տակ գինովցած հարսանքավորները օրոր-շորոր էին գալիս, և թվում էր, թե ամբողջ թափորը պար է բռնել:

Առջևից տանում էին հարսի օժիտը, հսկա գեղազարդ սնդուկը՝ լցված նորահարսի հանդեպձներով, մի մեծ գորգ, որի վրա կարող էին միանգամից նստել հարյուր խնջույքավորներ, և կեռձանկ երկարավիզ մի ծհան:

Ծհանն այնպես էին վերուվար անում՝ ասես օժիտի զարդը լիներ: Թվում էր, թե Վահանուշին ոչ թե փեսայի տուն, այլ թոնրի մոտ են տանում: Թող ցույց տա իր շնորհքը, տեսնենք ծհանն ինչպես է շարժում ու թոնրի միջից հանում ախորժահամ ցորենահացը:

Հարսանքավորների թափորի առջև մի օտարական հայտնրվեց և սկսեց զարմանքով նայել օժիտի դրոշ դարձած հացհան ծհանին: Նա կանգնեցրեց մի տարեց հարսանքավորի ու ասաց.

— Ասա ինձ, բարեկամ, ծհանի եղածն ի՞նչ է, որ օժիտ եք դարձրել:

Արցախեցին նրան պատասխանեց.

— Սա է պահում մեր աշխարհը: Էլ ի՞նչ օժիտ՝ եթե մեզր ծհան չլինի: Հարսը ծհանով ուզում է ասել, թե հաց ու առատություն է տանում փեսայի տուն:

Երաշտի ժամանակ արորով վարում էին գետը

Հին ժամանակներում Սյունիքում սովորութիւնն է եղել երաշտի ժամանակ արորով վարել չորացած գետակի հունը: Եզների փոխարեն արորին լծվում էին մի քանի կանայք, որոնք գետի մէջ երեք-չորս ակոս էին անում և աղոթելով՝ աստծուց անձրև աղերսում:

Մի անգամ Տաթևի համալսարանի իմաստասերներից մեկը տեսնելով չորացած գետի հունում արորին լծված կանանց, մոտեցավ նրանց ու ասաց.

— Ես աստծու մոտից եմ գալիս: Հրեշտակներն ասացին, որ նա քուն է մտել և կարթնանա տասներկու օր հետո, այնպես որ ձեր շարշարանքն ու աղոթքը անտեղի են, նա ձեզ չի լսում: Ավելի լավ է՝ դուք հիմա տուն գնաք և ձեր արորը ջուր մտցնեք այն ժամանակ, երբ աստված քնից արթնացած կլինի:

Կանայք լսեցին նրան և դուրս եկան գետից: Իմաստասերը ծիծաղեց քթի տակ և, շարունակելով ճանապարհը, ինքն իրեն ասաց.

— Գուցե առաջիկա տասներկու օրում անձրև գա: Իսկ եթե չգա՝ գլուխը քարը, թող հերկեն գետը՝ ինչքան կուզեն:

Գիծք հաց

Խեչում անունով մի խեղճ շինական է լինում: Սա չի կարողանում որոմի հասկն ու հատիկը տարբերել ցորենի հասկից ու հատիկից: Հնձում է իր արտը, կալսում, հատիկը տանում ջրաղաց և աղունը տուն բերում:

Հետո ախորժակով ուտում է թարմ ալյուրից թխած հացը: Ուտում է թե չէ՝ գլուխը սկսում է ցավել: Քիչ հետո Խեչումի գլուխը պտտվում է, սիրտը խառնում և նա ընկնում է գետնին: Հարկանը հասնում է, մածունից թան սարքում, խմեցնում և ուշքի բերում նրան:

— Այնուամենայնիվ, ինձ հասցրու բժշկի մոտ, — խնդրում է Խեչումը:

— Կարիք չկա, — ասում է հարևանը:

— Ինչո՞ւ:

— Քո գլուխը չի պտտվի, եթե դու գիծք հաց չուտես:

— Գիժք հա՞ց:

— Այո: Այդպես է կոչվում որո՞ւի խառնուրդով թխված հա՞ցը: Որոմի հատիկի ալյուրի մեջ հարբեցնող թունավոր խառնուրդ կա: Աղունը ջրաղաց տանելուց առաջ պետք է ցորենը զատես որոմի հատիկից: Եթե ինքդ չես կարող, խնդրիր՝ թող անի մեկ ուրիշը: Թե չէ գիժք հացով երկար չես ապրի աշխարհում:

Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպակեր

Տասներեքերորդ դարի վերջին և տասնչորսերորդ դարի սկզբին Արճեշ քաղաքում Հովհաննես անունով մի գրիչ էր ապրում: Տասնյոթ տարի անընդմեջ նա սնվել էր միայն ոսպով, որի համար էլ ստացել էր Ոսպակեր մականունը:

Մահից առաջ նա խնդրեց, որ իր գերեզմանի վրա ոսպ ցանեն:

— Ինձ համար ամենասրտապարար բանը ոսպի չորացած հատիկների խշխշոցն է, — ասում էր Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպակերը:

Բանաստեղծն ու արտը

Տասներեք-տասնչորսերորդ դարերի սիրո հանճարեղ տաղերգու Կոստանդին Երզնկացին մի սիրուհի ուներ Մորճ անունով:

Կոստանդինի և գեղանի Մորճի սերը երկար չի տևում: Անսալով բամբասանքներին՝ Մորճը երես է թեքում բանաստեղծից և նրան մատնում հուսահատության:

Կոստանդինն իր տողերի մեջ ողբում է կորցրած սերը: Բայց մի օր լսում է, որ Մորճը նույնիսկ իր տաղերն էլ չի կարդում: Բանաստեղծը սիրուհու հետ կապի միջոց է որոնում, զգալով, որ առանց նրան ապրել չի կարող: Նա գնում է Մորճի հայրական արտը և մշակին ասում.

— Թույլ տուր քո փոխարեն ես մշակեմ այս արտը՝ հերկեմ, ցանեմ, հնձեմ, կալսեմ: Դու Մորճի հորը ցույց տուր, թե գործն ամբողջովին դու ես անում:

Ասում է ու մշակին երկու ոսկի տալիս: Մշակը համաձայնում է:

Մի անգամ բերքահավաքից հետո մշակն օգնում էր Մործին նոր հացահատիկից թխված լավաշը դարսելու հացատանը: Կարծես ի միջի այլոց մշակն ասում է.

— Ոնց որ այս տարվա ցորենն ավելի ճերմակ լինի, քան անցյալ տարվանը: Բանաստեղծի քրտինքից է ասրափայլ դարձել:

— Ի՞նչ բանաստեղծ,— զարմացած հարցնում է Մործը:

— Չեր արտն այս տարի հերկել, ցանել, մշակել, հնձել ու կալսել է տաղերգու Կոստանդինը,— խոստովանում է մշակը ու ավելացնում,— այս լավաշի մեջ նրա քրտինքն է, այնպես որ ամեն օր հաց ուտելիս դու ձեռքով կամա-ակամա «պիտի դիպչես Կոստանդինին»:

Իրար նման տասնհինգ Ամանոր

Հնում Հայոց աշխարհը բաղկացած էր տասնհինգ փոքր աշխարհներից կամ նահանգներից. Բարձր Հայք, Մոփաց կողմ կամ Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Սյունիք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք, Գուգարք, Տայք, Այրարատ:

Երբ տասնհինգը միաձուլվ էին ու հայախոս՝ Ամանորը Հայաստան էր մտնում նույն գիշերը: Բոլոր տասնհինգ նահանգներում նավասարդյան տոնախմբություններն սկսվում էին միաժամանակ: Հայր հաց է դրել հին ու նոր տարիների սահմանագլխին, կարմրահատ ցորենով ճարմանդել հին տարվա ավարտն ու նորի սկիզբը:

Բարձր Հայքում մի ճերմակ ցորենահաց էին թխում, կեսն ուտում հին տարում, կեսը՝ նոր տարում, որով կարծես խնդրում էին հայոց աստվածներին հնի պես հացառատ դարձնել նաև նոր տարին:

Մոփաց կողմում ցորենաղանձ էին անում, մի մասն ուտում, մյուսը՝ թափում գետի կամ առվակի մեջ, համարելով, որ նվիրում են անձրևի աստծուն՝ նոր տարին ցորենաբեր դարձնելու համար:

Աղձնիքում նոր տարվա ուտելիքներով ծանրաբեռնված սնդանի վրա մի քանի բուռ հացահատիկով փոքրիկ ցորենաբլուր էին սարքում և ասում.

— Հիմա Անահիտ աստվածուհին կգա, կշնորհավորի նոր

տարին, մի պատառ բան կվերցնի և եկող տարի ցորենի բլուր-
ներով կվարձատրի մեր արդար աշխատանքը:

Տուրուբերանում հին ու նոր տարիների սահմանագլխին թո-
նիր էին վառում և թարմ լավաշի հոտով լցնում տունը:

Մոկքում Նոր տարվա սեղան նստելուց առաջ շինականը
դաշտ էր գնում և մի քանի անգամ պտույտ տալիս իր արտի եզ-
րերով, որով ուզում էր հավաստել, թե աստծու շափ երկրպա-
գում է հողը, որի բարեքնների շնորհիվ է, որ մարդը մի տարուց
անցնում է մյուս տարուն:

Կորձայքում տան գլխավորը շորեթաթ է տալիս սենյակում
ու Նոր տարվա համար թխված լավաշից կտորներ բաշխում
տան անդամներին: Դրանով ուզում է ասել, որ Նոր տարում
աստվածները հաց կտան նրան, ով մեջքը ծռած աշխատի օր-
նիբուն:

Պարսկահայքում Նոր տարվա հացի խմորը հունցում էին
Կապուտան լճի ջրով, հուսալով, որ Նոր տարում երաշտ չի լի-
նի: Պարսկահայքում ասում էին, թե երաշտ տարում Կապուտա-
նը փոթորկվում է, նրա ցայտերը թռչում են երկինք և ապա
անձրև դարձած թափվում տապից տոշորվող արտերի վրա:

Վասպուրականում Նոր տարվա նախօրեին փակում էին գի-
նու բոլոր կարասների ու տիկերի բերանները: Նրանք կարծում
էին, թե հայոց Ամանորի պատանի աստվածը կարող է մի գավ
գինի խմել, հարբել ու մոլորվել: Բայց հաշվի առնելով, որ Ամա-
նորը երկար ճանապարհ է անցել և քաղցած կլինի՝ կարասների
ու տիկերի բերաններին մի-մի կտոր թարմ հաց էին դնում նրա
համար:

Սյունիքում Նոր տարվա շեմին իրարից խոով մարդիկ պետք
է կծեն հացի նույն կտորից, այլապես աստված որոմնաշատ
կդարձնի նրանց արտերը:

Արցախում ցորեն էին խաշում, լցնում մեծ ամանի մեջ և
դնում սեղանի վրա: Խաշելուց հատիկներն ուռչում են և սովո-
րականից երկու անգամ մեծ երևում: Արցախեցին դրանով հու-
շում էր՝ աստվածներին, որ հաճելի կլինեն, եթե նոր տարում ցո-
րենի հատիկները այդքան խոշոր լինեն:

Փայտակարանում Նոր տարուց մի քանի ժամ առաջ տանը
եղած գարին գոմ էին տանում կամ մի այնպիսի գաղտնի ան-
կյունում պահում, որ Ամանոր աստծու աչքով չընկնի և Նոր
տարին ամբողջովին ցորենաբեր դարձնի:

Ուտիքում մի կտոր հաց էին կախում տան շքամուտքի բիղ-
խից, ցանկանալով հավաստել, որ ամենքը կարող են հյուրըն-
կալվել և մի կտոր հաց անուշ անել:

Գուգարքում Ամանորը դիմավորում էին բոլոր ջրաղացները
գործի գցած:

Տայքում նոր տարվա նախօրեին բարձրանում էին մոտակա
սարերը և ձեն տալիս.

— Ամանո՛ր, Ամանո՛ր, ճաշը պատրաստ՝ քեզ ենք սպասում:

Տայքում կարծում էին, թե Ամանորը կարող է ուշանալ: Գու-
ցե հոգնել և մի տեղ քնով է անցել, պետք է արթնացնել և տուն
հրավիրել:

Այրարատում համոզված էին, թե նոր տարին ձյունափայլ
լավաշն ուսած իջնում է Մասիսի կատարից, մտնում և հաց
բաշխում նախ աշխատասեր մարդկանց տները, նոր մնացածը
տալիս հարուստ ծուլերին և ծուլ աղքատներին:

Աղուն

Աղունն աղալու համար պատրաստված հացահատիկն է:
Խախալում են ցորենը, հաճարը, գարին ու կորեկը, լցնում պար-
կերի մեջ, տանում ջրաղաց և ալյուր դարձրած բերում տուն:

Ամեն մարդ իր ունեցածի շահով է աղուն անում՝ մեկը ամ-
բողջ տարվա, մյուսը մի ամսվա, երրորդը՝ մի շաբաթվա հա-
մար:

Երբ ալյուրը ջրաղացից տուն են բերում՝ սեբաստահայ տան-
տիկինը ալրատանը խունկ է վառում:

Եթե մեկը հարցնի.

— Ինչո՞ւ ես խունկ վառում, սա հո աստծու տաճար չէ:

Տանտիկինը նրան կպատասխանի.

— Մարդու գոյության տաճարն ալրատունն է, նախ այստեղ
պիտի խունկ վառել, հետո եկեղեցում:

Ամենամաքրասեր մարդիկ

Երևի աշխարհի ամենամաքրասեր մարդիկ ապրում են Մեղ-
րու ձորահովտում: Առածն ասում է. «Կարող ես յուրը թափել
մեղրեցու տան կտուրին ու հավաքել»:

Մի անգամ այս ձորահովտի Տաշտուն գյուղից մի մարդ գա-

լիս է Արարատյան դաշտ և մի հարուստի մոտ հնձվոր վարձ-
վում:

Մեծահարուստը շատ է գովում տաշտունեցուն:

— Դու արտը մաքուր ես հնձում, հրաշալի խրձակալ ես
անում և խրձերն էլ այնպես ես դարսում, որ հանկարծակի անձ-
րեր չփչացնի հատիկը: Բայց դու միակը չես, իմ հնձվորների մեջ
քեզ նման մեկն էլ կա:

Մեծահարուստը տաշտունեցուն տանում է այն հանդամասը,
որտեղ աշխատում էր գովական հնձվորը: Վերջինս այդ պահին
չրի էր գնացել: Տաշտունեցին նայում է նրա հնձած արտին ու
մեծահարուստին հարցնում.

— Քո այդ հնձվորը մեղրեցի՞ է:

— Ոչ:

— Չի կարող պատահել:

— Ինչո՞ւ:

— Այսքան մաքուր գործ միայն մեղրեցին կանի:

Հենց այդ ժամանակ աղբյուրից վերադառնում է հնձվորը:

— Ողջույն, բարեկամ,— բարևում է տաշտունեցին:

— Ողջույն:

— Որտեղացի՞ ես:

— Մեղրու գավառի Կարճևան գյուղից:

Հացը երեսից կուտվի

Մահից առաջ հողագործ հայրը որդուն ասաց.

— Հացը երեսից կուտվի:

Որդին մտքում պահեց հոր խոսքերը, բայց իմաստը չընկա-
լեց: Շատ տարիներ անցան: Մի անգամ տուն վերադարձավ և
տեսավ, որ կինը հյուրընկալել է մի ծեր մարդու: Բարև տվին,
բարև առան, բայց հյուրը նկատեց, որ տանտերն այնքան էլ
սիրալիր չընդունեց իրեն:

— Դե, ես հանգստացա, պիտի շարունակեմ ճամփաս,—
ասաց հյուրը:

Տանտերը փորձեց առարկել, բայց հյուրը նրան ասաց.

— Հացը երեսից կուտվի:

— Հողագործի որդին ցնցվեց և հյուրին հարցրեց.

— Ներող եղիր, բարեկամ, ինչո՞ւ ասացիր՝ հացը երեսից
կուտվի, ի՞նչ բան է դա:

— Հին խոսք է, որ նշանակում է, թե մարդուն սիրում ու հարգում են վարմունքի համար,— ասաց հյուրն ու հրաժեշտ տվեց հողագործի որդուն:

Տիրատուր վարդապետը քառասուն տարեկան է

1450 թվականին գրված ձեռագիր մի մատյանում, որ պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում, գրված է.

«Տիրատուր վարդապետին պաշտոն տվեցին և հենց այդ օրը մոռացան հաց տալ: Իրիկունը նրան տուն տարան: Եվ պարոնն՝ ասաց.

— Վարդապետ, քանի՞ տարեկան ես:

— Քառասուն տարեկան՝ մի օր պակաս:

— Ինչո՞ւ մեկը պակաս:

— Այս օրը, որ քաղցած պահեցիր ինձ, ժամանակի մեջ չի մտնում»:

Ճաշիկ

1426 թվականի սեպտեմբերի 23-ին Գյումրիում ծնվեց Հայոց աշխարհի ամենագեղեցիկ աղջիկը: Գյումրեցիներն ասում էին.

— Այսքան էլ գեղեցիկ, ուտելու բան է, իսկական ճաշի՛կ է, ճաշի՛կ...

Ասացին ու աղջկանը կնքեցին Ճաշիկ անունով:

Երբ մեծացավ՝ շատ երիտասարդներ ցանկացան ամուսնանալ նրա հետ: Ճաշիկը հավանեց վանեցի մի իշխանորդու: Սակայն գյումրեցիները խանգարեցին այդ ամուսնությունը և աղջրկան ասացին.

— Գու պիտի ամուսնանաս միայն գյումրեցու հետ, ընտրիր՝ ում ուզում ես: Եվ ներիր մեզ այս հարկադրանքի համար: Մարդիր տան եփած ամենալավ ճաշը ինքը պիտի ուտի և ոչ թե հարևանին տա: Իսկ դու Գյումրիի հմայքն ես: Քեզ տեսնելիս՝ ոչ միայն մեր սրտերն են փափկանում, այլև բացվում է բոլորիս ախորժակը:

Խու

Բագրեանդ գնվառում մի դաշտ է եղել Խու անունով, որ մարդիկ կատակով անվանել են Հայաստանի բուրմունքի ամբարանոց: Այստեղ բուրմունք էին արձակում ոչ միայն ծաղիկները, այլև հողը: Բուրումնավետ էին նույնիսկ նոր հերկած ակոսները: Հրաշալի հոտ ուներ այս դաշտում աճած ցորենը: Բագրեանդի բոլոր հարսանիքների համար Խվի ցորնահաց էին թխում:

Խու դաշտի բուրումնավետ ծաղիկները տանում էին նույնիսկ Հոռմ: Այդ ծաղիկների հոտն առել է նաև հոռմեացի բանաստեղծ Ալբիոս Տիբուլտսը, որն ապրել է մեր թվականությունից առաջ, 54—19 թվականներին: Իր գեղուհի Դելիային ձոնած բանաստեղծության մեջ Ալբիոս Տիբուլտսը գրել է.

Հեռու մինչև բուրումնավետ Հայաստան...

Դա Հայաստանին նվիրված բանաստեղծական առաջին տողն է հոռմեական քնարերգության մեջ:

Խու դաշտի ծաղկի ու հացի բուրմունքը մնաց մինչև 1453 թվականը: Հետո շիմացան, թե ինչ եղավ, ո՞վ կուզ տվեց այդ բուրմունքը:

Հացունի

Վաչե Չորտափյանն ամբողջ կյանքում ոչ մի անգամ կուշտ փորով հաց չէր կերել: Կիսասոված ու սոված են ապրել նաև նրա հայրը, պապն ու ապուպապը:

Մի շոր տափ են ունեցել, որի կիսատ-պուտ բերքը չի բավարարել տոհմի անդամներից ոչ մեկին: Հերիք չէ, որ պապե-նական հողակտորը մի բան չէ, այդ հողակտորի անունով էլ կոչել են իրենց տոհմը՝ Չորտափյան:

Վաչեն զայրացած էր ոչ այնքան շոր տափի, որքան տոհմական ազգանվան վրա:

Ազգանվան մեջ էլ պիտի մի քիչ հույս ու երազանք լինի, — ասաց նա, — այսուհետև մենք մեզ կկոչենք Հացունի, մի կտոր հացի տեր դառնալու համար այդ ազգանունն ավելի շատ եռանդ կտա իմ զավակներին, քան հնօրյա աղքատությունը վավերացնող Չորտափյան մականունը:

Խաչբուռ

Գյուղացի Ուսիկը իր արտը հնձելու վերջին օրը ցորյանի ընտիր հասկերից հյուսեց մորուքի նմանվող մի խաչբուռ, իրիկունն անցկացրեց մանգաղի ծայրին և երգելով տուն վերադարձավ:

Նա խաչբուռը կախեց տան մեծ սյունից: Ժամանակ անցավ: Այդ հացապակաս տարում Ուսիկը իր ունեցած ցորենի մի մասը տվեց հարևաններին ու ազգականներին: Գարնան վերջում Ուսիկենց տանը ուտելու բան չմնաց.

— Իջեցրու այդ խաչբուռը, դրանով կարող ենք երկու օր կուշտ սնվել,—ասաց կինը:

Ուսիկն առարկեց.

— Իսկ եթե հյուր գա՞: Խաչբուռը նրա համար է, որ տանտերը հյուրի մոտ ամոթով չմնա:

Երկու օր հետո մի հյուր բախեց Ուսիկի դուռը:

Գյուղացին սիրով ընդունեց նրան, սյունից իջեցրեց խաչբուռը, ձեռքով տրորեց հասկերը և դեղնահատիկ ցորենը աղուրիքով աղալուց հետո թարմ հաց հրամցրեց նրան:

Հացի քաղաքը

Պտղավետ քաղաքներ են Ամասիան, Եվդոկիան և Մալաթիան: Մեկը մյուսից քաղցր մրգեր կան նրանց այգեստաններում: Բայց արի ու տես, որ սրանց կողքին Սեբաստիա մեծ քաղաքը համարյա միրգ չունի: Ամասիան, Եվդոկիան և Մալաթիան հինգ հարյուր տարի անընդմեջ հեգնում են և Սեբաստիան անվանում շաղգամի, ստեպղինի և կաղամբի քաղաք:

Բայց Սեբաստիան իր լայնարձակ դաշտերի և հովիտների ոսկեհատիկ բերքով միշտ եղել է ոչ միայն Հայաստանի արևմրտյան մասի, այլև՝ համայն Փոքր Ասիայի ցորենի ամբարը Փոքր Ասիայի հայաստանաչափ Շիրակը:

Մի անգամ երաշտը եկավ և թոնիր վառեց այստեղ: Հետո երաշտի սովեր սովը բռնեց աշխարհի շորս կողմը: Հենց այդ ժամանակ Սեբաստիան մեծահոգաբար իր ամբարները բացեց ամասիացիների, եվդոկացիների և մալաթիացիների առջև:

Մարդիկ սրտների ուղածին չափ ցորեն են տանում, բայց ցորենահորերը մնում են լեցուն ու լեցուն:

— Որ տասը տարի էլ կրեք ու կրեք՝ մեր ամբարների հատակին շեք հասնի, — հպարտությամբ ասում էին սերաստացիները:

Այդ ժամանակվանից ամասիացիները, եվդոկացիները, մալաթիացիները և Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերի մարդիկ Սեբաստիան կոչեցին Հացի քաղաք:

Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեզիր, մնացածը՝ գզիր-մզիր

Սուլթանը կանչեց իր ամենախելոք պալատականին և ասաց.

— Գնա, շրջիր աշխարհը և իմացիր, թե ինչ պիտի ուտի մարդ՝ երկար ապրելու համար:

Պալատականը գլուխ տվեց սուլթանին և գնաց:

Ոտի տակ տվեց աշխարհի հյուսիսն ու հարավը, արևելքն ու արևմուտքը և, վերադառնալով, զեկուցեց տիրակալին.

— Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեզիր, մնացածը՝ գզիր-մզիր:

Արդար մարդու հացը չի կտրվի

Սիսիանի շրջանի լոր գյուղում մի պառավ կին էր ապրում Վանան անունով: Մի օր սա տանը նստած մտմտում էր, թե ինչպես վարի տան գործերը: Ամուսինը՝ Վազգենը, մահացել էր մի քանի ամիս առաջ: Հակառակի պես հունձը սկսվել էր, իսկ պառավի տանը մանգաղ բռնող տղամարդ չկար:

Գյուղացիները մոռացել էին Վանանին, ամեն մեկն իր գործն էր անում և ժամանակ շուներ կողքին նայելու: Ամեն օր Վանանը գնում էր իրենց արտի մոտ, կրծքի վրա խաչակնքում ձեռքերը և տխուր-տխուր նայում կարմրին տվող ցորնահասկերին: Վանանը հասկանում էր, որ մի քանի օր հետո հասկերը կկծղեն և ցորենը կթափվի: Բայց ի՞նչ անի, ո՞ւմ դիմի, ո՞վ կթողնի իր գործը և կգա ու կհնձի Վանանի արտը:

Սակայն մի օր պառավը արտի մոտ հասավ և զարմանքից մնաց ապշահար: Արտը հնձել էին և այս ու այն կողմում խրձերի մի քանի դեզ դրել:

Քիչ հետո մի սայլ երևաց ու կանգ առավ արտի մոտ: Սայլ-

վորն սկսեց վանանի արտի խրճերը դարսել սայլի մեջ: Պառավը նայեց անծանոթ մարդուն ու հարցրեց.

— Եղբայր շա՛ն, ամոթ չլինի հարցնելը, դու ո՞վ ես:

— Ես Բարսեղն եմ, լծեն գյուղից: Այս Լորում մի արդար մարդ էր ապրում վաղգեն անունով: Նեղ օրին նա ինձ երկու կոտ ցորեն է նվիրել: Ես նրա լավությունը չեմ մոռացել: Գիշերս եկա ու հնձեցի նրա արտը, հիմա էլ պիտի գյուղ հասցնեմ, օգնեմ, որ վաղգենի այրի վանանը կալսի և հացը շկտրվի նրա տնից:

Ննգի տոհմիկ բրուտագործները

Ննգի գյուղը Արցախի բրուտանոցն է: Այստեղ ընտիր կավից թրծում են ամեն ժեսակ կուժ ու պուլիկ, թաս ու աման, բայց ամենից շատ՝ կարժա:

Տարիներ առաջ Ննգիում ապրում էին տոհմիկ բրուտագործ երեք եղբայր՝ Պողոս, Պետրոս և Մուխան Խաչունցները: Նրանք երեքով թրծել են հըսցահատիկի հազար կարաս:

Խաչունցները Վրցախը լցրել են կարասներով: Հետո մարդիկ ոչ պատվեր էին տալիս, ոչ էլ կարաս գնում: Բայց Պողոս, Պետրոս և Մուխան եղբայրները մինչև իրենց կյանքի վերջը շարունակեցին կարաս պատրաստել:

Մի անգամ Մուխանին հարցրին.

— էդ շարշարանքն ինչի համար է, այսքան կարաս եք թրծել, առնող չկա, իսկ դուք շարունակում եք նորերը թրծել:

Բրուտագործը մատասխանեց.

— Եթե մի տարի կարաս չպատրաստենք՝ երաշտ կլինի և սովը կնստի Արցախում: Ավելի լավ է կարաս թրծենք, թեկուզ առնող չլինի, քան բրուտագործներիս պատճառով տարին հացապակաս լինի:

Եգիպտացորեն

1528 թվականի ցորենը ներմուծվեց Ամերիկա, իսկ եգիպտացորենը կամ մսրացորենը՝ Հայաստան: Մինչ այդ ոչ ամերիկացիներն էին ցորեն տեսել, ոչ էլ հայերը՝ եգիպտացորեն:

Եգիպտացորենի հայրենիքը Ամերիկան է, այստեղ այն կոչվում է մայիս: Ամերիկյան հացահատիկը աշխարհի որ կողմն

էլ հասավ մայիս կոչվեց կամ իր տեսքին պատշաճ մի անուն ստացավ:

Հաշերը շուտով ու տվեցին եգիպտացորենը, զարմացան նրա հասկակոթով, որ նման էր գրտնակի: Մինչ այդ նրանք այդպիսի մեծահատիկ ցորեն չէին տեսել: Լսել էին, որ Եգիպտոսում կամ Մսրա երկրում մեծ-մեծ հատիկներով սպիտակ ցորեն է աճում: Հաշերին թվաց, թե այս նոր հացահատիկը եգիպտական հայտնի ցորենն է: Եվ այն կոչեցին եգիպտացորենի երես շտեպած Եգիպտոսի անունով: Շատ տարիներ հետո այս նույն հայերը Հայաստանում տունկ գցած նոր ցորենի սերմը տարան Եգիպտոս: Եվ հասկանալի է, որ ամերիկյան հացահատիկը Եգիպտոսում եգիպտացորեն չկոչվեց:

Երզնկայի դաշտը

Եկեղյաց գավառը Երզնկայի դաշտն է, որի միջով անցնում է Եփրատը: Այստեղ է Երզնկան՝ աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկը, որը տեսել է քառասուն երկրաշարժ: Քաղաքի արևմտյան կողմում Սեպուհ լեռն է, որի քղանցքին նստել է Շողակաթ վանքը: Հարավում, Մնձուր սարի ստորոտում, բերդի նրման իր պարիսպները վեր է խոյացրել Չարչարանաց Լուսավորիչ վանքը, որի առջևից քջքջալով անցնում է Մերջան գետակը:

Բարեբեր, ջրառատ, հազար բարիք տվող անդաստան է այս դաշտը: Ցորենի քաջահասկերն այստեղ հասնում են մարդու ուսերին:

Միջնադարյան Հայաստանի համալսարաններում, եթե բաբունապետը հարցներ, թե իր գեղեցկությամբ և բարեբերությամբ ո՞րն է մեր երկրի փոքրիկ Արարատյան դաշտը, սաներն անմիջապես կպատասխանեին.

— Երզնկայի դաշտը:

Տասնհինգ հացայր

Հայաստանում բազում մեծ ու փոքր լեռնակատարներ կան: Նրանցից հազար հինգհարյուրը մեծ են, բայց այդ մեծերի մեջ հացայր են ունեցել տասնհինգը՝ Բյուրակն, Այծպտկունք, Նեմրուիթ, Սուկավետ, Կոփ, Ընկուզեկ, Նահապետ, Սիմսար, Կորդվաց, Եղնախաղ, Սասնասար, Ընձաքիսար, Իշխանասար, Սիփան, Մաղկոտն լեռները:

Այդ լեռներով կամ նրանց կողքով անցնող մեծ ճանապարհների եզրերին մարդիկ ընտրել են հարմարավետ ու շոր փոքրիկ այրեր և տարին բոլոր այնտեղ պահել հաց ու աղ՝ հոգնած ու սոված ճամփորդների համար: Մերձակա գյուղերի շինականները հաց են թխել նաև հացայրերի համար: Տասնհինգերորդ դարում իտալացի մի ճանապարհորդ, որ անցել էր Հայաստանի դժվարամատույց ճանապարհներով, վերադառնալով Եվրոպա, ասել է.

— Բնական ասպնջատուն, ձրի աղ ու հաց, ահա թե ինչ բան է հայոց հացայրը:

Ինքնարու կորեկ Մասիսի լանջերին

1600 թվականին արևը Արարատյան դաշտում թափեց բյուր անգամ բյուր թոնրի հուր, որը խոտ ու կանաչ խանձելուց հետո շարժվեց Մասիսի լանջերն՝ ի վեր: Սկսեց հալչել հնանիստ ձյունը: Վիթխարի լեռան հազարամյա ճերմակաձյուն գլխարկը փոքրացավ:

Ապա երաշտը շարժվեց դեպի երկրի ծայրակալ մասերը: Ամառվա կեսերից ամբողջ Հայաստանում սով սկսվեց: Հենց այդ ամռանը Մասյացոտն գավառի մարդիկ զարմանալի բան տեսան: Չգիտես որտեղից Մասիսի ստորոտամերձ լանջերին վայրի կորեկի արտեր բուսան: Այ քեզ բա՛ն: Ոչ ոք այդ մասերում կորեկ չէր ցանել: Մարդիկ սկսեցին հնձել այդ ինքնարու արտերը և երկնային պարգևի համար աղոթել աստծուն:

Ամիրդովլաթի ցորնադաշտը

Տասնհինգերորդ դարի հանճարեղ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացին իր հայրենի Ամասիա քաղաքում մի մեծ հողադաշտազարակ ուներ, որտեղ աճող հայկական կարմրահատ ցորենը ամենագոյնական էր համայն Ամասիայում ու նրա շորս կողմերում:

Ամիրդովլաթի կյանքի շատ տարիներն անցել էին ծննդավայրից հեռու: Մահից առաջ բարեբեր իր ցորնադաշտը նա կտակել էր բոլոր ամասիացիներին, որոնք հերթով ցանում ու վարում էին այն և առատ բերք ստանում:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու մահից իննսուներկու տարի հետո,

1588 թվականին, հավկիթի մեծությամբ կարկուտ տեղաց Ամասիայում, որը բզկտեց բոլոր դաշտերն ու այգիները, նաև՝ շատ հյուղականեր: Բայց ինչ հրաշք ասես, որ բնության մեջ չի լինում, Ամիրդովլաթի ցորնադաշտում ոչ մի կարկուտ չէր ընկել, այստեղ չէր ծովել նույնիսկ մի հասկ:

Ամիրդովլաթի ցորնադաշտի այդ տարվա բերքը բաժանեցին բոլոր ամասիացիների մեջ: Հետո մարդիկ սրբացրին այդ ցորենը: Յուրաքանչյուր ամասիացի Ամիրդովլաթի ցորնադաշտից մի բուռ ցորեն էր բերում ու պցում իր ցորնահորը՝ հուսալով, թե դրանով իր հացամբարն ապահովում է ամեն տեսակ աղետից ու արհավիրքից:

Բախտի աջ ձեռքը աշխատասիրությունն է, ձախը՝ չափավորությունը

Տարոնում, Մուշ-Բաղեշ ճանապարհի ձախ կողմում, մի գյուղ է եղել Առնիստ անունով: Այս գյուղից էր երկրագործ Սահակը: Սա չէր ամուսնանում, որովհետև չէր կարողանում ոչ մի բան ետ գցել: Մի քիչ ծուլ էր, մի քիչ բկլիկ: Առավոտյան տանը հաց էր ուտում, հետո կեսօրվա համար հաց կապում և ճամփա ընկնում դեպի դաշտ: Տեղ էր հասնում թե չէ՝ միտքը փոխում էր, ինքն իրեն ասում.

— Ոնց որ քաղցած լինեմ, ավելի լավ է կեսօրվա բաժինն էլ հիմա ուտեմ՝ նոր անցնեմ գործի:

Ասում էր ու տնից բերած հացը միանգամից հոփ անում:

Հետո շունչ էր քաշում ու ինքն իրեն ասում.

— Շատ աշխատողի հերն էլ անիծած, ինչ պիտի տանեմ աշխարհից, որ գիշեր-ցերեկ աշխատեմ, կուշտ փորով մարդը չի կարող աշխատել, ավելի լավ է մի քիչ հանգստանամ՝ նոր սկսեմ:

Ասում էր, պառկում ու քնում մինչև կեսօր: Իսկ հենց որ սկսում է գործի անցնել՝ զգում է, որ և հոգնած է, և քաղցած:

Սահակն այսպես գերի էր դարձել ինքն իրեն: Նա այդպես էլ մինչև կյանքի վերջը խեղճ ու կրակ ապրեց, շնայած, ոչ ոք չէր խանգարում նրան:

Այս կարգի մարդկանց համար է ստեղծվել առածը.

Բախտի աջ ձեռքը աշխատասիրությունն է, ձախը՝ չափավորությունը:

Ոչ մի բարոյի շկարվեց

1579 թվականին ժանտախտն ու սովը շոքել էին Հայաստանի բնիկին: Հացն ավելի թանկ էր, քան ոսկին:

Քաղցից ուժասպառ էին եղել նաև Դերսիմի լեռնաստանի Բարդի գյուղում: Ոչ ոք չգիտեր, թե քանի հազար տարեկան է այդ գյուղը: Նրա կողքին սրբազան բարոյիների անտառն էր, որի համար էլ գյուղը Բարդի է կոչվել:

Սովի այդ տարում գյուղ եկավ մի իշխան և շինականներին ասաց.

— Ինձ պետք է բարդի ծառի փայտ: Եթե դուք թույլ տաք այստեղից տասը բարդի կտրեմ, ապա յուրաքանչյուրիդ կտամ այնքան ցորեն, որ հերիքի մինչև եկող տարվա բերքը:

— Բայց սրանք աստվածային ծառեր են, որ մենք ժառանգել ենք մեր նախնիներից, — ասացին Բարդի գյուղի մարդիկ:

— Իսկ սո՞վը, — ասաց իշխանը:

— Ո՛չ, ավելի լավ է մեռնենք, քան տեսնենք մեր բարդիների տապալումը: Սրանք միայն ծառեր չեն, այլև՝ մեր անունը, մեր պատմությունը, մեր էությունը:

Իմաստասերի պատասխանը

Մի իմաստասերի հարցրին.

— Ե՞րբ է քո միտքն ավելի լավ գործում:

— Այն ժամանակ, երբ ոչ կուշտ եմ լինում, ոչ էլ՝ սոված, — պատասխանեց իմաստասերը:

Ոսկե ճաշ .

1603 թվականին Պարսկաստանի Շահ-Աբաս արքան գրավեց Հայաստանի մի քանի շրջաններ և եկավ նստեց Ջուղա քաղաքում: Բռնակալի սիրտը շահելու համար ջուղայեցի խոջա Խաչիկը շքեղաշուք խնջույք սարքեց նրա պատվին:

Ճաշասեղանները պայթում էին առատությունից: Շահ-Աբասին ուտելիքներ ու ըմպելիքներ էր մատուցում ինքը՝ խոջա Խաչիկը: Ահա նա շահի առջև դրեց մի մատուցարան, որի վրա եղած ամեն ինչ ոսկուց էր: Այստեղ կար և՛ եղջերվի խորոված ազդր, և՛ սև կաթավի միս: Ամեն ինչ այնքան բնական էր, որ արքային թվաց, թե դրանք իսկական են: Նա ձեռքը տարավ որևէ

բան ուտելու և հասկացավ, որ մատուցարանի վրա եղած ամեն բան ոսկուց է: Ապշեց, ժպտաց ու խոշա հաշիկին ասաց.

— Դու ալիքի հարուստ ես, քան ես:

— Սա ինձ այնուամենայն էլ արքա, — հաճոյացավ խոշան և ամբարտավան խոսքով ավելացրեց, — դու առաջինն ես հին ու նոր բոլոր արքայերի մեջ, որին Հայաստանը ոսկե ճաշ է մատուցում:

Դա վերջին ճաշկերույթն էր Ջուղայում: Խոշա հաշիկի սրբտաբաց հյուրընկալութիւնը Շահ-Աբաս արքային առիթ տվեց մտահղանալու մի մեծ ոճրագործութիւն: Ինչո՞ւ թողնել, որ այսքան հարուստ ու ճարտարվեստ մարդիկ մնան Հայաստանում, մտածեց արքան, թող գնան և ծաղկեցնեն Պարսկաստանը: Եվ արքայն Ջուղայի ու շրջակա վայրերի երեք հարյուր հազար հայերի բռնագաղթեցրեց Պարսկաստանի խորքերը: Ենն ու բարգավաճ Ջուղան, որ դարձել էր Հայաստանի երկրորդ Անին, ամայացավ:

Հե՛յ, խոշա հաշիկ, տեսա՞ր, թե ոսկե ճաշն ինչ խաղ խաղացքո հայրենիքի գլխին:

Որտեղ հաց՝ էնտեղ կաց

1607 թվականին խորշակաբեր մորեխը ցատկեց Եդեսիային մերձ Թլկուրան գյուղի վրայով և տարածվեց Հայաստանում: Դեռ մորեխը դուրս չեկած՝ եկավ նաև սովը:

Այդ տարում, ասես ձեն-ձենի տալով, Թլկուրան լցվեցին Հայոց Միջագետքի թափառական բոլոր գուշակները: Գյուղի ամեն մի ընտանիքին մի գուշակ էր ընկնում: Ասպնջական Թլկուրանից նրանք հեռանալու ցանկութիւն չունեին: Ինչու հեռանային, այստեղ առատ ուտելիք կար, իսկ մյուս տեղերում սով էր:

Թլկուրանում Թոռնիկ անունով մի սրամիտ մարդ կար: Մի օր սա գլխին հավաքեց գուշակներին ու ասաց.

— Դուք բացեցիք բոլորիս բախտը ու ասացիք՝ ձեր ասելիքը: Ձեր գուշակութիւնների համաձայն առաջիկա տարիներին Թլկուրանը կդառնա աստվածային երկրորդ դրախտը: Մեր շինականներից քառասուն մարդ կդառնա թագավոր: Եթե ձեր գուշակութիւնները իրականանան, ապա աշխարհի քառասուն տերութիւնների տիրակալներ պիտի հրաժարական տան և իրենց տեղը զիջեն Թլկուրանցիներին: Կարճ ասած՝ դուք հաճելի պատ-

րանքներով եք պարուրել բոլորիս հոգին: Հիմա էլ եո եմ բացում ձեր բախտը: Դուք նստակյաց դարձաք սովի պատճառով: Ապերախտ չեք՝ ձեր կերած մի կտոր հացի համար բոլորիս Լըջանկություն եք մաղթում: Հենց որ սովը վերջանա դուք հրաժեշտ կտաք Թլկուրանին:

Հացը չի կարելի կոխել

Ծատախի նավահանդ գյուղում վարագ անունով մի մարդ էր ապրում: Մի անգամ այս վարագը ոտով անզգուշորեն կոխում է հացի մի կտոր: Զգալով, որ ինքը աններելի բան է արել՝ ցրնցվում է ամբողջ մարմնով և մտմտում է, թե ինչպես քավի իր մեղքը: Իր տառապանքի մասին նա ոչ ոքի ոչինչ չի ասում և որոշում է ինքն իրեն պատժել: Յոթ օր զրկում է իրեն հացից և ապրում է միայն ջրով: Ութերորդ օրն ինքն իրեն ասում է.

— Հիմա կարող ես ձեռքդ տանել հացին, բայց եթե մյուս անգամ ոտդ հացի վրա դնես՝ ես քեզ սոված կթողնեմ յոթանասուն օր:

Խուստուփ

Մասիսից հետո հայոց ամենագեղեցիկ լեռը Խուստուփն է: Նրա արևելահայաց լանջին, Քոլու կոչվող վայրում, ծաղկազարդ մի բացատ կա, որն ամենագեղեցիկ անկյունն է համայն աշխարհում:

Ստամոքսի այլ և այլ հիվանդություններ և մշտական գլխացավ ունեցող մարդիկ ամեն տարվա հուլիսի 8-ին այս բացատն են գալիս, լավաշը թրջում բացատի կողքի Հացին աղբյուրի սառնորակ ջրի մեջ և ուտում: Ոմանք բուժվում են, ոմանց էլ թվում է, թե բուժվել են:

Ասում են ամեն տարվա հուլիսի 8-ին բացատի աղբյուրի ջուրը բուժիչ է դառնում՝ եթե այն ցողես լավաշի վրա: Զուրը կենարար է դառնում միայն հացի միջոցով: Դրա համար էլ կոչվում է Հացին աղբյուր:

Հնում այստեղ իշխաններից ու իշխանություններից փախած մի անապատական է եղել, որը տասներկու տարի ապրել է մի խուրձ լավաշով և Հացին աղբյուրի ջրով: Նա է մարդկանց հայտնել, որ հուլիսի 8-ին բացատի աղբյուրի ջուրը բուժիչ է դառնում:

Ոչ մի բան այնպես քաղցր չէ, որքան հուստուսի լանջին կե-
րած մի կտոր լավաշը:

Հացարաշխ

Միսիանի շրջանի Անգեղակոթ գյուղում թոնիր վառած ու հաց
թխող քնտանիքի փոքր երեխաներից մեկը ձեռքին է գցում լա-
վաշի փրփուր-փրփուր թերթերը և, տնից-տուն անցնելով, շրր-
ջում գյուղում:

Փոքրիկը մի-մի լավաշ է նետում այն երդիկներից, ուր հղի
կին կա: Դա նշանակում է, թե թող հացաշատ լինի այն տունը,
որտեղ նոր մարդ է լույս աշխարհ գալու:

Հացով բուժել են հիվանդին

Բարձր Հայք նահանգի Սպեր գավառի մարդիկ հացով բու-
ժել են հիվանդին: Նրանք մի կտոր հաց են դրել հիվանդի գրը-
պանը, ապա վերցրել և այդ հացը տվել շանը, որպեսզի հիվան-
դությունն անցնի նրան:

Մի տարի արտերը որոմնաշատ եղան: Մարդիկ հունձ էին
անում, բայց չէին կարողանում որոմը գատել ցորենից: Հենց այդ
ժամանակ շունն օգնում է մարդուն, ուտում է հացահատիկի մեջ
եղած ամբողջ որոմը, մարդուն թողնելով մաքուր ցորենը և լե-
զու առած ասում. «Ես քո ցավն էլ կուտեմ»:

Մարդը այդ ժամանակվանից աշխատում է իր ցավերի մի
մասը շանը տալ՝ հավատալով, որ դա հավատարիմ կենդանու
սրտովն է:

Աղքատն ինչու չէր ուզում կշտանալ

Վասպուրականի Կարճկան գավառի Եղեգիս գյուղում Պարու-
նակ անունով մի մարդ էր ապրում: Սա հացից չէր կշտանում,
բայց որովհետև ջատ երեխաներ ուներ՝ ամեն կերպ զսպում էր
իրեն:

Մի անգամ Պարունակը հնձվոր վարձվեց մի մեծահարուստի
մոտ: Արտատերը, իմանալով, որ Պարունակը մինչև հիմա զեռ
կուշտ փորով հաց չի կերել, որոշեց մի լավ բան անել և ամբողջ
կյանքում հպարտանալ դրանով: Նա սասաց.

— Պարունակ, իմ պայմանն այսպիսին է. հնձավարձդ վարձ, ուտելդ ձրի, ինչքան կուզես՝ կեր:

Պարունակն աշխատում էր քափ-քրտինքի մեջ մտած: Մեծահարուստը աչքի պոչով հետևում և տեսնում է, որ Պարունակն ուտում է այնքան, ինչքան մյուս հնձվորները:

— Լսիր,— ասում է արտատերը,— դու օրական ինչքա՞ն հաց ես ուտում:

— Այնքան, ինչքան ուտում էի մեր տանը,— պատասխանում է Պարունակը:

— Բայց չէ՞ որ դու հնարավորություն ունես ուտելու այնքան, ինչքան ուզում ես:

— Չեմ կարող, այստեղ լինի թե տանը՝ ամեն մի ավել պատառ պիտի կտրվի իմ երեխաների բերանից: Եթե այս մի քանի օրում սովորեմ շատ ուտել և տանը չկարողանամ զսպել՝ այդ դեպքում իմ երեխաներին բան չի մնա:

Մանկան օրորոցից ցորեն էին կախում

Մուշ քաղաքում մանկան օրորոցից ցորեն էին կախում: Այդ սովորությունը տասը հազար տարեկան է: Փոքրիկ քսակի մեջ մի բուռ ցորեն են լցնում և կախում նորածնի օրորոցից: Մայրը օրորում է երեխային և ասում.

— Տանդ միշտ ցորեն լինի: Թող կյանքդ ու արտի երաշտ չտեսնեն: Հոգիդ մաքուր մնա մինչև խոր ծերություն և մարդիկ սիրեն քեզ արդար ցորենի պես:

Թորոսը քաջք է արածացնում

Քաջքերը, երևակայական այդ ոգիները, իրենց տիրապետությունը Հայաստանի ձորերում ու հովիտներում պահպանել են մի քանի տասնյակ հազար տարի:

Մեր նախնիներին թվում էր, թե քաջքերի մեջ կան նաև բերք հափշտակողներ:

Մի անգամ շինական Թորոսը նկատում է, որ ինչ-որ մի արարած է մտել իր արտը և ոտքի կոխան դարձրել: Նույնը կըրկընվում է երկու օր հետո:

Թորոսը գլուխը կորցրել, չէր իմանում, թե ինչ անի: Եթե արտն այդպես փշանա՝ ինքն ու երեխաները սովամահ կլինեն: Գյուղում իմացան այդ մասին ու սկսեցին խոսել.

— Դա քաջքերի արածն է:

— Քաջքերը երկնքից իջնում են, իրենց բաժին արտն ուտում ու վեր բարձրանում, այնպես որ Թորոս, այս անգամ վիճակը քչոգ է ընկել, դու համարյա անելիք չունես, հո չե՞ս կարող կռիվ տալ քաջքերի հետ:

Ասում էին, ցավակցում, ափսոսում:

Իսկ Թորոսը ավելի էր զայրանում: Որտեղի՞ց հայտնվեց այս քաջքը, ինչո՞ւ բոլոր շինականների արտերը թողած միայն իր արտն է կոխկրտում ու լափում: Գուցե այստեղ ուրիշ բան կա:

Եվ Թորոսը մտքին դնում է գիշերը պահակ կանգնել արտում: Դե՛, եթե պիտի ձմռանը սովամահ լինի, ավելի լավ է՝ հիմա մեռնի, քան տեսնի իր երեխաների մահը: Թող այդ քաջքն արտի հետ իրեն էլ ուտի:

Ասում է ինքն իրեն ու մի իրիկնադեմի գնում-նստում է արտում: Կեսգիշերին խշխշոց է լսվում: Մղոտները կոխելով մեկը մտնում է արտի խորքը: Լուսնի լույսով Թորոսը նկատում է, որ իր առջև կանգնած է սովորական մի ձի, որը խժռում ու անուշ էր անում ցորենի հասկերը:

Նա հանգիստ վեր է կենում տեղից և բռնում ձիու բաշը: Հետո քթի տակ ծիծաղելով, որ բռնել է գիշերային գողին, ձին բերում է տուն:

Առավոտյան ոտից գլուխ նայում է ձիուն: Չէ՛, համազրուդացիներից ոչ մեկինը չէ: Նստում է ձին, գնում հարևան գյուղերը և հարց ու փորձ անում, բայց տերը չի հայտնվում:

— Դա հեռու կողմերից տարագիր է ընկել ու հասել այստեղ, համարի, որ աստված քեզ համար է ուղարկել,— հաճոյախոսում էին հարևանները:

Գյուղացիները ձիուն կոչում են Թորոսի քաջք: Հենց որ Թորոսը՝ ձին նստած որևէ տեղ էր գնում, գյուղացիք կատակով հարցնում էին.

— Այ տղա, Թորոս, ո՞ւր ես տանում քաջքդ:

— Տանում եմ արածացնելու,— պատասխանում էր Թորոսը.

Պարտիզակցին չի մոռացել հարազատ Սերաստիայի հացը

Մի խումբ սերաստահայեր թողնում են տուն ու տեղ, գնում հասնում Մարմարա ծովի ափերը և 1625-ին այնտեղ հիմնում

Պարտիզակ գյուղաքաղաքը: Այստեղ զմայլելի ու ակնահաճո էր ամեն ինչ՝ և՛ Սուրբ Մինասի բլուրը, և՛ Ցատքանջուր ջրվեժը, և՛ Զաղցի ձորը:

Այգիների գյուղաքաղաք էր Պարտիզակը: Բայց սերաստահայերը չէին մոռացել մայր հողի հացը: Նրանք Սերաստիայից սերմացու էին հասցրել Պարտիզակ և ցանում ու պահպանում էին հայրենի սերմացուն: Ամեն նոր տարի պարտիզակցին նախ ուտում էր Սերաստիայի ցորենով թխված մի կտոր հաց և նոր ձեռքը տանում խնջույքի սեղանին: Այդպես էին վարվում նաև Պարտիզակից հեռու ապրող պարտիզակցի երեւելի բանասերներ վարդան Հացունին, Արսեն Ղազիկյանն ու Մկրտիչ Պոտուրյանը:

Խմորդ քցախի

Արցախի Սոս գյուղում երկու կովարար կանայք էին ապրում, մեկի անունը վարդեհատ էր, մյուսինը՝ Փառանձեմ: Չնայած մեկը մյուսից լավ չէր ապրում, բայց նախանձի որդը կրծում էր երկուսի սիրտը: Փոխադարձաբար հայհոյում ու անիծում էին միմյանց՝ երբեմն նաև առանց որևէ պատճառի, հենց այնպես:

Մի անգամ վարդեհատենց ձին տան բակում ընկավ և սկսեց շունչը փչել: Հենց այդ ժամանակ հարևան տնից լավեց Փառանձեմի բարձրաձայն քրքիջը: Վարդեհատին թվաց, թե Փառանձեմը տեսավ ձիու տապալվելը և իր ուրախությունն արտահայտում է փոթկոցով:

Այդ օրն, իհարկե, ձին սատկեց: Բայց վարդեհատին ավելի շատ տանջում էր ոչ թե ձիու կորուստը, այլ Փառանձեմի փոթկոցը: Ամբողջ գիշերը նա շուռումուռ եկավ իր թախտի վրա, բայց չկարողացավ քնել: Մտմտում էր, թե ինչ անե՞ծք տա Փառանձեմին: Իր իմացած բոլոր անեծքները մտովի կողք-կողքի դասդասեց, բայց դրանք աչքին թույլ երևացին: Հարկավոր էր մեծ, մի ահեղ անեծք, որ Փառանձեմն ամբողջ կյանքում չմոռանա: Հանկարծ մտաբերեց տատի խոսքերը. «Ինչ ուզում ես ասա, բայց հացն ու խմորը շանիծես»: Կարծես թե գտավ, հիմա իր սիրտը կհոսվանա:

Լուսադեմին վարդեհատը դուրս եկավ պատշգամբ և ձայն տվեց Փառանձեմին: Քնատ հարևանուհին արձագանքեց նրան:

— Ի՞նչ է եղել, վարդեհատ:

— Դու ինձ լա՞ւ վ ես լսում, Փառանձեմ:

— Լսում եմ, ասա:

— Փառանձեմ, խմորդ քցախի:

Վարդեհատը դա այնքան բարձր ասաց, որ լսեցին Սոսի համարյա բոլոր բնակիչները:

Այդ ժամանակվանից էլ Արցախում տարածվեց «խմորդ քցախի» շար անեծքը: Այսինքն՝ ինչպե՞ս թե տարածվեց: Մարգիկ լսեցին, որ Սոս գյուղում մեկն այդպիսի անեծք է տվել: Հետո բերնեբերան անցնելով այն վերափոխվեց: Սոս գյուղում Վարդեհատ անունով մի կին անիծել է հարևանուհու խմորը: Նույն օրը սատկել է Վարդեհատի ձին, իսկ հաջորդ օրը մահացել են նրա երկու որդիները:

Դե՛, երեխա ունեցող արցախեցի կինն էլ ինչպե՞ս կարող է անիծել խմորը: Թող դա անի չբեր կինը: Իսկ Արցախում համոզված են, որ չբեր կնոջ անեծքը չի կատարվում:

Շոթ

Երևի դուք չեք առել շոթ՝ անեկ հացի համը: Չի կարելի աշխարհում ապրել և գոնե մի անգամ շոթ չուտել:

Թոնրի հացերի մեջ շոթը ամենապատվականն է՝ շնայած մի քիչ դժվարամարս է անթթխմոր լինելու պատճառով: Շոթը հացի շուտասելուկն է՝ ալյուրից խմոր են անում և անմիջապես հաց թխում:

Դե եկ ու հարցրու շոթ թխող հացթուխին.

— Ինչո՞ւ չես թողնում, որ խմորը խմոր դառնա:

Նա կպատասխանի.

— Սա հնօրյա սովորություն է: Թշնամին միշտ ընկել է մեր ետևից և չի թողել, որ մեր խմորը հասունանա: Մենք ստիպված ենք եղել տեղնուտեղը հունցել ու հաց թխել: Այնպես որ՝ շոթը մեր կենսագրության մի էջն է:

Մարդը կարող է ապրել այնտեղ, ուր ցորեհ է աճում

Մխիթար Սեբաստացին գրական ու կրթական միաբանություն ստեղծելու նպատակով 1717 թվականին ոտք է դնում Վենետիկի կողքին գտնվող Սուրբ Ղազար կղզու վրա: Դա բորոտների կղզի էր, որ մարդիկ լքել էին վաղուց:

Մխիթարի աշակերտներից մեկն ասաց.

-- Ես լսել եմ, որ երկու հարյուր տարի առաջ վենետիկցիները բորոտներին բերում էին այստեղ թողնում և իրենք ետ փախչում սարսափահար: Սա ցամաքի անիծված կտոր է, ահա ինչքան ժամանակ է ոչ ոք ոտք չի դրել այստեղ: Եթե այս հողակտորը իսկական հողակտոր լիներ՝ իտալացիները չէին զիջի հայերիս:

Մխիթարը նրան պատասխանեց.

— Մենք այստեղ ցորենի մի փոքրիկ արտ կցանենք, եթե աճեց ու բերք տվեց՝ անեծքը կվերանա կղզու վրայից:

Եվ Մխիթարը մի քանի բուռ ցորեն ցանեց: Շատ շանցած մի թիզ արտը փարթամ ցողուններ տվեց: Բերքն էլ ընտիր էր, շնայած եղած-չեղածը մի քանի խուրձ էր:

— Մարդը կարող է ապրել այնտեղ, ուր ցորեն է աճում,— ասացին միաբանները և Սուրբ Ղազար կղզին դարձրին իրենց և հետնորդների մշտական բնակատեղին:

Կուզես ճանաչել մարդուն՝ հետը հաց կեր

Գորգիկն ու Բուժիկը ընկերացան և որպես հնձվոր օրավարձով աշխատանքի մտան մի հարուստի մոտ: Իրիկնադեմին, հնձից հետո, արտատերը Գորգիկի ու Բուժիկի առջև լավաշ ու մածուն դրեց: Հնձվորները բրդում արեցին փայտե ամանի մեջ և վերցրին իրենց գդալները:

Դեռ մի քանի գդալ չարած՝ Գորգիկը նկատեց, որ Բուժիկը երկու-երկու գդալ է ուտում և շտապելուց քիչ է մնում խեղդվի:

— Դու կեր, Բուժիկ, ես կշտացա,— ասաց Գորգիկն ու վեր կացավ տեղից:

— Այդքան շո՞ւտ:

— Ավելի լավ է ես սոված մնամ, քան տեսնեմ, թե շտապելուց ինչպես ես խեղդվում դու,— պատասխանեց Գորգիկը:

Ծամձորեցի Տաճատը

Ղարաբաղի Հաղրութի շրջանի Ծամձոր գյուղում երկու հարյուր տարի առաջ մի մարդ էր ապրում Տաճատ անունով: Որպես հնձվոր Տաճատը իր նմանը չուներ: Մի անգամ նա գրազ եկավ և վկաների ներկայութայամբ մի օրում մանգաղով հնձեց երկու հարյուր խուրձ:

Այդ ժամանակվանից շատ ջրեր են հոսել, ինչ ասես որ չի կատարվել աշխարհում, բայց մարդիկ հիշում են Տաճատին: Հենց որ Ղարաբաղում լավ հնձվորի մասին խոսք է բացվում՝ ասում են.

— Ոչ ոք ծամծորեցի Տաճատին չի հասնի, մարդը մի օրում երկու հարյուր խուրձ է հնձել:

Կինտոների խաղը

Մի անգամ Թիֆլիսի մեծահարուստ Սիմոնը, որ մեծ փուռ ունեւր քաղաքի կենտրոնում, երկու կոպեկով բարձրացրեց հացի բոքոնի գինը:

Հսելով այդ մասին՝ զվարճասեր կինտոները որոշեցին խաղալ Սիմոնի հոգու հետ և խմբով հավաքվեցին նրա փոխ մոտ:

— Ի՞նչ եք ուզում, — հարցրեց Սիմոնը:

— Ոչինչ էլ չենք ուզում, մենք մեզ համար հոտ ենք քաշում:

— Ի՞նչ հոտ:

— Քո թխած հացի:

— Հոտ քաշելով ձեր փորը բան չի ընկնի:

— Մեր փորը բան չի ընկնի, բայց քո հացի մեջ էլ հացի հոտ չենք թողնի, լրիվ կքաշենք՝ կհանենք:

— Քաշեք՝ ինչքա՛ն քեփներդ տալիս է, անբան խելառնե՛ր, — ծաղրելով ու արհամարհելով ասաց Սիմոնը և գնաց իր գործին:

Սակայն կեսօրին հարուստը գունատվեց: Նրա հացի խանութից մարդիկ հաց չէին առնում: Քաղաքով մեկ փսփսում էին, թե Սիմոնի հացը համ ու հոտ չունի:

Սիմոնը հասկանում է, որ կինտոները իր գլխին խաղ են խաղում, որից աղատվելն այնքան էլ հեշտ չէ: Կինտոներին նա ասում է.

— Ուզում եմ հաշտվել ձեզ հետ:

— Մենք դեմ չենք:

— Ի՞նչ եք ուզում, որ անեմ:

— Երկու կոպեկով էժանացրու հացիդ գինը:

Երաշտի ժամանակ դողանջում եմ եկեղեցիների զանգերը

Մեզնից շատ ու շատ տարիներ առաջ, երբ երաշտ էր լինում՝ դողանջում էին Հայաստանի եկեղեցիների զանգերը: Մարդկանց

Թվում էր, թե աստված կլսի այդ աղեկատուր զողանջը և անձրև կբաշխի իրենց:

Հեգնելով սնտոխապաշտական այդ սովորութիւնը մի գլում-րեցի գնաց եկեղեցի և, մի բուռ դրամ խոթելով քահանայի գրրպանը, ասաց.

— Տեր հայր, հրամայե, թող եկեղեցու զանգերը հնչեցնեն:

— Իսկ ինչո՞ւ ես ուզում հնչեցնել տալ զանգերը, որդյակ:

— Կուզեմ՝ աստված այնքան ջուր թափե երկնքից, որ մեր քաղաքի կողքին Սևանի շափ մի ծովակ առաջանա, Գլումրին էլ դառնա նավահանգիստ:

— Որդյակ, ո՞վ է լսել, որ զանգահարութեամբ աստված ծովակ սարքի մարդկանց համար:

— Տեր հայր, իսկ ո՞վ է լսել, որ զանգահարութեամբ աստված անձրև բաշխի մարդկանց:

Հաշվել պետք չէ

Կոտայք գավառը ցորենի շափ տարիք ունի: Այստեղ միշտ էլ սվսվացել են ցորենի լեցուն ու բազմահատ հասկերը:

Եթե ինչ-որ տեղ ինչ-որ ժամանակ հաց ու հացահատիկ չի եղել, ապա արգավանդահող Կոտայքում միշտ էլ ծփացել են ցորենի արտերը:

Կոտայքեցին չի սիրում շափել ու հաշվել, թե ինչքան հացահատիկ ունի ինքը, թե քանի հաց կա իր տաշտում: Նա ունեցած ցորենը լցնում է հորերի ու կարասների մեջ և հարազատներին չի հայտնում իր բերքի շափը: Թող ամենքն իմանան, որ իր բերքն անհատնում է:

— Հաշվել պետք չէ,— ասում է նա,— քաջքերը կիմանան և կոչնչացնեն մեր ցորենը: Մարդ պետք է առատաձեռն լինի ինչքան ուզում է, բայց չհաշվի ոչ ունեցածը, ոչ ունենալիքը:

Ինչպես է գարին ցորենի համ ստանում

Շոռոթ գյուղաքաղաքում Մարգար անունով մի ջրաղացպան էր ապրում: Սա ոչ ոք չուներ, ինքն էր ու իր գլուխը: Չնայած նրա ջրաղացը գործում էր գիշեր-ցերեկ, բայց նեղ օրվա համար նա ետ չէր գցում նույնիսկ մի կոտ ալյուր: Մարդիկ չգիտեին, թե նա ինչ է անում այդքան աղունավարձը:

Նրա ջրադացը գարի տանողները գիտեին, որ Մարգարը աղունավարձ չի վերցնում: Բայց ջրադացպանը գարի աղալիս ոչ միայն աղունավարձ չի վերցնում, այլև իր պաշարած աղունավարձ ցորենից մի քիչ խառնում էր գարուն:

Եվ գարու տերերին թվում էր, թե իրենց աղունը հրաշքով է ցորենախառն դառնում:

— Մարգարն օրհնված ձեռք ունի,— ասում էին շոտթեցիք,— նրա ջրադացում գարին ալյուր դառնալիս մի քիչ ցորենահամ է ստանում:

Համտես, համտես՝ պուտուկը կես

Մի կին թանով ապուր եփեց, լցրեց պուտուկի մեջ և տարավ դաշտում աշխատող ամուսնուն: Ճանապարհին ախորժակը տրվեց: Գդալը հանեց և համտես առավ: Մի քիչ գնաց՝ նորից համտես առավ: Մինչև տեղ հասնելը ինքն էլ չիմացավ, թե քանի տեղ կանգնեց ու գդալը բերանն առավ:

Պուտուկը կիսատ տեսնելով՝ ամուսինը կնոջը հարցրեց.

— Ճանապարհին հո մեկին չե՞ս հյուրասիրել:

— Չէ,— պատասխանեց կինը,— մի երկու գդալ ես եմ համտես արել:

— Համտես, համտես՝ պուտուկը կես,— ասաց ամուսինը:

Մի օրով սովի հերձ անիծեց

Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Սեբաստիան, որ միշտ կոչվել է Հացի քաղաք ու շտեմարան և մեծ սովերն անցել են նրա կողքով, խեղճացավ միայն մի անգամ: 1797 թվականի հունիսի 8-ին մորեխը հեղեղի պես վրա տվեց և ամայացրեց Սեբաստիայի բոլոր արտերը: Այդ աղետի ականատես պատմիչ Հովհաննես Սեբաստացին գրում է, որ սով եղավ և մեկ կիլո ցորենը վաճառվեց 35 դահեկանով:

Հենց սովի այդ տարում սեբաստացի դարբին Նահապետ Նահապետենցը երկու ձիաբեռ ցորեն առավ, հաց թխեց և սկսեց հյուրասիրել անցնող ու դարձող համաքաղաքացիներին: Հաշորդ օրը նրա տանը մի կտոր հաց շմնաց:

— Դու այդ ի՞նչ արեցիր, Նահապետ,— ասացին հարևանները:

— Մի օրով սովի հերն անիծեցի,— պատասխանեց Նահապետը:

Ղարաբաղի մեծ սովը

Ղարաբաղի հին ու նոր ժամանակների ամենամեծ սովը եղել է 1798 թվականին: Մեկ տարում տասնյակ հազար հայ թողեց պապենական Ղարաբաղը և գաղթեց աշխարհի տարբեր կողմեր:

Դա դարձանալի բռնագաղթ էր: Յուրաքանչյուր գյուղում հաշվում էին ունեցած հացի պաշարը, տեղում թողնում այնքան մարդ, որ կարող էր եղած պաշարով հասնել մինչև հաջորդ բերքահավաքը, իսկ մյուսները հեռանում էին հայրենի եզերքներից: Գնացողները մնացողներին ասում էին.

— Պետք չէ, որ սովից բոլորս կոտորվենք: Դուք կապրեք և կպահեք մեր հողը: Իսկ մենք աշխատանքով հաց կվաստակենք այստեղ ու այնտեղ: Մենք չենք մնա հեռուներում: Ղարաբաղցու վերջին կանգառը Ղարաբաղն է լինելու:

Ասացին ու գնացին: Այդ ժամանակվանից անցել է համարյա երկու հարյուր տարի: Ոչ ոք չի հաշվել, թե նրանցից քանիսն է վերագարձել Ղարաբաղ:

Աշխարհի ամենահամեղ հացը

Զրադացպանին հարցրին.

— Ո՞րն է աշխարհի ամենահամեղ հացը:

— Բաղարջը,— պատասխանեց զրադացպանը:

Պանդխտության մեկնողի բարձի տակ հաց են դնում

Եփրատի աջ ափին, խոտորնակ-խոտորնակ լեռնալանջերի վրա, յոթ ծունկ է տվել հայրենիների ոստան Ակնը: Իր կյանքի բոլոր քսանչորս տարիներն այս քաղաքում անցկացրած Վահրամը վաղը պիտի՝ մեկներ պանդխտության: Վաղը պիտի Ակնից մի հայրեն պակասեր:

Կինը՝ Վախախը, որ նազենի իրան ունեւ ու փխրուն ժպիտ,

այդ գիշեր ամուսնու բարձի տակ մի շոթ հաց դրեց և մտովի ասաց.

— Թող իմ Վահրամը պանդխտության մեջ հացի կարոտ չզգա և քաղցի պատճառով զլուխը չդնի ուրիշի բարձի: Ակնի շոթը թող նրան Ակն վերադարձնի անփորձ ու անվնաս:

Հացամոլ համշենցիները

Հայերը սիրում են ամեն ինչին մականուն տալ: Մականուն ունեն նույնիսկ դավառները: Ասում են՝ ետ-ետ քայլող ոստանցի, իր մեկը երկու տեսնող բաղիշեցի, խոսքից խոսք սարքող գյումրեցի: Համշենցիներին էլ անվանում են հացամոլ: Սրանք չեն բավարարվում հացին հաց ասելով: Համշենցու համար հաց է նաև ընկույզի ու նուշի միջուկը, ամեն տեսակ ճաշ, նույնիսկ՝ մածունը: Մի բույս կա, որն ուտելուց առատանում է կանանց կրծքի կաթը: Այդ բույսն ուտողը շատ զավակներ է ունենում: Համշենցին այն անվանում է հացհամեմ: Ցորենի հասկն իր ցողունով աշխարհի բոլոր մարդկանց համար հասկ է: Համշենցին մեղք կհամարի հասկին հասկ անվանելը: Ցորենի հասկը նա կոչում է հացի ծառ: Դե, ի՞նչ, մի՞թե նա իրավացի չէ: Չէ՞ որ մարդուն զորավոր սնունդ տվող հասկը ավելի հարգի ու պատվական է, քան ամեն տեսակ տունկ ու ծառ:

Հունիս

Արտ ունեցող գյուղացու համար տասներկու ամիսների մեջ բախտորոշը հունիսն է: Հենց այդ ժամանակ նա կարող է մի հայացք նեւել իր արտին ու ասել, թե ինչպես կապրի ձմռանը: Իզուր չէ, որ այդ ամիսն առած է դարձել գյուղացու համար.

— Հունիս, հունիս, ունիս՝ ունիս, չունիս՝ չունիս:

Մարծեղ գյուղում ոչ մի ծուլ չկար

Ամեն գյուղում առնվազն մի ծուլ է լինում: Բայց ահա Շատախի գավառի Մարծեղ գյուղում ոչ մի ծուլ չկար: Հաց ուտող մարծեղցին չի կարող պարապ մնալ նույնիսկ մի օր: Եթե մեկը գործ չունենա՝ կսկսի հող քանդել և նորից լցնել նույն տեղը: Փորձիր հարցնել, թե ինչու է այդպես անում, նա կպատասխանի.

— Որովհետև ամաշում եմ կերածս հացից: Ավելի լավ է մարդ գետինը մտնի, քան հաց ուտի և ոչինչ շանի:

Ինչու Քնքուշը բաժանվեց ամուսնուց

Մի իրիկնադեմի Ղափանի շրջանի Սրաշեն գյուղում իրարանցում սկսվեց: Նորահարս Քնքուշը փաթաթել էր իր փալասփլուսը և պատրաստվում էր հեռանալ ամուսնու տնից: Հարեվանուհիները հավաքվել էին Քնքուշի գլխին և փորձում էին տարհամոզել նրան:

— Վրթանեսն այնքան էլ վատ մարդ չէ,— ասում էր կանանցից մեկը,— եթե հարբեցող տղամարդկանց կանայք լքեն իրենց տուն-տեղն ու հեռանան՝ վերջն ո՞ւր կհասնի:

Քնքուշը պատասխանեց.

— Այսօր հարբած տուն եկավ ու սկսեց անխղճորեն ծեծել ինձ: Հետո պատուհանից դուրս թափեց իմ ձեռքով թխված թարմ լավաշը: Ես նրան լքում եմ ոչ թե ինձ ծեծելու, այլ լավաշը դուրս թափելու համար: Չեզանից ո՞վ կհանդուրժի հացի պատիվն անարգող ամուսնուն:

— Ոչ ոք,— արձագանքեցին մի քանի կանայք:

— Դե, ինձ մի մեղադրեք,— ասաց Քնքուշը, շորերը շալակն առավ և բռնեց հորանց տան ճանապարհը:

Հայաստանը մի մեծ արտ է

Լոռու Ճոճկան գյուղում մի մարդ էր ապրում Աստվածատուր անունով: Սա ոչ մաճ բռնել գիտեր, ոչ հնձել, ոչ կալսել: Այդ պատճառով էլ Ճոճկանում ոչ ոք մտադիր չէր նրան աղջիկ տալ: Իսկ Աստվածատուրի ամուսնության ժամանակն անցնում էր: Մի օր սա զայրանում է իր բախտի վրա, թողնում է Ճոճկանը և ճանապարհ ընկնում ինքն էլ չգիտեր, թե դեպի ուր: Հարցուփորձելով գյուղից գյուղ է գնում: Մտադիր էր մի այնպիսի շեն գրտնել, որտեղ ոչ վար ու ցանքս կա, ոչ էլ արտ ու հունձք:

Աստվածատուրը ոտի տակ է տալիս Հայաստանը, նորից վերադառնում Ճոճկան և ինքն իրեն ասում.

— Ես ուշ եմ լույս աշխարհ եկել, Հայաստանը մի մեծ արտ է դարձել, խոպան չգտա:

Թոմրի առաջին մեկ-երկու հացը տալիս են հարևանին

Սևանի շրջանի Վարսեր գյուղում, երբ մեկը թոնիր է վառում ու հաց թխում՝ առաջին մեկ-երկու հացը բաշխում է հարևանին։ Նոր հաց թխելիս փոխադարձաբար այդպես է վարվում նաև հարևանը։

Վարսերում համոզված են, որ եթե որևէ շինական իր թարմ հացը չկիսի հարևանի հետ, ապա մորեխը կփշացնի նրա արտը։

Հայերն ինչպես են տան հիմն արկանում

Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղում որևէ տան հիմն արկանելիս թարմ լավաշի մի խուրձ են դնում հիմնափոսի կողքին և գյուղի յուրաքանչյուր գերդաստանից հրավիրում մեկին։ Մարդիկ գալիս են մի կտոր հաց անուշ անում, որից հետո որմնադիրը դնում է տան հիմնաքարը։

Սովորույթս ցուցանե, թե մարդիկ ցանկանում են, որ այս նոր տունը գյուղի մյուս տների հետ կապված լինի սրբազան հացի ուժով։

Հյուրի համար ցորեն կգտնենք

1805 թվականին ռուս քաջարի զինվոր Վասիլի Վասյուկովը հյուրընկալվում է Հաթերք գյուղում։ Առաջինը նրան հյուրասիրում է գեղջավազը, որ հարուստ մարդ էր։ Այստեղ զինվորը անուշ է անում ցորենի թարմ կլորակ հացը։

— Հիմա էլ ինձ տարեք ամենաաղքատ մարդու տունը, — խնդրում է Վասիլի Վասյուկովը։

Զինվորին տանում են մի շինականի տուն, որ հազիվ էր գարի հաց գտնում իր երեխաների համար։

Բայց հյուրին տեսնելով՝ հաթերքցի աղքատը գլուխը շի կորցնում։ Նա հարևանից երկու ցորեն հաց է փոխ առնում, կրակի վրա տաք տալիս ու դնում հյուրի առջև։ Զինվորը սրտանց հացի է նստում նաև աղքատի հետ։ Գիտե՞ք ինչ բուրմունք ունի Ղարաբաղի տաք տված հացը։

Վասիլի Վասյուկովը շնորհակալութուն է հայտնում շինականին և կատակով ասում.

— Այսօր դու ինձ հետ ցորեն հաց կերար:

— Այո, մեր տանը միշտ գարի հաց ենք ուտում: Բայց հյուրի համար քարի տակից էլ լինի ցորեն կգտնենք:

Հայր ուսի՛ն տված խոստումը չի դրժի

1825—27 թվականներին Ռուսաստանում սով էր: Երկիրը թանկ գնով ցորեն էր գնում մոտիկ ու հեռու վայրերից: 1827-ի ապրիլին Օգեսա հասավ եգիպտական ցորենով բեռնված մի նավ, որի տերն էր Ծփրեմ Զարգարյանը: Նավահանգստում վըխտացող վաճառականները հարցատարափի տակ առան Զարգարյանին.

— Դու ի՞նչ գնով ես ուզում վաճառել քո ցորենը:

— Այն գնով, ինչ համաձայնել է գնել նահանգական վարչությունը 1824 թվականին,— պատասխանեց Զարգարյանը:

— Խե՞նթ ես, ի՞նչ է, դու չգիտե՞ս, որ Ռուսաստանում հիմա սով է:

— Հետո ինչ որ սով է:

— Դու այս մի նավ ցորենով կարող ես մեծ հարստության տեր դառնալ: Վաճառիր մեզ, մենք մեկին տասը կտանք:

— Ո՛չ, ես իմ ցորենը նահանգական վարչությանը կտամ 1824 թվականի գներով: Ես հայ եմ, իսկ հայը ուսի՛ն տված խոստումը չի դրժի թեկուզ ոչ թե շորս, այլ քառասուն կամ շորս հազար տարի անցնի,— հաստատական պատասխանեց Ծփրեմ Զարգարյանը:

Հացի պատառը կիսում է արծվի հետ

Վանա ծովակի հարավարևելյան կողմում գեղեցկանիստ Աղթամար կղզին է, որի ամենաբարձր կետը կոչվում է Բարձր քար կամ Բաֆֆու քար:

Վիպասան Բաֆֆին այցելել է Աղթամար կղզին, նստել այդ քարի վրա և գրել իր «Ձայն տուր, ով ծովակ» բանաստեղծությունը:

Ասում են՝ 915—921 թվականներին, կղզու վրա Սուրբ Խաչ եկեղեցու հրաշակերտ տաճարը կառուցելու ժամանակ, ճարտարապետ Մանուելը ամեն օր մի կտոր հաց էր վերցնում, ծայրից կծում և դնում Բարձր քարի վրա: Կեսօրին երկնքում մի արծիվ էր հայտնվում, որ գեղեցիկ ճախրապտույտներ անելուց հե-

տո, վայրէջք էր կատարում Բարձր քարի վրա, անուշ անոմ հացի կտորը ու նորից վեր սլանում:

Մի անգամ Գագիկ Արծրունի արքան Մանուելին հարցրեց, թե հացի պատառն արծվին տալն ինչ նշան է:

— Արծվաթուիչ կոթող արարելու համար մարդ պիտի իր հացի պատառը արծվի հետ կիսի,— պատասխանեց ճարտարապետը:

Գագպեն

Գագպենը կամ մանանան Հայոց աշխարհի երկրորդ մեղրն է: Ամենահրաշալի գագպենը լինում է Տարոնում և Սասունում: Մեղրահամ այդ քաղցր խեժը նստում է կաղնու և հացենու տերևների, մատուտակ խոտի և գազ փշոտ թփի վրա: Այդ տերևների հյութը գոլորշիանում է և մութն ընկնելուց ցողանման հալիկներ դարձած թափվում գետնին: Լուսաբացին հացենու ու կաղնու տերևները և կանաչ բացատները ծածկվում են մեղրանման թանձր հյութով: Ամենից շատ գագպեն նստում է կաղնու և գազ թփի փետրածև տերևների վրա. Հենց գազ թփի անունով էլ մեղրանման հյութը կոչվում է գագպեն:

Գագպեն լինում է շորս սարին մեկ, հուլիս ամսին: Կանայք՝ հետները տաշտեր առած, խմբերով մտնում են անտառ: Տաշտերը լցնում են ջրով և փունջ-փունջ տերևները նրա մեջ թաթախելով վանում այնքան, որ ջուրն ստանար խաղողի քաղցուի հյութեղութուն: Ապա շիրան եփում են կաթսաների մեջ և պնդացած հյութը լցնում հողե բղիկները:

Գագպենից պատրաստում են ամենաքաղցրահամ ուտելիքները: Սով տարիներ են եղել, երբ տարոնցիք ու սասունցիք մի քանի ամիս ապրել են միայն այդ քաղցր խեժով:

Գագպենով բուժում են թոքախտը:

1880 թվականին Սասուն եկավ ֆրանսիացի մի բժիշկ:

— Ի՞նչ ես որոնում մեր սարերում,— հարցրին ֆրանսիացուն:

— Ես ուսումնասիրում եմ թոքախտն ու բուժում թոքախտավորներին,— ասաց բժիշկը:

— Ի՞նչ բան է թոքախտը:

— Դուք չգիտեք, թե ինչ է թոքախտը: Մի՞թե այստեղ ոչ մեկի թոքը չի հիվանդացել:

- Ո՛չ, մեր թոքերը պինդ են մեր սարերի պես:
- Չի կարող պատահել, ես ոտի տակ եմ տվել աշխարհի շորս բոլորքը, չկա մի երկիր, ուր թոքախտ չլինի:
- Եթե չես հավատում՝ ինքդ որոնիր, — ասացին սասունցիք: Ֆրանսիացին երեք ամիս շարունակ շրջեց Խուլթ, Մոտկան, Փսանք, Խիանք, Տալվորիկ, Շատախ և Սասուն գավառների ու գավառակների բոլոր գյուղերը, բայց ոչ մի թոքախտավորի չհանդիպեց:
- Հետո բժիշկը իր օրագրում գրեց. «Քառասուն տարի ես ամեն տեսակ դեղ սարքեցի թոքախտը բուժելու համար: Միայն այստեղ հասկացա, որ իմ արածը մի բանի նման չէ: Գազպենով կարելի է բուժել աշխարհի բոլոր թոքախտավորներին»:

Հացը հանեց կրակի միջից

Այս բանը տեղի է ունեցել հարյուր տարի առաջ Ստեփանավանի շրջանի Կուրթան գյուղում: Շինական Տոնապետի տանը հրդեհ էր բռնկվել:

Կուրթանցիները վրա տվին, բայց չկարողացան հանգցնել հրդեհը: Ուր որ է՝ պիտի թափվեն տան մոխիր դարձող հեծանները:

Այդ ժամանակ դաշտից տուն վերադարձավ Տոնապետը: Անվախ տղամարդ էր: Իրեն տուն նետեց՝ գոնե մի բան փրկելու համար: Քիչ հետո նա կրակի միջից դուրս եկավ հացի տաշտը գրկած:

Կրակը մարելուց հետո, երբ նրան հարցրին, թե ինչու տեղաշորերը կամ տան մյուս իրերը թողած կրակի միջից նա հացը հանեց, Տոնապետը պատասխանեց.

— Մարդուց հետո տան ամենասրբազան բանը հացն է: Հացի հետ մարդու պատիվն էլ կայրվի: Իսկ տունը՝ ոչինչ, նորը կսարքենք:

Բախտով միացող մարդը պիտի հացով էլ միանա

Շամշադինի շրջանի Չորաթան ու Պառավաքար գյուղերը շատ էլ հեռու չեն իրարից: Չորաթանեցի Մանուշակը հարս գնաց Պառավաքար գյուղը: Աղջիկը հորանց տնից հետը մի բուռ

ցորեն տարավ: Յանքսի ժամանակ նա հացահատիկը տվեց
ամուսնուն և ասաց.

— Սերմացուիդ այս մի բունն էլ խառնիր: Բախտով միացնողը պիտի հացով էլ միանա:

Սերմացուն հարատևության աղբյուր է

Արածանի գետը Չորրորդ Հայք նահանգի Բալահովիտ գավառը երկու կես է անում: Աշխարհում ոչ մի տեղ կանաչը, ծառն ու ծաղիկը այնքան հոտավետ չեն, որքան այստեղ: Բայց 1882 թվականի ամռան մի օր մարախը սև ամպի պես նստեց Բալահովիտի դաշտերում ու ձորերում և բարձրացավ մինչև Սուրբ Լույս լեռն ու Կեսօր քարը: Մարախը խժռեց ցորենի արտերն ու պարտեզները և կանաչի հետք չթողեց Արածանիի աջ ու ձախ ափերին:

Մի քանի ամիս անց սովը հասավ Բալահովիտ: Հարևան հայկական շրջանները սկսեցին ցորեն ուղարկել Բալահովիտ: Շատ չէր ուղարկածը, բայց բալահովիտցիները նախ առանձնացրին սերմացուն և սկսեցին աշնանացանը:

Մարդիկ ցանում էին հաշորդ տարվա համար, համոզված չլինելով, որ կապրեն մինչև գարուն:

— Սոված մարդու համար արտերի կանաչը ավելի հուսատու է, քան մի քանի օրվա պարենը: Սերմացուն հարատևության աղբյուր է:

Դիլիջան քաղաքի տոհմիկ անունն է Հովք

Աղստևի հովտի գեղեցկուհի Դիլիջանը նորաթուխ անուն է: Այն միշտ էլ հովանոց, այսինքն ամառանոց է եղել և կոչվել է Հովք: Իսկ գիտեք, թե երեք հազար տարեկան Հովքը ինչպես վերանվանվեց Դիլիջան: Հիմա Հովք է կոչվում Աղստևի ձորահովտի ամենաբարձր կատարը, որը վերևից նայում է Դիլիջանին և զարմանում, թե մարդիկ ոնց մոռացան իր անունը:

Դա այսպես եղավ: Տասնյոթերորդ դարում եվրոպացի երկու քարոզիչ Աղստևի ձորահովիտ են գալիս հայերին կաթոլիկացնելու նպատակով: Այստեղ նրանք պատրաստում են մի մեծ կառք, զարդարում այն սրբապատկերներով: Կառքը, որ քա-

բողիչներն անվանում են դիլիժանս, երբեք տեղից չշարժվեց և ձորահովտում մնաց երկար ժամանակ: Կառքը քարոզիչների բնակարան-քարոզատեղին էր: Այստեղ նրանք հայերին վաճառում էին զանազան դեղեր: Աղստեղի հայերն, իհարկե, կաթոլիկ շղարձան, բայց դիլիժանս, դիլիժանս ասելով՝ քարոզիչների նստավայր Հովքը վերանվանեցին Դիլիջան:

Հազար տարի առաջ իմաստունների իմաստուն Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը ասել է.

— Եթե աստված բարեհաճեր մի անգամ Հայաստան գալ, ես նրան կհյուրասիրեի Հովքում: Սա աշխարհի բոլոր գեղեցիկ անկյուններից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ մարդ մոռանում է մահվան մասին: Այս հովտի օդը ոչ միայն զովարար ու սրտապարար է, այլև՝ սննդարար: Այստեղ կերած մի կտոր հացը մարդուն չորս օրվա ուժ է տալիս:

Պարտքը մարեց

Մի անգամ վիպասան Րաֆֆին գնաց խանութպանի մոտ և խնդրեց ապառիկ հաց տալ: Խանութպանը, որ հրապուրված էր վիպասանի վեպերով, բայց անձամբ չէր ճանաչում նրան, հաց չտվեց:

Այդ դեպքից մի քանի ամիս անց Րաֆֆին մահացավ: Նրա մահը ասես տակնուվրա արեց ամբողջ Թիֆլիսը: Թաղմանը գնաց նաև խանութպանը և ճանաչեց այն մարդուն, որին մերժել էր մի բոքոն հաց տալ:

Խանութպանն այնպես ցնցվեց, որ նրան թվաց, թե անսովոր հուզմունքից ուր որ է շնչահեղձ կլինի: Երևի աշխարհում իրենից նվաստ մարդ չկար՝ ինչպե՛ս կարողացավ մերժել մի մարդու, որի գրքերով հիացել, լացել ու խնդացել է այսքան տարի:

Երկար ժամանակ մտմտում էր, թե ինչպես քավի իր մեղքը: Մի օր էլ գնաց Րաֆֆու կնոջ մոտ ու ասաց.

— Տիկին Աննա, ձեր ամուսնուն ես պարտք եմ քսան ուրբի:

— Դո՛ւք եք պարտք, թե ամուսինս է ձեզ պարտք, — չհավատալով լսածին, հարցրեց վիպասանի այրին:

— Ո՛չ, ես եմ պարտք, ես նրան խոստացել եմ այդ գումարի դիմաց մի ամբողջ տարի հաց ուղարկել ձեր տուն:

Տիկինը կասկածամտորեն գլխով արեց:

Բայց հաջորդ օրվանից սկսած մի ամբողջ տարի խանութպանն ամեն օր երկու բոքոն էր բերում և տալիս Բաֆֆու կնոջը:

Ինչու դատերը կնության չտվեց

1893 թվականի սովը ծանրորեն նստել էր Հայաստանում: Ուտելու հաց չէին գտնում նաև Սպեր գավառի Խոզաղբյուր գյուղում: Բայց ի՞նչ կարող ես անել, որ գյուղի երիտասարդներից մեկը՝ Արիստակեսը, ինչպես ասում են՝ ոտքը մի կոշիկի մեջ էր դրել և ստիպում էր, որ իր հարսանիքը շահեաձգվի:

Հարսնացուի ծնողները չէին համաձայնում: Երբ Արիստակեսը շարունակեց համառել, աղջկա հայրը կանչեց նրան ու ասաց.

— Ձեր տանն ի՞նչ եք ուտում:

— Դեսից-դենից, ապուր-մապուր:

— Հա՛ց, հա՛ց կա՞:

— Ո՛չ: Բայց մեկ-մեկ սոված ենք լինում, մեկ-մեկ կուշտ:

— Ես չեմ կարող իմ դստերը կնության տալ այն մարդուն, որն ուտելու հաց չունի և կուշտն ու քաղցը իրարից չի տարբերում, — ասաց աղջկա հայրը և իր տնից դուրս հանեց Արիստակեսին:

Ինչ իմացաւ

1899 թվականի ամռան Կրաշտը խանձում էր Գանձակ քաղաքի շրջակա գյուղերի արտերը: Խաչակապ, Բանանց, Բարում և ուրիշ գյուղերի մարդիկ ոտքով գնում էին հեռավոր Արթոն լեռը, նրա վրայից մի քար վերցնում և բերում ու գցում իրենց գյուղի գետը, որ անձրև գա:

Անձրև չէր գալիս, իսկ շոգն ավելի ու ավելի էր հուրհրատում:

Մի անգամ դեպի Արթոն գնալիս մի քանի գյուղացիներ հանդիպեցին գրող Ղազարոս Աղայանին:

Հարցուփորձ անելուց հետո Աղայանը նրանց ասաց.

— Որ Արթոն լեռն էլ շալակեք՝ միևնույն է անձրև չի գա: Ավելի լավ է՝ ետ դառնաք, ձեր բանին ու գործին գնաք:

— Մեր արտերը չորանում են, այս տարի մենք սովից կմեռնենք:

— Չեք մեռնի, անձրև կգա:

— Ե՞րբ:

— Տասներեք օր հետո, — պատասխանեց գրողը:

Գյուղացիները լսեցին Աղայանին և վերադարձան իրենց տները: Իրոք, տասներեք օր հետո անձրև տեղաց:

Պատահական զուգահիստիստը էր: Իսկ գուցե Աղայանը կռահել է հեռագրացուսթյամբ: Ի՞նչ իմանաս:

Դերջանի ցորենը

Մի ժամանակ Հայաստանում ամենաշատ ցորենն աճում էր Բարձր Հայք նահանգում, ամենալավ ցորենը՝ Բարձր Հայքի Դերջան գավառում:

Մարիամ լեռան կատարից դիտելիս թվում է, թե Դերջանի դաշտը ցորենի մի մեծ արտ է: Գավառի Բագառիճ, Մաղկար, Խլաճոր հնամենի գյուղերում մարդիկ դարերով ցորեն հացից բացի ուրիշ բան չեն կերել:

Բագառիճեցի Գեղիկը, Գեղիկի որդի Տողանը, Տողանի որդի Ջաջուրը, Ջաջուրի որդի Պոռը, Պոռի որդի Մեծիկը, Մեծիկի որդի Ճերմակը, Ճերմակի որդի Մանուկը, Մանուկի որդի Կեցունը, Կեցունի որդի Խաչատուրը, Խաչատուրի որդի Ջգոնը մեկական դար ապրելով 900 թվականը կամրջել են 1900-ին: Տասը մարդ անցել են հազարամյակի մի ծայրից մյուսը:

— Մեկական դար ապրում են նրանք, ում ժպտում է բախտը, — մի անգամ ասել են Ջգոնին:

Ջգոնը պատասխանել է.

— Ինձ ու իմ տոհմանդամներին ժպտացել է ոչ թե բախտը, այլ մեր՝ Դերջանի հացը: Մեր ցորենն ուրիշ ցորեն է: Նրա մեջ կ' հաց կա, կ' կաթ, կ' յուղ, կ' մածոն, կ' կանաչեղեն, կ' մեղր, կ' ամեն տեսակ սնունդ:

Կակաչները հին հնձվորներ են

Հայաստան աշխարհում ամենաշատ կակաչներն աճում են Իջևանի շրջանում: Այդ պատճառով էլ Աղստեղ անվանում են կակաչների հովիտ:

Ինչ հրոսակ ասես, որ չի մտել հեքիաթային այս ձորահովիտը: Հայր կռվել է, զոհվել և իր սրբազան արյունով ներկել այս

հողը: Ասում են՝ այդ արյունից են ամեն տարի ծնունդ առնում կարմրաթերթ կակաչները: Ամեն մի կակաչ հայրենիքի համար զոհված մի զինվոր, մի հին հնձվոր է, որ ժամանակին կիսատ է թողել իր գործը: Հիմա հարուխյուն է առել արտերի կողքին և ուզում է ավարտել իր հունձը:

Հացլաթ

Մեր թվականությունից առաջ վեցերորդ դարի սկզբում Տիգրան անունով մի հայ թագավոր է եղել: Նրանից առաջ հայ թագավորներ են եղել, բայց ոչ մեկը Տիգրան անունը չէր կրում: Նրա մասին քերթողահայր Մովսես Խորենացին գրել է. «Նա խաղաղություն և շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուղով ու մեղրով: Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեք աշխարհին այս խաբտյաշ և մազբի ծայրը գանգուր Նրվանդյան Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղբ նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր»:

Ահա այս Տիգրանը արծվենի քիթ ուներ և ոստանիկ պահվածք: Մի անգամ նրա՝ սենեկապետը գահասրահ մտավ, արքային ցուցանեց եզրերն ասեղնազործած կերպասե մի գեղեցիկ լաթ, և ասաց.

— Տե՛ր իմ, պատրաստ է, գեղեցիկ սփռոց է: ~

— Ինչ ասացի՞ր, սփռո՞ց:

— Այո՛, տիրակա՛լ, սա սփռոց է, որով կարելի է ծածկել սեղանը և նրա վրա դասավորել ուտելիքներն ու ըմպելիքները:

— Բայց ամենից առաջ ի՞նչ պիտի դնես սեղանի վրա:

— Հաց:

— Այո, սենեկապետ, սեղանի վրա նախ պիտի հաց դնել, բոլոր ճաշկերույթներն սկսվում ու ավարտվում են հացով, հետևապես սա սփռոց չէ, այլ՝ հացլաթ: Մյուս բոլոր ուտելիքները կարելի է գետնին թափել և նոր ուտել, իսկ հացին պիտի արժանին հատուցել, նրա՝ զուխը շպետք է դիպչի շոք տափին: Սփռոցը կամ լաթը նախ և առաջ հացի համար է, մյուս ուտելիքները կարող են նրա կողքին լինել կամ չլինել, հետևապես սա պետք է կոչել հացլաթ և միայն՝ հացլաթ:

Մինչև 1900-ական թվականները, այսինքն՝ համարյա երկու հազար հինգ հարյուր տարի շարունակ հայր ճաշասեղանի վրա գցվող շորի այդ կտորին հացլաթ է ասել:

Ալիշանի վերջին բառը

Մեծերի մեջ մեծ գիտնական Ղևոնդ Ալիշանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում և իր կյանքի մեծ մասն անցկացրել Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում: Ապրել է ութսունմեկ տարի, բայց բնավ չի եղել Հայաստանում: Սակայն այնպես է նկարագրել իր հայրենիքը՝ ասես ոտի տակ է տվել ամեն մի քար ու թուփ:

Ալիշանը մի եղբայր ուներ Սերովբե անունով, որն ապրում էր Կոստանդնուպոլսում: Սա հնագետ-դրամագետ էր և երազում էր հայկական հնագիտական թանգարան հիմնել:

Երկու եղբայրները շատ էին սիրում միմյանց: Մահից մի տարի առաջ Ալիշանը նամակ գրեց եղբորը՝ խնդրելով, որ նա ուղարկի հայկական հողի վրա թիված լավաշ: Սերովբեն ելավ, Կոստանդնուպոլսից հասավ Վանա լճի ափ, այդտեղ լավաշ թխեց և ուղարկեց Վենետիկ՝ եղբորը: Ստանալով հայկական հացը Ալիշանն ասաց.

— Իմ կյանքը մի տարով էլ կերկարի:

Նրա մարգարեությունը կատարվեց: Նա ապրեց ևս մի տարի: Մահից առաջ էլ միայն մի բառ արտասանեց.

— Լավա՛շ:

Փոխհնձ

Պաշարված ամրոցում հացն սպառվել էր: Պարկերի մեջ լրցված ալյուրից հաց թխել չէին կարող, որովհետև ոչ ջուր կար, ոչ թոնիր: Հնարամտությունը ծնվում է նեղ օրում: Պաշարվածները սկսեցին սաջի վրա ալյուր բովել: Այդպես ստեղծվեց հայկական փոխինձը:

Հետո շինականի ոչ մի երեխա չմեծացավ առանց քիթ ու մոռութք փոխինձի մեջ թաթախելու:

Համեղ բան է փոխինձը: Բայց ավելի համեղ է դառնում, երբ այն խառնում են մեղրի կամ շաքարի ջրով և կլոր գնդիկներ շինում:

Իսկ գիտե՞ք, որ փոխինձից նաև խաշիլ են պատրաստում:

Որդան կարմիրով հացը

Արարատյան դաշտը մի անհատնում շտեմարան է, որի բարիքներով պոկեպոունկ լցվում են հայոց մառանները: Մի ժամանակ այդ բարիքներից ամենաթանկն ու Հայաստանին համաշխարհային ճանաչում բերողը եղել է որդան կարմիրը: Այդպես են կոչվում Արարատյան դաշտի մի տեսակ սեզերի վրա աճող միջատները և կարմիր այն ներկը, որ ստանում են այդ միջատները եփելով: Ոչ մի կարմիր ներկ չի կարող մրցել որդան կարմիրի հետ: Դրանով ներկվել են առօրյական պարեգոտները և հայրապետական նախորտները: Դրանով մեղան են սարքել և գրել հայոց մագաղաթյա մատյանները: Հետո այս աշխարհի հզորները իրենց հրովարտակներն ու վավերագրերը սկսել են ստորագրել հայկական որդան կարմիրով, որով հիմք է դրվել կարմիր թանաքով ստորագրությունը: Գիտնականները հավաստում են, որ հայկական որդան կարմիր ներկը իր սլայծառությունը պահում է հարյուր հիսուն հազար տարի:

Մեր նախնյաց համար թանկ բան է եղել որդան կարմիրը: Ամենաթանկ հյուրին դիմախորելիս հայր նոր թխած հացի վրա որդան կարմիր է քսել և իր սրտաբացությունը հավաստել՝ մատուցելով նրան Հայոց աշխարհի երկու անզուգական բարիքը՝ հացը և որդան կարմիրը:

Հացի տաշտը

Դարանաղի գավառի Թորդան գյուղում, որ գտնվում էր Սեպուհ լեռան արևելյան լանջին, երկու-երեք տարին մեկ մի ծուխ էր ավելանում:

Նորաստեղծ ընտանիքը իր տունն էր կառուցում և հին երդիկների ծխափնջին խառնվում էր նորը:

Բայց մինչև նորաշեն տան մեջ քնելը՝ տանտերը կառուցել իր տալիս իր հացի տաշտը և դնում մառանում: Թորդանցիք ունեին աշխարհի ու մարդկանց կյանքի մասին իրենց շափահիշը՝ տունն սկսվում և տուն է դառնում հացի տաշտով:

Հարյուրութումանյա Ընձակի խոսքը

Բարերդ քաղաքում Ընձակ անունով մի մարդ առանց հիվանդանաչու և աչքերի լույսը կորցնելու ապրեց հարյուր ութսուն տարի:

Մահից առաջ Ընձակն ասաց.

— Ես քիչ ապրեցի, որովհետև չկարողացա ամեն օր ցորեն հաց ուտել:

Հովհաննես Թումանյանի երազը

Ասում են՝ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը հեռազգաց էր: Մի անգամ նա երազում տեսնում է, որ իր հայրենի Դսեղ գյուղի արտերը կծղել են: Առավոտյան վեր է կենում և Թիֆլիսից հասնում Դսեղ:

Գյուղի ծայրում բանաստեղծին առաջինը ողջունում է ծերունի Վարազդատը:

— Էս ո՞ւր ես շտապում, Հովհաննես՝ս, ի՞նչ է, աշխարհում բա՞ն է փոխվել:

— Չէ՛, Վարազդատ ապի, եկա տեսնեմ ինչ կա, ինչ չկա գյուղում: Հունձը դեռ չե՞ք սկսել:

— Շուտ է, Հովհաննես, հունիսը դեռ նոր է կիսում:

— Իսկ ես կարծում էի, թե հնձելու ժամանակն անցել է և արտերը կծղել են:

— Հովհաննես՝ս, դու հենց էնպես բան չես ասի, գուցե իրո՞ք արտերը կծղել են, և մենք գլխի չենք ընկել:

Հետո ծերունի Վարազդատը բանաստեղծի հետ գնում է և ստուգում մոտիկ մի արտ:

Այ քեզ բա՛ն: Հասկերը կծղել էին:

— Հովհաննես՝ս, դու Թիֆլիսում նստած ո՞նց իմացար, որ մեր արտերը կծղել են:

— Դե իմացա, էլի՛ Վարազդատ ապի, իմացա՛ն:

— Այ տղա, դու մարգարե՞ ես, թե մեր Հովհաննեսը:

Հացտուն

Ալաշկերտի դաշտում մի գյուղ կա Խաստուր անունով: Հնում այն կոչվել է Հացտուն: Հացառատ լինելու համար է այդպիսի

անուն ստացել: Ալաշկերտում ամեն գյուղ մեկ կամ երկու ջրաղաց ուներ, իսկ Հացտունն ուներ տասը ջրաղաց: Ի՞նչ աղուն էին աղում այստեղ: Յուրաքանչյուր հացտունցի յոթանասուն տարվա համար ամբարած ցորեն ուներ: Ալաշկերտցիք այդպիսի առած ունեն.

— Եթե տիեզերքը երաշտից խանձվի՝ Հացտունն իր հացով կպահի աշխարհը:

Երկու Խորվիրապ

Արտաշատի Խորվիրապը հնում արքունի բանտ՝ հանցանաչ խուց է եղել, հետո դարձել է ուխտատեղի: Մի ուրիշ Խորվիրապ էլ եղել է Կարին քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, Մուտուրկա գյուղի մոտ Սուրբ Լուսավորիչ վանքում: Արտաշատի Խորվիրապի կողքով առանց գոչյունի հոսում է ալեհեր Արաքսը, իսկ Մուտուրկա գյուղի Խորվիրապի կողքին Գոչգոչան ջրվեժն է:

Երկու Խորվիրապներն էլ ուխտատեղիներ են: Բայց Մուտուրկայի Խորվիրապն ուներ իր գաղտնարանը: Շինականները այստեղ ցորեն էին ամբարում «սև օրվա» համար: Երբեմն թշնամին հարձակվում ու կողոպտում էր Մուտուրկան՝ կարծելով, թե սովի մատնեց ամբողջ գյուղը: Այդ ժամանակ էլ գյուղացիները բացում էին Խորվիրապի գաղտնի շտեմարանը:

Արճակի ու Խառակոնիսի վեճը

Վասպուրականի Արճակ լճի հարավարևելյան ափին մի գյուղ է եղել Արճակ անունով: Սրա կողքին Խառակոնիս գյուղն էր, որտեղ աճում էին գեղեցիկ բարդիներ: Խառակոնիսցիները ընուխյունից օժտված են եղել սքանչելի ձայնով: Մինչև 1915 թվականը, համարյա շորս հազար տարում, այս գյուղում չէր ծնվել մի մարդ, որ երգելու շնորհք չունենար: Ամենքին թվում էր, թե այդ բնատուր ձայնի համար խառակոնիսցիները պարտական են իրենց գեղասաղարթ բարդիներին: Գուցե իրոք Խառակոնիսի բարդիները ձայնատո՞ւր են: Եթե այդպես չէ, ինչո՞ւ հարևան Արճակ գյուղում ոչ մեկը կարգին ձայն չունի:

Բայց Արճակն էլ հայտնի է եղել իր սրսուռ ցորենով: Արճակի ճերմակաթույր ու անուշ հացի բույրը հասնում էր մինչև Խառակոնիս:

Արճակեցին նրն ու խառակոնիսցին երբ սիրում էին հեզնել միմյանց:

Խառակոնիսցին արճակեցուն ասում էր.

— Եկեք մեր բարդիների շվաքի տակ քնեք, որ ձեններդ դուրս գա փորներիցդ:

Արճակեցին էլ խառակոնիսցուն պատասխանում էր.

— Եթե ձեր քիմքին մեր հացի հոտը չդիպչի՝ դուք ոչ միայն լրջել, այլև խոսակ էլ չեք կարող:

Հազար ջրաղացպան մի գյուղում

Հալիս գետի վերին հովտում, Սեբաստիա քաղաքի կողքին, Մայրագոմ լեռան ստորոտում, մինչև 1915 թվականը Դավրա անունով մի գյուղ է կղել: Սա միակ գյուղն էր աշխարհում, որի բոլոր տղամարդիկ զբաղվում էին ջրաղացպանությամբ: Հալիս գետի ափերին գործող հազար ջրաղացների բոլոր ջրաղացպանները դավրացիներ էին: Նրանք նուրբ ալյուր պատրաստող վարպետներ էին:

Հալիսի հովտում ասում են.

— Ո՞ր գյուղից ես:

— Դավրայից:

— Դավրան ո՞րն է, հե՛ր օրհնած, դե էնա ասա՝ ջրաղացպանների գյուղից ես, էլի՛:

Անհատակ ցորնահորը

Բարձր Հայք նահանգի Բասեն գավառում մինչև 1915-ը ամեն տարի հավաքվել է հարյուր հազար տոննա ճերմակ ու կարմրահատ ընտիր ցորեն: Մեծ շտեմարան էր Բասենը:

Հազար տարի առաջ բասենցի գրիչը մագաղաթի վրա դրոշմել է. «Եվ տունն Հայկա սներ գավառ մի Բասեն անունով: Սա հայոց անհատակ ցորնահորն է: Բասենը կարող է կերակրել բոլոր հայերին՝ ևթև նույնիսկ յոթ տարին մեկ կրաշտ լինի մեր աշխարհում»:

Ալյուր

Վասպուրականի Տոսպ գավառում, Վան քաղաքից հյուսիս արևմուտք, մինչև 1915 թվականը Ալյուր անունով մի գյուղ է եղել:

Դա Ալյուր անունով միակ գյուղն էր: Այդ հացավետ գյուղում պատրաստում էին և՛ նաշիհ, և՛ խորակ, և՛ ուրիշ տեսակ ալյուրներ: Գյուղացիները պաշտում էին ալյուրը, նրանց թվում էր, թե ալյուրից է շաղախված նաև աստված: Մի հմայիչ, արբեցնող հոտ ուներ Ալյուրի ալյուրը:

Ասում են՝ այս գյուղից երբ մեկը հարս էր գնում հարևան գյուղ՝ հարսանիքի առջևից որպես օժիտ տանում էին մի մեծ աման նաշիհ, որով ուզում էին հավաստել, թե հարսն ընտիր է, ինչպես նաշիհը՝ բոլոր ալյուրների մեջ:

Դրա համար էլ գյուղը կոչվել է Ալյուր:

Խոփեր

Մինչև 1915 թվականը Մշո գավառում մի գյուղ է եղել Խոփեր անունով, ուր պատրաստում էին ամենալավ խոփերը: Հեռու ու մոտիկ վայրերից մարդիկ գալիս և արորի խոփ էին առնում այստեղից: Խոփերցիներն ամենքին համոզել էին, թե իրենց խոփերով հերկած արտերին ոչ երաշտ է դիպչում, ոչ էլ մորեխ:

Մի տարի Խոփերի շինական Սիրադեղի արտի բերքը կիսատպուտ դուրս եկավ:

— Ձեր խոփի զորությունն ո՞ւր մնաց, — կատակով հարցնում էին հարևան գյուղերի մարդիկ:

— Այս խոփը բաղեցի վարպետ է սարքել, մեր խոփն էսպես շէր անի, — ճարահատյալ մեղքը՝ ուրիշի վրա է գցում Սիրադեղը:

Վարդաթիլ

Հայերենի տարեց բառերից է: Նշանակում է բլուր: Մինչև 1915 թվականը Խարբերդի դաշտում մի գյուղ է եղել Վարդաթիլ անունով, որ գտնվում էր վարդերի բլուրի վրա: Վարդաթիլ գյուղն իսկական վարդաթիլ-վարդաբլուր էր: Անուշ համ ուներ այստեղի ցորենը, իսկ թուփը գովական էր համայն Հայաստանում:

Ոչ մի տեղ խմորն այնպես չէին հունցում, ինչպես Վարդա-

թիլում: Հարս ու աղջիկ դաշտերից ծաղիկների փնջեր էին հյուսում, բերում ու դնում խմորի տաշտի մոտ և սկսում ալյուր մաղել ու հունցել: Վարդաթիլցի կանայք հավաստում էին, թե ծաղիկների բուրմունքը անցնում է խմորին: Դրա համար էլ շատ քաղցր էր Վարդաթիլի հացը:

Փաղթելիս ճանապարհի երկու կողմում ցորեն են ցանում

Հայ ազգի անվանադիր Հայկի հայր Թորգոմը մի կովի ժամանակ պարտվում է: Թշնամին գերում է Թորգոմին ու նրա տոհմը և քշում հեռացնում բնօրրանից: Հայրենի եզերքներից հեռանալիս Թորգոմը ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերում տեղտեղ ցորեն է շաղ տալիս:

Մի քանի ամիս անց թշնամին արձակում է Թորգոմին ու նրա մարդկանց՝ համոզված լինելով, որ նրանք կմոլորվեն ճանապարհին և չեն կարող վերադառնալ տուն: Բայց հենց այդ ժամանակ աճել ու հասկակալել էին Թորգոմի շաղ տված սերմերը: Եվ Թորգոմագուններն այդ ուղեցույց հասկերով վերադառնում են տուն:

Այդ ժամանակվանից հայերը իրենց գաղթի ճամփաների աջ ու ձախ կողմերում ցորեն են շաղ տվել՝ հուսալով, թե մի օր տուն պիտի վերադառնան: Շատ ամառներ ու աշուններ են անցել, տուն կանչող ճամփաների հասկերը կծղել են, թափվել գետին, վայրենացել: Հիմա էլ հայկական վայրի հասկերը կանչում են իրենց տերերին:

Ինչու են կանայք բարձր կրունկներով կոշիկ հագնում

Բարձր կրունկներով կոշիկները երևան են եկել միջնադարում: Այդ տեսակ կոշիկների հայրենիքը Փարիզն է:

Բայց ինչո՞ւ պիտի կինը իր կրունկները բարձր պահի և մարմնի ծանրությունը հենի ոտքերի թաթերի վրա: Դրա պատճառը եղել է փողոցների կեղտոտությունը: Փարիզի փողոցների մեծ մասը սալահատակված չէր և մարդիկ մի փողոցից մյուսն անցնելու ժամանակ երբեմն խրվում էին ցեխի մեջ ու դուրս գալիս ամբողջովին կեղտոտված: Եվ ահա մի քանի հնարագետ

կոշկակարներ ոտքը գետնից բարձր դնելու համար հնարեցին բարձր կրունկները, որը հարմար միջոց էր ցեխոտ փողոցներով անցնելու համար: Բոլոր փանրիզեցիները, կին թե տղամարդ, սկսեցին բարձր կրունկներով կոշիկ հագնել:

Բարձրակրունկ կոշիկը նորաձևությունների մայրաքաղաք Փարիզից տարածվեց աշխարհի բոլոր կողմերում: Հետագայում տղամարդիկ դեն նետեցին իրենց բարձրակրունկները և հագան սովորական կոշիկներ: Իսկ կանայք հավատարիմ մնացին բարձր կրունկներով կոշիկներին, իհարկե, ոչ թե ցեխը չկոխելու, այլ՝ նուրբ երևալու համար:

Կանացի բարձրակրունկը հասավ նաև ինուս գավառի Արոս գյուղը: Բայց հարյուրավոր տարիների ընթացքում արոսցի ոչ մի կին այդպիսի կոշիկներով արտերի մոտ չերևաց:

— Եթե աստված տեսնի, որ կինը արտը մշակում է ոտի թաթերի վրա հենված, այսինքն՝ օրորալով-շորորալով, ոչ մի հասկ չի բուսցնի և մենք կմնանք հացի կարոտ,— ասում էին Արոսի կանայք և բարձրակրունկ կոշիկները հագնում տանը, հարսանիքի կամ ուրիշ հանդիսությունների ժամանակ:

Սոմին

Մինչև 1915 թվականը Ստրաբոնի և Ամիրդովլաթ Ամասիացու ծննդավայր Ամասիա քաղաքի յուրաքանչյուր հայ տուն ուներ իր փուռը: Մի շաբաթվա համար թխում էին սոմին կոշվող մեկուկես կիլոգրամանոց անուշահոտ նկանակներ:

— Տնից պիտի հացի հոտ գա,— ասում է ամասիացին,— չի կարելի թողնել, որ տունն առանց հացի հոտի մնա թեկուզ մի օր:

Սոմինը տուն մտնողի կամ տան կողքով անցնողի ոտնգր խուտուտ է տալիս ընդամենը մի շաբաթ: Ամասիացին սովորաբար սոմինը թխում է կիրակի օրը: Տան հացի հոտով երբեմն նա կարող է որոշել, թե այդ օրը շաբաթվա ո՞ր օրն է: Հենց որ հացի հոտն սկսում է նվազել նա առանց սխալվելու ասում է.

— Այսօր շաբաթ է, վաղը կվառենք փուռը:

Գյուղ Կորեկ անունով

Ինչ անուն ասես, որ հայերը չեն տվել իրենց գյուղերին: Մինչև այժմ էլ Արցախում մի գյուղ կա Հարավ անունով: Դե

արի իմացիչ, թե ի՞նչ է այդպես կոչվել: Տայքում էլ մի գյուղ է եղել Աշունք անունով: Գարուն ու Ամառ անուններով ավաններ են եղել Տմորիքում: Չմեռոց անունն է կրել Ուտիքի ագարակներից մեկը:

Հին մագաղաթը պահել է այդ զարմանահրաշ անուններով գյուղերից մեկի պատմությունը: Պարտավ քաղաքի մոտ մի գյուղ է եղել Կորեկ անունով: Հայոց Վաչագան Բարեպաշտ արքայի հրամանով այդ գյուղի մարդիկ պարտավոր էին շատ կորեկ ցանել: Կորեկը դիմանում էր երաշտին և հացապակաս տարում գյուղը դառնում էր շրջակա գյուղերի հացամբարը:

ԳՐԼԳՐԸ

Կորեկանման գրլգրլ խոշորահատիկը երևի ամենից լավ աճում է Սասունում: Նրա արտը վարում են շորս-հինգ անգամ, որպեսզի հողը փխրանա լավագույնս: Դրա շնորհիվ գրլգրլը այնքան արագ էր աճում, որ տասնհինգ օրում նրա ցողունը բարձրանում էր կես մետրից ավելի:

Հավանաբար ամենադժվար բանը գրլգրլի հասունացած արտերի պաշտպանելն է ճնճղուկներից ու արջերից: Գրլգրլի հասունացած հասկերը նմանվում են ճնճղուկների: Արտերին նայելիս թվում է, թե ցողունների վրա ճնճղուկների երամներ են նստած: Այդ պատճառով էլ ճնճղուկները շեն հեռանում գրլգրլի արտերից:

Գրլգրլի հնձի օրերը մոտենալուն պես սասունցիք տնով-տեղով արտապահ էին դառնում: Նրանք պարսատիկով ու ճիպտով կռիվ էին մղում ճնճղուկների դեմ, իսկ գիշերները զինված պահակ կանգնում արտերի եզրերին և խանգարում, որ արջերը արտ մտնեն: Սասունի արջերն էլ ամենից շատ սիրում էին խաղալ գրլգրլի ցողունի հետ:

Սեպտեմբերին գրլգրլը հնձում էին, ամբարում ճերմակ հատիկները, դա սասունցու համար հացի ամենալավ պաշարն էր: Սասունում աճում է կարմիր, սև և սպիտակ կորեկ: Բայց սացունցու համար գրլգրլը կորեկից բարձր է:

1915-ի կոմորածներից մագապուրծ մի սասունցի Եվրոպայում հանդիպում է նորվեգացի նշանավոր ճանապարհորդ ու գիտնական, մեծ մարդասեր Ֆրիտիոֆ Նանսենին:

— Ի՞նչ է անունդ, — հարցնում է Նանսենը:

- Սանասար:
- Որտեւէացի՞ ես:
- Երկրից, Սասունի Կապածգետ գյուղից,— ասում է Սանասարը և բացելով ուսապարկը ցույց տալիս նեղ օրվա համար պահած գրկգրլի սերմացուն:
- Սա ի՞նչ է:
- Գրկգրլ:
- Հացահատի՞կ է:
- Այո՛:
- Ոչի՞նչ, ես կօգնեմ քեզ: Կհաստատվես մի այնպիսի երկրում, որտեղ դրա փոխարեն ցորենահաց կուտես:
- Գրկգրլն ինձ համար ավելի համով է, քան ամենալավ ցորենը:
- Դե՛, եթե ցորեն չես ուզում, քո այդ գրկգրլը կցանես:
- Բայց սա ուրիշ տեղ չի աճի, գրկգրլը միայն Սասունում է գրկգրլ,— և Սանասարն սկսեց գրկգրլ-գրկգրլ արտասուք թափել:

Մեր քաղցր հաց աշխարհն ուտեր՝ չէր կշտանա

Լուսաքնար բանաստեղծ Վահան Թեքեյանը Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում հանդիպեց լայնաթիկունք մի հայ բեռնակրի, որը քայլում էր ծանր բեռան տակ ու երգում.

Մեր քաղցր հաց աշխարհն ուտեր՝ չէր կշտանա...

- Բանաստեղծը մոտենում է և ուղեկցելով բեռնակրին, զրույցի բռնվում նրա հետ:
- Երկրի՞ց ես:
 - Այո՛:
 - Ե՞րբ բնավեր եղար:
 - Մի տարի առաջ:
 - Այդ ի՞նչ և՞րգ է, որ միայն մի տողը կերգես:
 - Ես եմ հորինել:
 - Շարունակությունն ինչո՞ւ չես երգում:
 - Շարունակություն չունի, մի տող է:
 - Բայց ինչո՞ւ ես բեռան տակ երգում:
 - Այս օտար ափերում ես ուժ կառնեմ միայն մեր հացը. հիշելով:

Վարդան Մախոխյանի գլուխգործոց կտավը

Եթե Հովհաննես Այվազովսկին չլիներ՝ աշխարհի ամենամեծ ծովանկարիչը կհամարվեր Վարդան Մախոխյանը:

Հաճախ մեծերի և՛ երջանկության բաժինն է մեծ լինում, և՛ դժբախտության: Ճակատագիրը դժբախտության ահռելի բաժին հասցրեց Վարդան Մախոխյանին: Մեծ եղեռնի ժամանակ նրա հարազատները զոհվեցին Տրապիզոնում:

1920-ական թվականներին աշխարհի բոլոր ուրբ երեխաների կեսից ավելին հայեր էին, որոնք ապաստանեցին հիսունից ավելի երկրներում: Վարդան Մախոխյանը Նիցցայում տեսավ մի քանի հայ ուրբ երեխաների և քիչ մնաց թե հանճարեղ կոմպոզիտոր Կոմիտասի պես խելքը թոցներ:

Սովանկարիչը մոտեցավ ու հարցրեց առաջին ուրբին.

— Ի՞նչ կուզենայիր:

— Հաց:

Երկրորդին դիմեց նույն հարցով.

— Հաց:

Երրորդն ասաց առանց հարցումի սպասելու.

— Հաց:

Մախոխյանը, ժամանակ չկորցնելով, ուրբերի ապաստարանից ասես մի ուստյունով իրեն տուն գցեց: Այս ու այն կողմ տարավ ձեռքը, բայց դրամ չգտավ: Հետո աչքն ընկավ իր գլուխգործոց նկարին: «Տրապիզոնի ծովափը» լուսաողող, շնաշխարհիկ մի գործ էր, որին նայելիս թվում էր, թե ամբողջ Սև ծովը երևում է Տրապիզոնից:

Կտավը նոր էր՝ ավարտել և մտադիր չէր ոչ վաճառելու, ոչ էլ որևէ մեկին զիջելու: Մի քանի օր առաջ մեծահարուստներից մեկը մեկ միլիոն ֆրանկ առաջարկեց նկարը գնելու համար, բայց Մախոխյանը մերժեց:

Հիմա, երբ մտապատկերում միայն հայ ուրբերն էին, չիմացավ, թե ինչպես մոռացության տվեց իր վճիռը և, կտավը վերցնելով, դուրս թռավ փողոց:

Վազելով հասավ երկար-երկար փողոցի ծայրը և մտավ մի փուռ: Տերը զարմացած նայեց քրտնաթոր մարդուն և հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Վաճառում եմ, — ասաց ու ցույց տվեց կտավը:

— Կավ նկար է երևում, ի՞նչ տամ:

— Զգիտեմ:

— Տրանկ շունեմ, սրա դիմաց քսան բոքոն կտամ, համա-
ձա՞յն ես:

— Այո:

Մախոխյանը բոքոնները տարավ ու նվիրեց հայ որբերին: Երան թվաց, թե այդ գիշեր աշխարհի բոլոր որբերը կքնեն կուշտ փորով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ գերբը

1921 թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի լուսժողովոմ Աշոտ Հովհաննիսյանը Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ինքնությունը խորհրդանշող գերբ ստեղծելու գործը հանձնարարեց գեղանկարիչ Մարտիրոս Սարյանին, որն ընդամենը մեկ ամիս առաջ Ռուսաստանից եկել և մշտական բնակություն էր հաստատել Երևանում:

Մարտիրոս Սարյանն իսկույն գործի է անցնում: Շուտով պատրաստվում է գերբի գծագիրը և արժանանում Հայաստանի կառավարության հավանությանը: Գերբի գծագրի գրաֆիկական աշխատանքը կատարում է Հակոբ Կոջոյանը:

1921 թվականին էլ Հայաստանի գերբը կյանք է մտնում և դրոշմվում հանրապետության պետական դրոշակի, կնիքների, վավերագրերի ու փաստաթղթերի վրա: Այն մինչև այժմ էլ ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվել:

Մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը մի առանձին հպարտությամբ էր հիշում հայկական գերբի ստեղծման պատմությունը:

— Հաճախ, — ասում էր Սարյանը, — երբ խոսում են իմ արվեստի մասին, բոլորովին մոռանում են մեր գերբը: Բայց ճշմարտությունն այն է, որ իմ ամենամեծ ստեղծագործությունը ես մեր հանրապետության գերբն եմ համարում: Ոչ մի գործ այնպիսի լրջությամբ ու մեծագույն պատասխանատվությամբ չեմ կատարել, ինչպես դա: Ինձ՝ արվեստագետիս, այժմ էլ անսահման հուզմունք է պատճառում, երբ մտաբերում եմ, որ հայրենի հողի վրա կերտած իմ առաջին ստեղծագործությունը եղել է մեր պետական գերբը:

— Ամեն ազգ ու ժողովուրդ իր առասպելական նահապետն է ունեցել, — շարունակում է Սարյանը, — նա իր տոհմի համար

բնակութեան վայր է ընտրել աշխարհի այս կամ այն մասը: Մենք մինչև այժմ էլ ասում ենք, որ ուրիշ ազգերի նահապետներն ավելի լավ ընտրութիւն են կատարել, քան մեր Հայկ Նահապետը: Ինչո՞ւ է նա հանգրվանել այս քարաստան երկրում: Ըստ երևույթին Հայկ Նահապետը օժտված է եղել բնաստեղծական խառնվածքով, հրապուրվել է Մասիսի վեհաշուք տեսարանով և վրան զարկել այնտեղ: Նրա այդ երազային խառնվածքը հավանաբար ժառանգել են բոլոր հայերը:

Մասիսը Հայաստան երկրի հավերժութեան խորհրդանիշն է: Ես մտածել եմ, որ այդ խորհրդանիշն ուժ կտա նորաստեղծ հանրապետութեանը ոտքի կանգնելու, ամոքելու իր վերքերը, հավատ կներշնչի վաղվա հանդեպ, որ ճերմակափառ Մասիսը կհրապուրի և տուն կկանչի իր տարագիր որդիներին ու կասի՝ «Այստեղ է համայն հայութեան միակ հայրենիքը»: Հայաստանի համար բնորոշ է նրա տիրոջ՝ հայ ժողովրդի ստեղծարար ոգին և հարատեւելու, հավերժելու գաղափարը: Մեր գերբի վրա, հնգաթև աստղի հետ, պատկերված են Հայկական լեռնաշխարհի ընտրագույն բարիքները՝ ցորենի հասկեր և խաղողի ո՞ղկույզ: Աշխարհում առաջին ողկույզն աճել է Մասիսի ոտքերի տակ փոված Արարատյան դաշտում: Խաղողը միշտ մեզ հետ է եղել: Խաղողը դարձել է հայ ժողովրդի կենսունակութեան խորհրդանիշը: Վաղնջական ժամանակներից Հայաստանը եղել է նաև ցորենի հայրենիք, այստեղ աճում է ամբողջ աշխարհի բոլոր ցորենատեսակների ութսուն տոկոսը: Ցորենը Հայաստանի առատութեան խորհրդանշանն է:

Արշակ Չոպանյանի պատասխանը

Լուսապայծառ բնաստեղծ ու բանասեր, հայ մշակույթի ու գրականութեան անդուգական գիտակ Արշակ Չոպանյանը 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ից հետո այնպես ներծծվեց Սովետական Հայաստանով, որ թվում էր, թե նրա արյան յուրաքանչյուր կաթիլի մեջ մի Հայաստան կա: 1922 թվականին մեծահարուստ մի հայ ի պատիվ Արշակ Չոպանյանի Փարիզի ճաշարաններից մեկում խնջույք սարքեց:

— Մի՞թե կարելի է այդքան անտարբեր լինել այս սրանջելի ճաշերի ու բմպելիքների հանդեպ,— ասաց մեծահարուստ

տը Չոպանյանին,— ինձ թվում է, թե դուք ուտում եք ոչ թե կշտանալու, այլ սովից շմեռնելու համար:

— Դուք իրավացի եք: Կուշտ փորով ես կարող եմ հաց ուտել միայն այն ժամանակ, երբ իմ հայրենիք Սովետական Հայաստանում բոլոր մարդիկ կուշտ լինեն,— պատասխանեց Չոպանյանը:

Չորրփորցիք ինչպես էին սերմ ցանում

Գուգարքի Չորրփոր գավառում, որ այժմ կոչվում է Թումանյանի շրջան, հնում սերմն այնպես շէին ցանում, ինչպես հիմա: Չորրփորցի սերմնացանը կապում էր գոգնոցը և կանգնում հերկի կողքին: Կինը պարկից ցորեն էր լցնում գոգնոցի մեջ և ասում.

— Մեկը հազար դառնա:

Ապա սերմնացանը հերկի մեջ բուռ-բուռ շաղ էր տալիս ցորենը և, արտի հետ խոսելով, մեկ-մեկ ասում.

— Ա՛րտ իմ, բեղուն լինես ինչպես իմ կինը:

Գարուսար

Սիսիանի շրջանում, Աղուղի գյուղից հյուսիս, մի բարձր լեռ կա Գարուսար անունով:

Հնում Գարուսարն անուն շուներ: Դե, սա շինական Կիրակոսի արտատեղն էր: Նա այստեղ գարի էր ցանում, գյուղում առաջինն սկսում հունձը և ստանում աշխարհի ամենալավ գարին:

Գյուղի հարուստ Թադևոսը աչքը վաղուց էր տնկել Կիրակոսի արտատեղի վրա:

— Աղքատն իր խելքից է աղքատ,— ասում էր Թադևոսը շինականներին,— բա մարդ այդպիսի արտատեղ ունենա ու գարի՞ ցանի: Տո՛, Կիրակո՛ս տղա, ցանում ես՝ ցանում, ցորեն ցանիր, էլի՛, ինչո՞ւ ես գարի ցանում:

Հետո այնպես եղավ, որ պարտքերի տակ ընկած Կիրակոսը ստիպված էր իր արտատեղը զիջել Թադևոսին:

Հենց առաջին տարին հարուստը Կիրակոսի սարի վրա ցորեն ցանեց, բայց հասկերը մի մատնաշափից վեր չբարձրացան: Թադևոսը բերք չստացավ նաև հաջորդ տարի: Բայց տասը տարի շարունակ նա սարի վրա համառորեն ցորեն էր ցանում՝ առանց մի խուրձ անելու:

Նա չէր ուզում լսել մարդկանց, որոնք ասում էին.

— Արտ կա՝ գարու, արտ կա՝ ցորենի համար է, տեղերը փոխեցիր՝ ոչ ստացածդ գարին գարու նման կլինի, ոչ ցորենը՝ ցորենի:

Հետո Թադևոսը արտատեղը վաճառեց շինականներից մեկին: Վերջինս Կիրակոսի նման սարի վրա գարի ցանեց: Հասկերը ծփացին և շինականն առատ բերք ստացավ: Այդ ժամանակ էլ մարդիկ ասացին.

— Սա իսկական գարու սար է:

Այդպես էլ անունը կոչվեց Գարուսար:

Ամպասար

Չի կարելի Կալիսինոյի շրջան գնալ և չտեսնել Ամպասարը: Չկարծեք, թե այն միշտ ծածկված է լինում ամպերով: Ամպերն այս սարի վրա միայն մի անգամ են շաբաթներով նստել: Դա եղել է շատ դարեր առաջ: Մարդախոշոշ մի հրոսակապետ մտել էր այս հացառատ գավառը և մինչև վերջին հատիկը կողոպտում էր շինականի ունեցած-չունեցածը: Նախապես տեղեկանալով հրոսակապետի գալու մասին, մարդիկ մի քանի հարյուր պարկ ցորեն բարձեցին սայլերին և տարան ու թողեցին սարի կատարին: Երբ հրոսակապետը այստեղ հասավ, ասես հրաշքով ամպը նստեց սարի վրա և քսանմեկ օր ավազակի աչքից ծածկած պահեց շինականների պահ տված ցորենը: Քսանմեկերորդ օրը հրոսակապետը հեռացավ, ամպերն էլ սարից վեր բարձրացան:

Այդ ժամանակվանից էլ լեռը կոչվեց Ամպասար:

Գմբեթ

Վարդենիսի շրջանում, Կարճաղբյուր գյուղից հարավ, Գրմբեթ անունով մի սար կա: Մի ժամանակ շրջակա գյուղերի մարդիկ սարի վրայի քարայրը դարձրել էին ամբարանոց և նեղ օրվա համար ցորեն էին պահում այգտեղ: Հունձը վերջացնելուց ու կալսելուց հետո յուրաքանչյուրի հաշվով մի կայթ ցորեն էին հավաքում և մեկտեղում Գմբեթի անձավում: Դա միակ «հարկն» էր, որ գեղջուկը սրտանց էր տալիս:

Երբեմն թշնամին ասպատակում էր այս կողմերը և ամեն

ինչից զրկված մարդիկ իրենց հույսը դնում էին Գմբեթի ամբարանոցի վրա:

— Մենք մեզնից վերև երկու աստված ունենք,— ասում էին մարդիկ,— մեկը երկնքում է, մյուսը՝ Գմբեթի անձավում:

Գութանաթումբ

Գորիսի շրջանում Ծոաբլրի սարավանդը մի գագաթ ունի Գութանաթումբ անունով: Հեռվից նայելիս սարը նմանվում է գութանի:

Ասում են՝ բյուր տարի առաջ Սյունիքի առաջին տերը Սյունին, որ մի դյուցազն էր, որոշում է իր լեռնոտ երկիրը հարթավայր դարձնել: Նա մի վիթխարի գութան է սարքում և սկսում վարել սար ու ձոր: Կեսօրին գութանը կանգնեցնում է և հոտաղներին ասում.

— Ես հոգնեցի, դուք հաց կերեք՝ մինչև աչքս մի քիչ կկրպցրնեմ ու վեր կկենամ:

Ասում է, թիկն տալիս ու քնում: Մինչև հիմա չի արթնացել: Նրա քարացած գութանն է, որ այժմ կոչվում է Գութանաթումբ:

Գութանասար

Հրազդանի շրջանում, Ֆանտան գյուղի կողքին, մի լեռ կա Գութանասար անունով: Հազար երկու հարյուր տարի առաջ մարդիկ որոշեցին հերկել այս սարի լանջերը: Յորեն, գարի ու կորեկ ցանեցին մի քանի տարի, բայց բերք չստացան, հասկը գետնից չէր բարձրանում:

— Գուցե մեր ցանքերն արտեր չեն դառնում այն պատճառով, որ մենք արորո՞վ ենք հերկում սարը,— ասացին մարդիկ,— եկեք գութանով հերկենք՝ տեսնենք ինչ է լինում:

Ասացին, սարը հերկեցին գութանով և առատ բերք ստացան: Ահա թե ինչու է սարը կոչվել Գութանասար:

Մատնաքաշ

1930-ական թվականներին էր: Երևանը նոր-նոր մայրաքաղաքի կերպարանք էր ստանում: Մի անգամ Երևանի քաղսովետի գործկոմի նախագահ Արամայիս Երզնկյանը կանչեց հացթուխ Օգսենին և ասաց.

— Լացի Իոր տեսակ պիտի ստեղծել,— այնպիսի հաց, որ արժանի լինի մայրաքաղաք Երևանին:

Երբ շաբաթ անց Օգոստինը ներկայանում է Արամայիս Երզնկյանին և նրա առջև դնում երկարուկ, երեսին մատներով ակոսած և նախշեր քաշած մի հաց:

— Տե՛ս, այնպիսի ակոսներ ևմ արել, ոնց որ արտն է ունենում,— ասում է հացթուխը:

Երզնկյանը առնում է հացի համն ու ասում.

— Այո՛, համեղ հաց է, ակոսներն էլ գեղեցիկ են, հայ ժողովուրդը հազար-հազար տարի միայն ակոսի հետ է կապել իր երջանկությունը: Բայց թշնամին խանգարել է և ակոսները լրցրել մեր անմեղ արյունով: Հիմա դարձել ենք մեր բախտի, մեր հողի տերը: Մենք մեր ակոսները կդարձնենք հացավետ: Ակոսի մեջ մեր գոյության հազարամյա խորհուրդն է: Ի՞նչ կոչենք այս հացը:

— Մատնաքաշ, ակոսած և նախշերը մատներով եմ քաշել,— ասաց Օգոստինը:

— Գեղեցիկ անուն է, թող մատնաքաշ կոչվի,— ասաց քաղաքագլուխը:

Այդ ժամանակվանից էլ Երևանի հացի գործարանները, ուրիշ տեսակների հետ, սկսեցին նաև մատնաքաշ թխել:

Գուրմաքար

Թումանյանի շրջանի Հազվի գյուղի կողքի սարի անունը Գուրմաքար է: Դա շատ հին անուն է:

Ասում են՝ Եվքսինյան Պոնտոս ծովի հատակից մարդանրման մի հրեշ դուրս եկավ և ասաց.

— Ես պիտի վերջ տամ բոլոր հայերին: Նրանցից ամեն մեկը մի աստծու շափ երազանք ունի: Ի՞նչ է, ուզում են աստծո՞ւ հետ ոտք գցել:

Եվ հրեշը կանգնեց Հայաստանի եզր Պարխար լեռների վրա ու գոռաց: Բայց հայերը չվախեցան և հրեշի ոտքերը շրնկան:

— Դե հիմա տեսեք, թե ես ի՞նչ կանեմ,— ասաց հրեշն ու մի պահ ծովամուչն եղավ, ապա ջրի երես բարձրացավ մի գուրմանի մաճ բռնած:— Սա կախարդական գուրման է, սրանով ես

Հայոց աշխարհն այնպես կհերկեմ, որ բոլոր հայերը կմնան հողի տակ:

Հերկելով, այսինքն աշխարհն ավերելով, հրեշք եկավ ու հասավ կոռի: Այստեղ նրա խոփը դեմ առավ այս լեռանն ու ջարդվեց: Այստեղից հրեշք ետ դարձավ և նորից ջրամույն եղավ Եվքսինյան Պոնտոսում: Իսկ հրեշի գութանը ջարդող սարը կոչվեց Գութանաքար:

Խոփիզուխ

Նոյեմբերյանի շրջանում, Շավարշավան գյուղի կողքին, Խոփիզուխ անունով մի լեռ կա:

Ասում են՝ Արար անունով մի պատանի էր ապրում: Սա սիրում էր իշխանի գեղանի դստերը և ուզում էր կնուլթյան առնել նրան: Բայց իշխանը այսպիսի պայման է դնում պատանու առջև.

— Ես կհամաձայնեմ իմ դստերը կնուլթյան տալ քեզ, եթե դու կարողանաս կես օրում գութանով մի ակոս անել իմ գավառի մի ծայրից մյուսը:

Արարը հսկա մի գութան է շինում և բացում ակոսը: Բայց կես ճանապարհին նրա խոփը խրվում է գետնի մեջ՝ ու այլևս դուրս չի գալիս: Հուսահատված Արարը գլուխն առնում ու հեռանում է այս կողմերից: Իսկ նրա գութանի գետնի վրա մնացած գլուխը քարանում է, լեռ դառնում և կոչվում Խոփիզուխ:

Ներկարար

Սպիտակի շրջանում, Մաղկաբեր գյուղի կողքին, Ներկարար անունով մի լեռ կա: Տարվա մեջ մեկ-երկու անգամ այս սարը դառնում է իսկական ներկարար: Դա պատահում է այսպես: Գարնան վերջին կամ ամռանը իրիկնադեմին արևը բարձրանում է Ներկարարի գագաթը և ծածկվում ամպերի մեջ: Հենց այդ ժամանակ ամպերի քողը պատռվում է յոթ տեղից և արևի յոթ ճառագայթախրձեր ծիածանի յոթ գույներով են ներկում Մաղկաբերի ցորենի արտերը: Բնության այդ զարմանահրաշ գունախաղերի շնորհիվ Մաղկաբերի արտերը դառնում են անձեռակերտ, հանճարեղ կտավներ:

Եղիշե Չարենցն ամաչեց հացից

1934-ին՝ գրական մի ասուլիսում գրականագետ Հայկ Գյուլիբեկյանը կծու խոսքեր է ասում բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի հասցեին:

Լսելով այդ մասին՝ Չարենցը որոշում է հանդիպել Գյուլիբեկյանին և ավելի կծու խոսքերով պատասխանել նրան: Այդ ժամանակներում Երևանի ամենամարդաշատ փողոցը Աբովյանն էր: Ասենք՝ դա միայն փողոց չէր, այլ բացօթյա դահլիճ, որտեղ բոլոր երևանցիների մի կեսը ամեն օր կարող էր հանդիպել մյուս կեսին: Հենց Աբովյան փողոցով քայլելիս բանաստեղծն ինքն իրեն ս սում է. «Ես նրան իմ ասելիքը կասեմ այս փողոցում, թող ամբողջ Երևանը տեսնի ու լսի»:

Հաջորդ օրը իր երկրպագուների ուղեկցությամբ Չարենցը դուրս է գալիս Աբովյան փողոց՝ համոզված, որ պիտի հանդիպի Հայկ Գյուլիբեկյանին: Սկսում են ետ ու առաջ քայլել և սպասել: Վերջապես երևում է գրականագետը՝ իր գեղեցիկ բեղերով: Գյուլիբեկյանի ձեռքին մի թարմ մատնաքաշ կար: Հավանաբար գնել էր խանութից և տուն էր տանում: Չարենցի հայացքն ընկավ մատնաքաշին և ասես նրա լեզուն կապ ընկավ:

Գրականագետը սովորականի պես բարևեց Չարենցին ու նրա ուղեկիցներին և շարունակեց ճանապարհը: Երբ մի քիչ հեռացավ, բանաստեղծի երկրպագուներից մեկն ասաց.

— Վարպետ, դու քո խոսքի տերը չեղար:

— Մատնաքաշը խանգարեց: Չեմ կարող թեկուզ մի շոր խոսք ասել այն մարդուն, որի ձեռքին հաց կա: Ես ամաչում եմ հացից, — պատասխանեց բանաստեղծը:

Շոռբուլաղի ցորենի դաշտը հինգ հազար տարով մեծ է Քեոփսի բուրգից

1934-ին Հայաստան այցելեց ակադեմիկոս, սելեկցիոներ, հացահատիկային բույսերի *աշխարհահռչակ գիտակ Նիկոլայ Իվանովիչ Վավիլովը: Նա եղավ Շոռբուլաղ գյուղում, որն այժմ մտնում է Երևան քաղաքի Օրջոնիկիձեի շրջանի մեջ: Այս գյուղի կողքին հայտնաբերվել էր վայրի ցորենի մի դաշտ, որը համաշխարհային հետաքրքրության առարկա էր դարձել:

Հուլիսի 24-ին ելույթ ունենալով Երևանի Կուլտուրայի տանը, Վավիլովն ասաց.

— Շոտթուլաղի ցորենի դաշտը ամենահետաքրքրական տեղն է ամբողջ աշխարհում: Մարդու ձեռքով ստեղծված աշխարհի յոթ հրաշալիքներից միայն եգիպտական Քեոփսի բուրգն է պահպանվել, իսկ հնադարյան հացահատիկներից՝ Շոտթուլաղի ցորենի դաշտը: Վերջինս հինգ հազար տարով մեծ է Քեոփսի բուրգից:

Շաքարջուր

Գորիսի շրջանում մի գետ կա Շաքարջուր անունով, որ Քարահունջ գյուղի կողքին խառնվում է Վարարակ գետին:

Ասում են՝ ամեն նոր տարվա նախօրեին այս գետի ջուրը քաղցրանում, շաքարի համ է ստանում: Շրջակա գյուղերի մարդիկ գետից սափորներով ջուր են վերցնում և դրանով հունցում նոր տարվա գաթաների խմորը:

Բանաստեղծի բոքոնը

Իմաստուն բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը Հայաստանից ոտը դուրս էր դնում թե՛ չէ՛ անմիջապես հայրենի հողի կարոտն էր քաշում: 1921 թվականի մի օր Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքում բանաստեղծը Հայաստանի կարոտից սկսում է հոնգուր-հոնգուր լաց լինել: Նրան թվում է, թե ուր որ է այդ կարոտից պիտի մեռնի: Հանկարծ մտաբերում է ժնևում ապրող Ֆրանսախոս մի հայուհու, որը վաղուց մոռացել էր հայերենն ու հայությունը: Իսահակյանը գնում է, մի փոքրիկ տոպրակ ալյուր անում և շտապում Ֆրանսախոս կնոջ մոտ:

— Շատ եմ խնդրում, եթե կարող եք, հենց հիմա ինձ համար հաց թխեք այս ալյուրից, — ասում է Իսահակյանը:

— Դա դժվար բան չէ, ես կասեմ իմ սպասուհուն և նա ձեզ համար հաց կթխի, — պատասխանում է կինը:

— Ո՛չ, ո՛չ, միայն դո՛ւք, ես ուզում եմ, որ միայն դո՛ւք թխեք այդ հացը:

— Ինչո՞ւ հատկապես ես:

— Ես դժվարանում եմ պատասխանել այդ հարցին:

Կինն ուսերը թոթվելով մի կերպ համաձայնում է և բանաստեղծի ներկայությամբ սկսում խմոր հունցել: Հետո վառում է փուռը ու թխում երկու բոքոն: Իսահակյանը մի բոքոնը տա-

լիս է ֆրանսախոս հայուհուն, շնորհակալությամբ համբուրում է նրա ձեռքը և մյուս բոքոնն առած գնում իր կացարանը:

Բանաստեղծին թվում է, թե ինքը Հայաստանում է: Չէ՞ որ հայկական մի բոքոն ունի: Այսինքն՝ ինչպե՞ս թե հայկական: Ալյուրն ու փուռը շվեյցարական են, միայն հացթուփն է հայուհի, այն էլ հայերեն շիմացող հայուհի: Հետո ինչ, բայց հայուհի է, այդ կնոջ տատն ու պապը Հայաստանում հայերեն են խոսել: Ֆրանսախոս այդ կինն իր համար հիմա Հայաստան է, տիեզերքի շափ մեծ մի Հայաստան:

Բանաստեղծն անուշ է անում իր բոքոնը, և նրա վրգովված հոգին խաղաղվում է:

Իմանալով, թե Իսահակյանն ինչու է իրեն մի երկու ժամով հացթուփ դարձրել հիսունամյա ֆրանսախոս հայուհին հուզվում է և որոշում սովորել հայերեն:

Շատ տարիներ հետո բանաստեղծը Երևանում հանդիպում է իր հին ծանոթուհուն և զարմացած ասում.

— Դուք ինչպե՞ս սովորեցիք հայերեն:

— Ինձ հայերեն սովորեցրեց ու վերստին հայուհի դարձրեց այն հացը, որ ես թխեցի ձեզ համար, — պատասխանում է կինը:

Արևը երկնքի բաղարջն է

Մի անգամ, երբ ես շատ փոքր էի, մատս տնկեցի դեպի երկինք և դիմեցի մորս.

— Արևը կարմիր հա՞ց է:

— Այո՛, տղաս, արևը երկնքի բաղարջն է, — ասաց մայրս:

— Իսկ ե՞րբ են ուտում:

— Երեկոյան, երբ օրը մթնում է:

— Ո՞վ է ուտում:

— Ամենալավ աշխատողը:

— Իսկ ինքը՞ր գիտե՞, թե ով է ամենից լավ աշխատում:

— Իհա՛րկե, տղաս, շէ որ երկնքից նա տեսնում է, թե երկրի վրա ով ինչ է անում:

— Մայրիկ, երբ մեծանամ, ես այնպես կաշխատեմ, որ երկրնքի բաղարջն ամեն օր մեր տուն գա, — ասացի ես ինքնավստահ:

Հունձ ճակատամարտի թեժ պահին

1940 թվականին Սիսիանի շրջանի Սիսիան գյուղը ստացավ հացահատիկի ամենաբարձր բերքը ամբողջ Սյունիքում և վերանվանվեց Հացավան: Մի տարի հետո սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը և շատերի հետ ուղամի դաշտ մեկնեց հացավանցի Իշխանը: Մարտիկ դարձած քաջ ու ժրաջան հնձվորը մի անգամ փոքրիկ ջոկատի հետ ուկրաինական մի բարձունքի վրա կռվի էր մտել թշնամու հետ: Ֆաշիստները գրոհում էին, հա գրոհում, բայց բարձունքը մնում էր անառիկ:

Բարձունքի կողքին արտի մի հասված էր, որտեղ ոչ մի արկ չէր ընկնում: Իշխանը մի քանի օր հետևեց և տեսավ, որ ցորենի այդ փոքրիկ արտի հասկերը ուր որ է պիտի կծղեն: Հին հրնձվորը դարձավ ավելի անհանգիստ: Նա չէր վախենում մահից, բայց մտածում էր, որ աշխարհում ամենամեղք բանը հասած արտը չհնձելն է: Չգիտես որտեղից՝ նա մի մանգաղ գտավ և մի գիշեր դուրս գալով խրամատից աննկատ հնձեց փոքրիկ արտը: Առավոտյան զորաջոկատի հրամանատարը, նկատելով հնձված արտը, զարմացավ և դիմեց մարտիկներին.

— Ո՞վ հնձեց արտը:

— Ե՛ս, ընկեր հրամանատար,— պատասխանեց Իշխանը:

— Ծիշտ ես արել,— ժպտալով խոսեց հրամանատարը,— այս անիծված ֆաշիստների պատճառով ամենքիս հունձը կիսատ է մնացել: Ծիշտն ասած՝ ես էլ հնձվոր եմ և իմ մտքով էլ էր անցել մի գիշեր դուրս գալ խրամատից և հնձել այս մի քանի խուրձը:

Ֆրիկ

Տասներեքերորդ դարում Հայկական Կիլիկիայում պայծառաշունչ մի բանաստեղծ էր ապրում: Մի օր հարկահանները շոքեցին նրա դռանը: Ամեն ինչ տվեց հարկի դիմաց՝ և՛ տուն, և՛ կալվածք, և՛ իր ու ինչք: Բայց պարտքը մարելու համար ունեցածը չհերիքեց: Եվ դաժան հարկահանները գրավ վերցրին նրա որդուն: Վերցրին ու տարան՝ աստված գիտե թե ուր: Եվ հայրը քիչ մնաց վշտից խենթանար:

Որդուն գտնելու հույսով բանաստեղծն սկսեց ոտքի տակ տալ Կիլիկիան: Ինքն իրեն երդվել էր, որ բերանը հացի կտոր չի դնի այնքան ժամանակ՝ մինչև չգտնի որդուն: Գյուղից գյուղ

անցնելիս հաց չէր խնդրում: Երբեմն թեքվում էր դեպի արտե-
րը: Ձեռք չէր տալիս ոչ մի օրանի: Արտեղրերից՝ փշածածկ թփե-
րի միջից քաղում էր դեռահաս ու կաթոտ ցորենի հասկեր, փնջեր
անում, խանձում կրակի վրա, եղի դարձնում ու սնվում դրա-
նով: Եղին համեղ աղանձ է: Բայց բանաստեղծին թվում էր, թե
արտեղրերին բուսած հասկերը դառն հատիկներ են ունենում: Եվ
երբեմն որոմ էր խառնում ցորենահատիկներին, որ եղին դառնա-
համ լինի: Այդ ժամանակներում Կիլիկիայի հայերը եղիին ֆրիկ
լին ասում: Եվ երբ բանաստեղծին հարցնում են, թե ինչ է իր
անունը, նա պատասխանում էր.

— Առայժմ Ֆրիկ:

Ասում է ու բանաստեղծական տողով հավաստում իր
անունը.

Ոչ ծլեմ, ոչ բուսանեմ,

Ձերդ զաղընձած սերմ եմ գերիս:

Իրեն համարեց աղանձած սերմ, որովհետև մնացել էր ան-
զարմ: Բանաստեղծը չգտավ իր որդուն և մարդկանց հիշողու-
թյան մեջ անմահացավ Ֆրիկ անունով:

Մարդ ինչքան կարող է ապրել առանց հացի

Շուշի քաղաքի հյուսիսային փեշի տակ, անդնդախոր խորխո-
րատի լանջին կպած մի գյուղ կա Քարինտակ անունով: Այս
գյուղում իմաստունի համբավ ունեի հարյուրքսանամյա Վա-
հանը:

Մի անգամ նրան հարցրին.

— Քեռի Վահան, մարդ ինչքա՞ն կարող է ապրել առանց հա-
ցի:

— Հարյուրից մեկը յոթանասունյոթ օր, տասը՝ հիսունվեց
օր, տասը՝ քառասուն օր, տասը՝ քսանչորս օր, մնացածը տաս-
ներկուսից քսաներեք օր:

Չի կարելի թողնել, որ հացի փշրանքը գետնին ընկած մնա երկար ժամանակ

Երբ հացի փշրանք էր ընկնում գետնին՝ մայրս ասում էր.

— Վերցրո՛ւ, տղա՛ս, չի կարելի թողնել, որ հացի փշրանքը
գետնին ընկած մնա երկար ժամանակ:

— Ինչո՞ւ,— հարցնում եմ ես:

Մայրս պատասխանում է.

— Հենց որ մի փշուր է ընկնում՝ երկնքից մի հրեշտակ է իջնում և, մեզ համար անտեսանելի, մի ոտով կանգնում հացի փշուրի վրա: Կանգնում է այնքան մինչև մարդը վերցնում է հացի փշուրը: Այնպես որ գետնին ընկած հացի բոլոր փշուրների վրա մի-մի հրեշտակ է կանգնում: Նրանք հոգնում են, տղաս, մի մոռացիր, որ մի ոտի վրա կանգնելը դժվար է:

Մայրս մեկ-մեկ այրված հաց էր կերցնում ինձ

Փոքր հասակում մայրս մեկ-մեկ այրված հաց էր կերցնում ինձ: Նա փորձում էր հավատացնել, թե այրված հաց ուտողը բախտավոր է լինում:

— Այդ ի՞նչ ես ասում, մայրիկ, եթե այդպես լինի՝ աշխարհի բոլոր մարդիկ այրված հաց կուտեն,— առարկում էի ես:

— Թող ուտեն, ոչ ոք նրանց չի խանգարում:

— Իսկ այդքան բախտավորություն կա՞ աշխարհում:

— Այո՛, տղաս, բախտավորությունն ավելի շատ է, քան մարդիկ:

Իմ բարի մայրը երևի վերջին արևապաշտ հայաւհին էր աշխարհի վրա, որ իր որդու երջանկությունը կապում էր հրի ու արևի հետ:

Հացիկ

Դա 1945 թվականին էր: Հայրենական պատերազմը ավարտվել էր և մարդիկ գյուղ էին վերադառնում: Ամենքն ուզում էին մոռանալ պատերազմը և պայքարել կյանքի ու հացի համար: Ախուրյանի շրջանի Թոփաուլի գյուղի կոլտնտեսութայն նախագահը մի ժողովում ասաց.

— Բասենից, Մուշից ու Կարսից այստեղ հաստատված մեր բոլոր նախնիները եղել են հացագործ մարդիկ: Մենք աշխարհ ենք եկել հաց արարելու համար, այդ պատճառով էլ բոլորիս ցանկությունն այն է, որ մեր գյուղը Հացիկ կոչվի:

Եվ գյուղը վերանվանվեց Հացիկ:

Իճշեպս եւ հունձ անում օձունեցիք

Լոռիում հնամենի մի գյուղ կա Օձուն անունով: Այս Օձունը մի զարմանալի սովորութիւն ունի. հնձի ժամանակ գեղեցիկ աղշիկները նազանքներ անելով պտտվում են հնձվորների շուրջը: Տղամարդիկ ամաչում են աղշիկներից և աշխատում քափքրտինք կտրած:

— Դա հունձը կարճ ժամկետում կատարելու ամենահուսալի նախապայմանն է, — կատակով ասում են օձունեցիք:

Ծաղկաձորի դպրոցականների ստուգայցը

Ծաղկաձորը ամռանը դառնում է Հայաստանի դպրոցականների հանգստյան քաղաք: Պիոներական բազում ճամբարներն այստեղ լուսաբացն այնպես են ազդարարում, որ թվում է, թե ոտքի է կանգնում հազար ուղմագունդ:

Հրաշալի են Ծաղկաձորի անտառները, կանաչ բացատներն ու քչքչան աղբյուրները: Անտառով անցնելիս մարդուն թվում է, թե ծառերի սաղարթներից երազանք է թափվում:

Երեխաների բոլոր տենչանքները մաքուր-մաքուր են լինում: Իսկ այստեղ սաղարթներից թափվող երազանքը մնում է կեսճանապարհին, գետնին չի հասնում, որովհետև գետնի վրա ամեն բանի կտորտանք կա:

Մի անգամ Ծաղկաձորի ճամբարներից մեկի դպրոցականները որոշեցին երկուշաբթի օրը ստուգայց կատարել անտառում: Կիրակի օրը անտառում շատ մարդ է լինում, այստեղ ուտում-խմում են և կեղտոտում սովերախիտ բացատները: Ճամբարի դպրոցականները պետք է իրենց հուշատետրերում նշումներ անեն այդ մասին և հավաքեն հացի թափված բոլոր կտորտանքները:

Դա տեեց համարյա կես օր: Հարյուր հիսուն դպրոցականներ հավաքեցին տասը կիլոգրամ հաց: Երեխաներն այնպես էին հուզվել, որ թվում էր, թե մեղավոր էին նաև իրենք:

Հետո տախտակների վրա նրանք գրեցին. «Ոչ մի հարգանքի արժանի չէ նա, ով հացը գետնին է գցում ու փշացնում»:

Եվ այդ տախտակները կպցրին անտառ տանող ճանապարհների ու կաժանների ելումուտներին:

Համշենցի խոհարարն ինչպես ազատվեց սնոտիապաշտութունից

Երբ ճաշ ուտելիս գդալն ընկնում է մարդու ձեռքից, համշենցին ասում է.

— Սատանան խփեց ձեռքին:

Մի անգամ բանվորական ճաշարանում, որի խոհարարը համշենցի էր, միանգամից հարյուր ճաշողների գդալներ ընկան ձեռքներից: Դա կատարվեց խոհարարի աչքի առջև: Նա հասկացավ, որ ճաշն աղի է ստացվել:

— Սա ի՞նչ բան է, սա ի՞նչ բան է,— վրա տվին այս ու այն կողմից:

— Խնդրում եմ ներե՛ք, ընկերներ, մեղավորը ես եմ և ոչ թե սատանան,— փորձեց արդարանալ համշենցի խոհարարը:

— Սատանան ի՞նչ գործ ունի այստեղ,— հարցրին մարդիկ:

— Դուք իրավացի եք, սատանան երբեք էլ գդալների հետ գործ չի ունեցել,— պատասխանեց խոհարարը՝ միանգամից ազատագրելով իրեն սնոտիապաշտութունից:

Սպիտակը փոխեցի սև բոքոնով

1947 թվականին էր: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկիրը նոր-նոր ոտքի էր կանգնում: Հացը դեռ քարտով էին տալիս: Երևանի շուկաներում քոփկ լավաշի կիլոգրամն արժեք հարյուր ուրբլի:

Ես ուսանող էի: Երբեմն քաղցս «հագեցնում» էի Երևանի սառնորակ ջրով: Մի կիրակի գնացի Այգեստան թաղամասի կողմը: Դավիթ անունով կարճահասակ մի մարդ առաջարկեց ինձ հիմք փորել պատի համար: Բահն ու քլունգը վերցրի ու գործի անցա:

Քափ-քրտինքի մեջ աշխատեցի մինչև իրիկուն և վերջացրի գործը: Հին եզիպտացիների պես ես վարձատրվեցի հացով: Դավիթն ինձ տվեց մի սպիտակ բոքոն, որը երևի կլինեք երկու կիլոգրամ: Փրփուր-փրփուր հաց էր: Կարելի էր նստել և միանգամից ուտել: Երկու կիլոգրամն ի՞նչ էր որ: Ե՛վ հոգնած էի, և՛ սաստիկ քաղցած:

Սակայն մի պահ հավաքեցի ինքս ինձ ու խորհեցի: Ասենք թե՛ կերա-վերջացրի, հետո՞: Իսկ վա՞ղը: Չէ՛, հիմա սպիտակ հաց

ուտելու ժամանակ չէ: Եվ անմիջապես Այգեստանից հասա սև շուկա: Այստեղ վաճառեցի իմ սպիտակ բոքոնը և գնեցի երկու սև բոքոն, որն ինձ կարող էր հերիքել մի քանի օր:

Սեղանի վրա հաց տեսնելիս մորս ձեռքերն էմ հիշում

Ես չեմ հիշում, թե իմ ձեռքին ով է հացի առաջին պատառը դրել: Համոզված եմ, որ դա եղել է իմ մայրը: Նա՛ դժվարությամբ է հաց հայթայթել ինձ համար: Իմ մանկությունն ու պատանեկությունը անցել են մի քանի հացապահաս տարիներով: Մի կտոր հացի համար մայրս աշխատում էր նաև գիշերները:

Ինձ թվում է, թե ես ախորժակով եմ կերել միայն այն ժամանակ, երբ իմ առջև հաց է դրել մայրս: Քիչ լինեք, թե շատ՝ կշտանում էի, որովհետև հաց սովորը մայրս էր: Հիմա սեղանի վրա հաց տեսնելիս մորս ձեռքերն եմ հիշում:

Մայրս ասում էր

Մայրս ասում էր.

— Տղաս, ամեն մարդու հացը կտրել չի կարելի, որովհետև հաց կտրել՝ նշանակում է բարեկամանալ տանտիրոջ հետ: Իսկ ամենքի բարեկամությունը չէ, որ կարող է հաճելի լինել քո սրտին:

Աղուհաց

Եվ հարցրի ես իմաստուն Տիրին, որն ընթերցել էր աղուհացի մասին գրված աշխարհի բոլոր գրքերը:

— Ինչո՞ւ են թանկադին հյուրին դիմավորելիս աղուհաց հյուրասիրում:

— Այդ սովորությունը վաղնջական ժամանակներից է: Հացակեր դառնալուց հետո մարդը գլխի է ընկել, որ չի կարող ապրել առանց հացի ու աղի:

Հնում շատ թանկ են եղել և՛ հացը, և՛ աղը:

Անհուշ հազարամյակներից մի հուշ է մնացել հայերի մեջ: Նորածին երեխայի վրա մի քիչ ազ են ցանում, որ երեխան բախտավոր լինի և ապրի առատությամբ լի կյանքով: Չէ՞ որ

հնում բախտավոր ու հարուստ էր նա, ում տանը միշտ աղ էր լինում.

Հացն ու աղը մարդկային ցեղի հարատևության ամենակենսական գործոններից են: Ոսկով ու մարգարտով փորդ չի կշտանա: Ահեղ բանակներ են բախվել միմյանց, հազար անգամ հազար դյուցազուններ են կռվել իրար դեմ: Շահել են նրանք, ովքեր ոչ հաղթել են, ոչ պարտվել, ովքեր հաշտության դաշն են կնքել և աղուհացի վրա երդվել՝ զենքով շսպառնալ ոչ ոքի: Աղուհացը բարեկամության հավերժական առհավատչյան է:

Աղուհացը բարեկամության միակ լեզուն է, որ հասկանում են աշխարհի բոլոր մարդիկ: Ազգերն իրարից տարբերվում են նաև իրենց առածներով: Միայն մի առած կա, որ բոլոր ազգերի՝ լեզվում էլ միատեսակ է հնչում.

— Աղուհացն ուրացողի հետ մի բարեկամացիր:

Ուրիշի հացով փոր չի կշտանա

Ղափանի շրջանի Գեղանուշ գյուղում Գինոս անունով մի զվարճախոս էր ապրում: Երբ ուտելու մասին խոսք էր բացվում՝ նա ասում էր.

— Ուրիշի հացով փոր չի կշտանա:

Որեւէ մեկի տուն հյուր գնալուց առաջ՝ նա կուշտ փորով հաց էր ուտում իրենց տանը: Մի անգամ հարեանի փոքրիկ տղան եկավ ու ասաց.

— Քեռի Գինոս, երկու ժամից հետո հարսանիքն սկսվում է, հայրս քեզ հրավիրում է մեր տուն:

— Տղա ջան, այսօր մեր տանն ուտելու բան չկա, իսկ սոված փորով հարսանիք գալ շեմ կարող: Հորդ ասա՝ թող հարսանիքը վաղն անի:

Քիչը շատի կրտսեր եղբայրն է

Մի գիտուն հարցնում է.

— Մարդիկ ցանում են ցորեն, հաճար, կորեկ, վարսակ, գարի: Էն գլխից էլ մարդը գիտե, որ ամենալավ հացը ստացվում է ցորենից: Բայց ահա քանի հազար տարի է՝ մարդու խելքը չի կտրում, որ հաճարի, կորեկի, վարսակի ու գարու փոխարեն միայն ցորեն ցանի:

Մի ուրիշ գիտուն նրան պատասխանում է.

— Մինուճար որդիներով տոհմերը շեն կարող հարատևել, մի խելառ պատահականություն կարող է կտրել արմատը: Ընտանիքն ամուր է բազմանդամությամբ: Աշխարհում հաճարը, կորեկը, վարսակն ու զարին միասին վերցրած ավելի քիչ է ցանվում, քան ցորենը: Բայց չի կարելի մոռանալ, որ քիչը շատի կրտսեր եղբայրն է:

Ցորենցի

Հազար տարի առաջ Ղափանի շրջանի Բեխ գյուղի կողքին գտնվող Վահանավանքում մի արքայադուստր էր ապրում Ցորենցի անունով: Հայրը՝ Սյունիքի արքա Գրիգորը դատերը Ցորենցի է կոչել, որպեսզի իր տերության մեջ ցորենն առատ լինի: Հետո արքայի հրամանով Սյունիքի պատկերահանները քանդակել են Ցորենցու փոքրիկ արձանիկները և դրել արտերի եզրերին: Այդ արձանիկներից մեկը հասել է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարան:

Սեղանասար

Սեղանասար անունով լեռը, որ Աբովյանի շրջանում է, հարյուր հազար տարում միայն մի անգամ է խնջույք տեսել: Դա եղել է երեք հազար տարի առաջ: Հայոց Արա Գեղեցիկ արքան Ասորեստանի վավաշոտ թագուհի Շամիրամի դեմ մարտի դուրս գալուց առաջ այս լեռան վրա սեղան է սարքել իր զորականների հետ և խնջույքի նստել մահից առաջ: Դա այնքան առասուկան է եղել, որ կովից հետո էլ մարդիկ այնտեղ ուտելու բան են գտել: Այդ հեռավոր ժամանակներից էլ սարը կոչվել է Սեղանասար:

Փոցխասար

Գուգարքի և Ստեփանավանի շրջանների սահմանագլխին, Անտառամուտ գյուղի կողքին, Փոցխասար անունով մի լեռ կա: Այս սարի լանջերին արտը հերկելուց հետո այլևս չէին փոցխում: Ասես հողը փխրուն էր դառնում ինքն իրեն: Ասում են դրա համար էլ լեռը Փոցխասար է կոչվել:

Մի ժամանակ այդ լեռան շուրջը երամներով արորակներ էին

ապրում: Գիշերները նրանք սիրում էին քուշուշ անել հերկած արտերի մեջ: Այ հենց նրանք էլ փխրեցնում էին Փոցխասարի հերկած արտերը:

Ուղտը հյուրասիրում է ուղտին

Մի գիտուն հարցնում է.

— Չեմ հասկանում, թե ճաշասեղանի շուրջ նստած մարդիկ ինչո՞ւ են հյուրասիրում միմյանց:

Ես նրան պատմում եմ հայկական մի հին զրույց:

Երկու ուղտ արածում են միասին: Երբ կշտանում են, ուղտերից մեկը մի փուշ է քաղում և դնում մյուսի բերանը: Վերջինս ասում է՝ ի՞նչ ես անում, չէ՞ որ սա նույն փուշն է, որից կերանք-կշտացանք: Տվողը պատասխանում է՝ փուշը միշտ փուշ է, բայց դիմացինին կամ կողքինին հարգանք մատուցելու շնորհքն անուշ է:

Կարմրաթուշ բոբոնը

Փոքրիկ Սոսը կարմրաթուշ բոբոնն ավելի է սիրում, քան մատնաքաշը:

— Մայրի՛կ, դու որտեղի՞ց ես բերում այս հացը, — հարցնում է Սոսը:

— Խանութից:

— Ինչպե՞ս ես բերում:

— Ասում եմ մեր տանը երկու խելոք բալիկներ կան՝ Սոսն ու նրա քույր Քնարը: Առանց հացի նրանք չեն կարող մեծանալ:

— Եվ բոբոնը համաձայնում է ու քեզ հետ գալիս մեր տո՞ւմ:

— Այո:

— Իսկ եթե չգա՞:

— Չէ՛, տղաս, միշտ կգա, — ասում է մայրը ու ավելացնում: — Բոբոնը գիտե, որ դու և Քնարը շարություն չեք անում:

Սակայն մի անգամ, տեսնելով, որ տանը մարդ չկա, Սոսը բոբոնի միջուկից գնդիկներ սարքեց և շարտեց դեպի փոքրիկ քույրը:

Մի քանի օր անց մայրը հացի խանութ գնաց ու վերադարձավ ձեռնունայն:

— Ինչո՞ւ հաց չբերեցիր, — հարցրեց Սոսը:

— Բոբոնը շուգեց մեր տուն գալ:

— Ինչո՞ւ:

— Ասում է՝ քո փոքրիկ Սոսը շարություն է ֆենում, իբր թե հացից գնդիկներ է սարքում և նետում քրոջ դեմքին: Ես բոքոնին ասացի, որ իմ Սոսը այդպիսի բան չի անում, բայց նա չլսեց ինձ:

Սոսն իսկույն հուզվեց և քիչ մնաց արտասովեր:

— Մայրի՛կ, բոքոնը ճիշտ է ասել, գնա և ասա նրան, որ այլևս այդպիսի բան չեմ անի, գնա ասա՝ թող ուրիշ տեղ չգնա, մեր տուն գա:

Հացկատակ

Արքայի ախորժակը փակվել էր:

Արքունիքի պոկեպոունկ լիքը մառաններից ու գինետներից սպասավորներն ու մատուլակները բերում էին աշխարհի ամենահամեղ ուտելիքներն ու ամենահաճելի ըմպելիքները, ախորժակ գրգռող նգաժաղիկ ու թարխուն, կծու պղպեղ ու ամեն տեսակ թթու: Նվում էր փանդիոր, մեղմածոր երգում էին նածիշաները, իր նուրբ ձեռքերով արքայի կողերն էր խուտուտ տալիս գեղեցկուհիների գեղեցկուհի բամբիշը:

Ոչինչ չէր օգնում, արքան ամեն բան դժկամությամբ էր բերանն առնում:

Հետո խորհրդականներից մեկն արքային ասում է.

— Քո ախորժակը կարող է բացել միայն ծիծաղ հարուցող խոսքը:

Գտան մեկին, որի անունը Վարձ էր:

— Արքայությունն ու վայելքը սկսվում են ծամելուց, — ասաց Վարձը: — Արքայի ախորժակը կբացվի, եթե բամբիշը մի մաղ պոկի նրա բեխից:

Արքան ժպտաց և գլխով արեց դշխոյին: Վերջինս մոտեցավ ու տիրակալի բեխից մի մաղ պոկեց: Արքան բռնեց մազն ու դիմեց խնջույքավորներին.

— Տեսնո՞ւմ եք, այս փոքրիկ մազը ինչ ուժ է ունեցել: Այսօր քան ժամանակ փակել էր իմ ախորժակը և ձեզնից ոչ մեկը գլխի չէր ընկել, բոլորդ էլ դմբոներ եք:

Եվ փոթկաց լիաթոք: Ու սկսեց ուտել: Կարծես թե նրա ախորժակը բացվեց:

Վարձը շարունակեց իր սրամտությունները.

— Արքայի բեխի մի մազը շխառնեք ձեր մազերի հետ: Եթե ձեզնից մեկի ախորժակը փակվի՝ ողջ մազերն էլ եթե պոկի, միկնույն է, ոչինչ չի ստացվի:

Վարձը ծաղրում էր ամենքին և խնդություն պատճառում արքային:

Եվ Վարձը դարձավ արքունական առաջին ծաղրածուն աշխարհում: Նրան անվանեցին հացկատակ, այսինքն մի մարդ, որը հացի՝ ճաշկերույթի ժամանակ կատակ էր անում:

Դա անվարձ կատակ էր, շնայած կատակողի անունը Վարձ էր:

Հետո Վարձին արքունիքում փոխարինեցին Վարձ Երկրորդը, Վարձ Երրորդը, Վարձ Չորրորդը, Վարձ Հինգերորդը, Վարձ Վեցերորդը, Վարձ Յոթերորդը: Նրանք բոլորը ծաղրածուներ էին:

Վարձ Ութերորդից ամեն ինչ փոխվեց: Սա սկսեց շաղակրատել ու հաճոյախոսել արքային ոչ թե նրա ախորժակը բացելու կամ տրամադրությունը բարձրացնելու, այլ նրան դուր գալու ու քծնելու համար: Այդ շողոմ խոսքերի դիմաց արքան ճաշն ուտելուց հետո իր պնակը տալիս էր հացկատակ Վարձ Ութերորդին լիզելու:

Եվ հին օրերի հացկատակ ծաղրածուն դարձավ հացկատակ պնակալեզ:

Մի փիլիսոփա այսպես է ձևակերպել. «Հացկատակներն ունեցել են՝ զարգացման ընդամենը երկու փուլ: Առաջին փուլում նրանք ազնիվ ծաղրածուներ էին, երկրորդ փուլում դարձան վարձով քծնողներ՝ պնակալեզներ»:

Հացի տասնարանյա

Շատ խմելու հետ քիչ ուտելը նույնն է, ոնց որ ծովում խնդրվողը լողա միայն մի ձևաքով:

Կիսթոք ծիծաղը մի պատառ հացը մարդու ստամոքսում էրկու պատառ գաթա է դարձնում:

Չի կարելի ճաշել հուզված վիճակում: Այդպիսի դեպքում ոչ թե դու ևս ճաշում, այլ ճաշն է քեզ ուտում:

Բավարուրվիր քո վաստակով, որովհետև ուրիշի դատուծը նման է այն ամպին, որը պիտի անձրեի քո առաջից հեռու:

Գիրանայր նույնն է՝ ոնց որ մարդ ձիուց իջնի և ճանապարհը շարունակի իր ձին շալակած:

Հայաստանում սրբազան պատվանունն է հացով մարդը, որին արժանանում է լայն ու նեղ օրերին սրտաբաց հյուրընկալողը:

Հացից ամաչողը անարդար վաստակից հեռու կփախչի:

Ունքերը կհտած մարդու հացը մի կտրիք, միևնույն է՝ կերած-չկերած՝ փորդ բան չի ընկնի:

Մարդկային ցեղն իր հարատևության համար պարտական է հացի խնքնազոհությանը:

Թե կարող ես վաղվա գործն այսօր արա՝ առանց ձեռք տալու վաղվա բաժին հացին:

Այբուբենը հոգևոր հացի ցորենն է

Օշականի ճանապարհին քարե մի վիթխարի մատյան է կանգնած, որի կիսաբաց էջերի վրա դրոշմված է հայկական այբուբենը: Դա ընդհանրապես այբուբենին նվիրված միակ հուշարձանն է համայն աշխարհում:

Մեսրոպ Մաշտոցը հայերեն գիրն ստեղծեց 405 թվականին, ինքն ուսուցանեց այդ գիրը՝ դառնալով հայերենի առաջին ուսուցիչը: Դաժան ճակատագիրը ամեն բան խաղաց հայ ժողովրդի գլխին, բայց նրանից չկարողացավ խլել այբուբենը: Հայն աշխարհում հայ մնաց իր այբուբենով, որ նրա հոգևոր հացի ցորենն է:

Մեսրոպ Մաշտոցը մահացավ 440 թվականին: Նրան թաղեցին Օշական գյուղում: Գիր ստեղծողի գերեզմանը սրբացավ: Տասներհինգուկես դար է, ինչ մարդիկ այցի են գնում նրա շիրմին:

Ամեն տարի օշականցի որևէ կին առաջին բերքից թխած հացի մի կտոր բերում ու դնում է Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանին: Միաժամանակ տասներհինգուկես դար հայր հոգևոր հացի է նստում նրա հետ:

Հայուհին լացում է չհնձած արտի համար

Արաքսի ձախ ափին հայկական Զուղա քաղաքի գերեզմանատունն է՝ խաչքարերի ամենամեծ թանգարանն աշխարհում: 400 տարի առաջ այստեղ 10 հազար խաչքար է եղել, այժմ՝ գերեզմանատունն անտեր դառնալուց հետո մնացել է 2650-ը, որոնցից յուրաքանչյուրը ճարտարապետական մի անձեռակերտ կոթող է: Դրանցից մեկի վրա քանդակված է ցորենի ծփուն մի արտ, որի կողքին ձեռքերը կրծքին խաչած կանգնել է մի հա-

յուհի: Տիրամած հայացք ունի նա: Երևի սգում է ոչ միայն ամուսնու մահը, այլև ողբում է անտեր մնացած արտերի բախտը: Թվում է, թե ուր որ է նրա աչքերից արցունքներ կզլորվեն:

Հայաստանում արտը չհնձելը համարվել է շարադետ դժբախտության նշան: Եվ հայուհին չհնձած արտի համար այնպես է լացել, ինչպես լացում է կորցրած հարազատի համար:

Մեր հացի մեջ քրտինքը շատ է

1962 թվականին ամերիկյան նկարիչ Ռոբուել Քենտի հետ շրջում էի Արարատյան դաշտի գյուղերում: Մի տեղ Քենտը հյուրընկալող կոլտնտեսականին հարցրեց.

— Ինչո՞ւ ձեր հացը այսքան քաղցր է:

— Որովհետև մեր հացի մեջ քրտինքը շատ է,— պատասխանեց կոլտնտեսականն ու ավելացրեց,— գիտե՞ք, եթե Հայաստանից դուրս ինձ տային աշխարհի ամենաբարեբեր, դյուրամշակ հողերը՝ ես կհրաժարվեի: Գյուրությամբ վաստակած հացը կույ չի գնա: Մեր ուժը մեր քարքարոտ հողի հետ կապված լինելու մեջ է:

Գողթանցի գուսաններն իրենց ամենալավ երգը ձուգել են հացին

Մի անգամ մեծերի մեջ մեծ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանն ասաց.

— Ես շարունակություն եմ:

Անմիջապես սկսվեց հարցատարափը.

— Ո՞րն է քո բնօրրանը, Արամ Եղիաորդի:

— Գողթն գավառը, այժմյան Օրդուբադի շրջանի Ազա գյուղը: Ասում են ժամանակին այդ գյուղը կոչվել է Ազատ և այնքան մարդաշատ է եղել, որ քաղաք են անվանել: Այդտեղ մրցել են փառաբանված գողթան հայ գուսանները: Այնպես որ ես նրանց շարունակությունն եմ՝ արյամբ, հոգով, իմ երաժրատության բոլոր հնչյուններով: Մեծերի թիվը Գողթնում հասել է հարյուրների, որովհետև գուսանական էր համայն գավառը: Ամբողջ կյանքում ես հեռագրացությամբ լսել եմ նրանց..

— Երաժշտությունից բացի ի՞նչն է հավաստում գողթանցի լինելդ:

— Հացը: Գողթանցին սեղանի վրա սկզբում հացն է դնում,

հետո մյուս ուտելիքները: Այդպես էր վարվում նաև մայրս: Գողթանցին նախ հացն է պաշտել, հետո՝ աստվածներին: Եվ գուսանները իրենց ամենալավ երգը ձոնել են հացին:

— Դու այնպես ես խոսում, Արամ Եղիաորդի, ասես լսել ես այն:

— Երկու հազար տարեկան այդ երգի մի բեկորը հասել էր մինչև տատս և մարել նրա շրթունքների վրա: Այդ երգից է սկսվել իմ երաժշտությունը, այդ երգով էլ պիտի հրաժեշտ տամ աշխարհին:

Եղիպատրուշ

1964 թվականին Իրանի Նոր Զուղա քաղաքից Սովետական Հայաստան վերադարձավ Գալուստ Խունկյանը:

— Ո՞ր քաղաքում կամ գյուղում ես ցանկանում ապրել,— հարցրին Խունկյանին:

Հայրենադարձը հին սնդուկից հանեց մի փոքրիկ գորգ, որի վրա զարդանախշված էին հասկեր, ներքևի մասում՝ «Եղիպատրուշի ցորենը» բառերը:

— Երեքհարյուր վաթսուն տարի առաջ իմ նախնիները ապրել են Նիզ գավառի Եղիպատրուշ գյուղում,— ասաց Գալուստ Խունկյանը:— Շահ-Աբասը նրանց քշել է Պարսկաստան: Խունկյան տոհմը վեց-յոթ սերունդ եղել է տարագրության մեջ: Այս գորգը Խունկյանների անձնագիրն է, որ պահել և որդոց-որդի են փոխանցել: Բոլոր Խունկյաններն էլ երազել են տուն վերադառնալ և հերկել հայրենի Եղիպատրուշի արտերը: Բախտը ժրպտացել է ինձ, ես այժմ հայկական հողի վրա եմ և ցանկանում եմ բնակվել պապենական Եղիպատրուշ գյուղում:

— Բայց Հայաստանում հիմա Եղիպատրուշ անունով գյուղ չկա,— ասացին Խունկյանին:

— Ինչպե՞ս թե չկա, չէ որ եղել է, ուր պիտի գնար Եղիպատրուշը, որտեղ է Նիզ գավառը:

— Այդ անունով գավառ էլ չկա: Գուցե քեզ ուրիշ տեղ տուն տանք:

— Զէ, ես ուզում եմ ապրել միայն Եղիպատրուշում:

Գալուստ Խունկյանին պատասխանելու համար դիմեցին հնադետներին:

Եվ իմացան:

Երեքհարյուր վաթսուն տարի առաջ Նդիպատրուշը հայաթափ լինելուց հետո կամաց-կամաց մոռացութեան է տրվել գյուղի հնամենի անունը: Հետո գյուղն ստացել է օտարամուտ Տամջիլու անունը, 1935-ին վերանվանվել Մուսվյան, որ այժմ Ապարանի շրջանում է:

Ամենատարեց ու ամենաբարձր ծառը

Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն գյուղի մոտ կամի շինարի, որը Սովետական Միութեան տարածքում գտնվող ամենատարեց ու ամենաբարձր ծառն է: Նրա փշակում հարյուր մարդ է տեղավորվում:

Չինարին երկու հազար տարեկան է: Նրա շվաքի տակ նրստել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Մովսես Խորենացին, Սայաթ Նովան ու Րաֆֆին: Կորաբուն ծառի տակից բխում է Տնջրու կոչվող հորդառատ աղբյուրը, որի սառնորակ ջրից երկու հազար տարի է, ինչ օգտվում են հնձվորները:

Ամռանը սխտորաշենցին որ հանդամասում էլ հունձ անելիս լինի կեսօրին շտապում է այս շինարու շվաքի տակ: Եթե որևէ հնձվոր շինարու մոտ չգնա՝ նրա հնձած խրձերի հատիկները կթափվեն և բերքը կես կլինի: Մինչև հիմա էլ այդպես է մտածում սխտորաշենցին: Չինարին նրա համար սրբազան ծառ է: Աստծու փոխարեն աստվածացրել է շինարին:

Այս ծառը հազար սեր է տեսել, հազար խոսք ու զրույց լսել:

Պարզ լիճը

Ասում են՝ Պարզ լիճը հայոց սիրո ու գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկի մի աչքն է, որ դուրս է ընկել իր ակնափոսից և գլորվել ու կպել Աղստևի հովտին:

Ով գիտե՝ քանի հազար տարի առաջ է եղել դա: Մի ամռան երաշտը սկսեց շորացնել Հայաստանի բոլոր արտերը: Գեռահաս հասկերն սկսեցին խանձվել ու այրվել: Աստվածները վերևից անտարբեր նայում էին արհավիրքին: Գիտեին, որ մի քանի ամիս հետո բոլոր մարդիկ կմեռնեն սովից: Բայց ոչ ոք չէր ուզում օգնել: Հենց այդ ժամանակ Աստղիկը իր ակնափոսից հանեց մի աչքը և ուղարկեց երկիր: Աստվածուհու աչքը անձրևեց Հայաստան աշխարհի վրա, երաշտից փրկեց բոլոր արտերը, ապա ուժասպառ եղած ընկավ գետնին:

Հիմա ոչ ոք չգիտե, որ Պարզը իրեն զոհաբերել է հացի համար և երկնքից ընկել գետին:

՝ Աստղկային գեղեցկությամբ լիճը կարծես թե աչքով է անում ամենքին: Նրա ափերին ոտք դնողը հոգին լցնում է երազանքի տասներկու տարվա պաշարով:

Մի ժամանակ թավուտ անտառներն իրենց գրկում մարդկանց աչքից թաքցնում էին Պարզ լիճը: Եվ լիճը մնում էր վճիտ ու պարզ: Հիմա ամենքն էլ ուզում են զբոսնել Պարզ լճի ափին, հրապուրվել նրա աստվածային գեղեցկությամբ: Գալիս են, նրա ափերին խորոված ուտում, հետո սկսում ավելցուկ հացից գընդիկներ սարքել և շարտել լիճ: Կա՛նգ առեք, մարդիկ, մի՞թե կարելի է լճի մեջ հաց նետել: Ի՞նչ է, ուզում եք հացով կուրացնել այդ աչքը: Բայց չէ որ դա երախտամոռություն է:

Կոմբայնավարը

Կոմբայնավար Մարգարը այդպիսի բան չէր տեսել: Անձրևը գալիս էր քմահաճ ընդմիջումներով, հետո կես-կես ժամով շողաբձակում էր արևը: Ամառը ամառ, բայց ինչպե՞ս հնձես այն ալտր, որը շորանում էր ու խոնավանում, խոնավանում էր ու շորանում:

Մարգարը մի քանի ժամ հետևեց անձրևի ու արևի հեռթա՛գայությանը, նայեց, թե արտի այս ու այն մասին ինչպես են բեզվում հասկաբեռ ցողունները:

Արևի ու անձրևի այդքան արագ փոփոխության պատճառով հասկերից հատիկներ էին թափվում, շնայած արտը կծղելուց դեռ շատ հեռու էր:

Եթե այսպես շարունակվի, ապա բերքի կեսն էլ հավաքել չես կարող, մտածեց կոմբայնավարը և որոշեց տուն շգնալ: Մի քանի ժամ արթուն մնալով Մարգարը կհնձեր այնքան արտ, որից ստացվեր շորս տոննա ցորեն: Դա մեծ հարստություն է, մի քանի ընտանիքի ամբողջ տարվա հացի պաշար:

Իրիկնադեմին Մարգարը որսաց հարմար պահը և գոլձի գցեց կոմբայնը: Նա կանգ շա՛ռավ մինչև կեսգիշեր, մինչև անձրևի վերսկսվելը:

Մարգարը մնաց դաշտում:

Լուսաբացին նորից հոնդաց կոմբայնը: Ինքն էլ սկսեց հե-

տեւել անձրեւին ու արեւին և բոլոր հարմար պահերին գործի գցել կոմբայնը:

Այդպէս շարունակվեց մի քանի օր: Մարգարը վերջացրեց հունձը և գնաց օգնելու հարեան դաշտում աշխատող կոմբայնավար ընկերոջը: Բայց այստեղ հասկերն այնպէս էին պառկել գետնին ոնց որ գերանդիով հնձած լաս-լաս խոտ:

— Դու ուշացել ես,— ասաց Մարգարը և ընկերոջը պատմեց, թե ինչպէս է հնձել ինքը:

— Իմ մտքով էլ է անցել այդպէս անել,— փորձեց արդարանալ ընկերը:

— Կոմբայնավարը հունձը չպետք է ուշացնի նույնիսկ մեկ րոպեով,— ասաց Մարգարը:

— Դու իրավացի ես,— համաձայնեց ընկերը:— Պահը կորցնողը տանու է տալիս, իսկ կոմբայնավարը քառակի է տանու տալիս:

Հացի արևը

Մի անգամ Հայաստան հյուր եկած շեխ հայագետ Լյուդմիլա Մոտալովան բանաստեղծ Պարույր Սեակին ասաց.

— Այնքան լույս կա այստեղ, որ ինձ թվում է, թե տիեզերական արեւից բացի մի ուրիշ արև էլ է լուսավորում Հայաստանը:

— Դու իրավացի ես, Լյուդմիլա, մենք մի ուրիշ արև էլ ունենք:

— Ի՞նչ արև:

— Հացի արևը, Լյուդմիլա: Հայաստանը ողողված է նաև հացի լույսով:

Աշխարհում ամենաանբռնի քանը հացն է

Գողթանավետ բանաստեղծն ու ոստանիկ խմբագիրը կանչեց սրբագրչին և դիտողութուն արեց նրան հացկերույթ բառի մեջ տառասխալը շնկատելու համար:

— Եթե մյուս անգամ շնկատե՞ք՝ ձեզ կազատենք աշխատանքից:

— Մի տառասխալի համար:

— Այո՛, որովհետև տառասխալով ոչ հաց է լինում, ոչ էլ հացկերույթ, որովհետև աշխարհում ամենամեծերի բանը հացն է,— ասաց բանաստեղծը:

Իր կյանքի ընթացքում ինչքան հաց է կերել յոթանասուն տարեկան մարդը

— Իր կյանքի ընթացքում ինչքա՞ն հաց է կերել յոթանասուն տարեկան մարդը:

Այս հարցը տվեցին հաշվիչ մեքենային և կես ակնթարթում ստացան պատասխանը.

— Հայաստանում՝ տասներկու տոննա, աշխարհի մյուս կողմերում՝ մեկից երկու տոննա պակաս:

Հացի բուրմունքը

Անգլիագիր հայ գրողը մի քանի տարին մեկ գալիս էր իր նախնյաց հայրենիք Հայաստան: Այստեղ նա մնում էր մի քանի օր, հիանում, հուզվում, մանկանում: Ամեն անգամ Հայաստանից մեկնելուց առաջ նա մի լավաշ էր վերցնում և երկար-երկար հոտ քաշում:

— Այս հոտը իմ քիմքին մնում է շորս-հինգ տարի,— ասում էր նա:— Այս հոտով էլ եմ ես կապվում պապենական երկրի հետ: Մեր լավաշի մեջ կենարար ավիշ, հայություն, հայրենիք, սլառմություն, Հայաստան աշխարհի հազարամյա բուրմունք, նախնիների շնչառություն, արյան հիշողություն ու աստված կա:

Հնդկուհին խոսում է հայերեն

Մի անգամ նկարիչ Դմիտրի Նալբանդյանը բարձրատոհմիկ մի հնդկուհու դիմանկարն անելիս հանկարծ լսեց.

— Հաց:

Նալբանդյանը ժպտաց, վրձինը պահեց ձեռքում ու զարմացած նայեց հնդկուհուն: Դե արի ու կոահիր, թե ինչ է ասում նա: Գուցե հաց բառը հնդկերեն ուրիշ բան է նշանակում:

Հնդկուհին հաց բառն այնպես կրկնեց, որ Նալբանդյանն այլևս չկասկածեց:

Դա հայերեն հաց բառն է: Երևի հնդկուհին ուզում է ընդմիջում անել մի կտոր հաց ուտելու համար: Չէ որ երեք ժամ է,

ինչ նա բնորդ է դարձել: Եվ, այնուամենայնիվ, նալքանդյանը մնացել էր զարմացած:

Շուտով երևաց թարգմանիչը:

Հնդկուհին ասաց, որ հացաբան է և աշխարհի երկու հարյուր քառասուն լեզուներով սովորել է հաց բառի արտասանությունը:

Հացը որ կարծրանա, մարդու գլխում խելք չի մնա

Մի նորարար գիտնական ասաց.

— Զի կարելի թույլ տալ, որ հացն այսքան երկար մնա լր տեղում: Պետք է նոր սննդամթերք հնարել: Ասենք՝ այնպիսի խտացված ճաշ պատրաստել, որ հացը ներծծված լինի նրա մեջ: Դա շահավետ կլինի, ոչ հացի գործարաններ կլինեն, ոչ հացի խանութներ:

— Բայց դա մեզ կտանի դեպի նախամարդը, — հակադրվում են նրան:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև ամեն բան կարելի է խտացնել, բացի հացը: Հայկական առածն ասում է՝ հացը որ կարծրանա, մարդու գլխում խում խելք չի մնա:

Հացաշեն

Թալինի շրջանում մի գյուղ կա, որը 1978 թվականին կոչվեց Հացաշեն: Այս գյուղի մարդիկ, որ ցորեն մշակելու յոթ հազար տարվա փորձ ունեն, վար ու ցանքսի, հունձ ու հավաքի ժամանակ յոթ հազար տարվա երազանք են խանձում իրենց հացին: Այդ պատճառով էլ գյուղի արտերից, այգիներից ու տներից, նույնիսկ մարդկանցից տարին բոլոր հացի հոտ է գալիս: Զարմանում ես, թե ինչու են այսքան ուշ գտել գյուղի անունը:

Գրտնակը

Դե ո՞վ չգիտե, թե ինչ բան է գրտնակը: Խմորբացիկ է, ողորկ փայտիկ, որով բարակեցնում են խմորը:

Ասում են գրտնակը սկզբում եղել է հայոց հացահատիկի աստվածուհի Աշորայի ձեռնափայտը: Բայց դա սովորական գավազան չէր: Հենց որ Հայոց աշխարհում մեկը հացի մնացորդը

կամ նույնիսկ փշուրը դեն էր նետում՝ աղբին խառնելով, ապա աստվածուհու ձեռքից ձեռնափայտը դուրս էր թռչում՝ հասնում ու հարվածում հացն անարգողի ճակատին ու ետ գալիս աստվածուհու մոտ:

Գրտնակն այդպես կլորիկ ու թմբլիկ է դարձել սրա-նրա ճակատին թմփացնելով:

Հետո այնպես եղավ, որ մարդիկ սովորեցին հացի ոչ մի փշուր դեն չնետել և աստվածուհին իր ձեռնափայտը նվիրեց մարդկանց:

Չկարծեք, թե սրանով գրտնակի պատմությունը վերջացավ: Չէ որ հիմա աշխարհում մարդիկ կան, որոնք հացի հարզը չգիտեն, Մեկ էլ տեսար հեքիաթից մի գրտնակ գուրս եկավ ու խփեց այդպիսի մարդկանց ճակատին: Հիմա ինչ ասես՝ որ չի լինում:

Տաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ

Տաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ: Այս օրհնությունը երկու հազար տարեկան է: Հայի համար տաք հացը խմորի պաղ գնդից ծնված հրեշտակ է:

Հայ կինը թոնրի պատին առաջին հացը կպցնելուց առաջ ասում է.

— Տաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ:

Հետո ավելացնում է իր սրտի ուզածը.

— Ուժ տուր իմ որդիներին:

Կամ՝

— Օգնիր աշխարհի բոլոր մարդկանց՝ խելք հավաքելու, ընվը նետելու ամեն տեսակ զենք ու թողնելու, որ հաց ուտող մարդը կյանքին հրաժեշտ տա իր բնական մահով:

Լուսիների երազը

Մի անգամ փոքրիկ Լուսինեն մորն ասաց.

— Մայրիկ, գիշերն ինչո՞ւ իմ բարձի տակ հաց չես դնում:

— Ինչո՞ւ դնեմ, աղջիկս:

— Որովհետև երազը բարձիս մոտիկ է: Այս գիշեր երազում քաղցած էի, ձեռքս տարա բարձիս տակ՝ հաց չկար:

Շատակերն ուտում է Գան մտովի

Երկու շատակերներ գրուցում էին: Մեկն ասում էր.

— Սիրտդ ի՞նչ կուզեր:

— Արքայական մառան՝ ամեն տեսակ ուտելիքներով ու ըմպելիքներով լիքը,— պատասխանում է մյուսը:

— Մառան էլ կա, մառան էլ, դու ասա, թե քո ցանկացած մառանում ինչպիսի ուտելիքներ ու ըմպելիքներ կան:

— Նախ քոիկ ցորենից թխած լավաշ, հետո կարագ, յուղ ու մեղր, ապխտած միս, կախան խաղող, հնձանից նոր հանած կ'ըշացող գինի, նռան օշարակ, Ղարաբաղի թթի օղի, «Հիսուն տարի» կոնյակ, բնկույզի միջուկով պատրաստված Ղափանի լոբի, տապակած հավի հարյուր բուղ, եղնիկի խորոված միս՝ ասենք մի քսանհինգ-երեսուն շամփուր, շորս խաշած ամիճ, սև ձկնկիթ, մի բոբ խաղող, երկու բոբ դեղձ, երեք բոբ տանձ, շորս բոբ խնձոր, սպտերից կախած սուչուխ, թոնրի մեջ եփած մի կաթսա կորկոտ, կիսահաս գլեռ...

— Ինչո՞ւ կանգ առար, շարունակիր:

— Շարունակելուց ի՞նչ օգուտ ունես:

— Դու թվարկում ես՝ ես կողքից ուտում եմ:

Քառասուն ջրաղացի ձոր

Հազար տարուց ավելի է, ինչ Կարին քաղաքի մերձակա գետահովիտը կոչվում է Քառասուն ջրաղացի ձոր: Այդ ջրաղացները գիշեր ու տիվ ալյուր էին աղում Կարին քաղաքի համար:

Ասում են շատ տարիներ առաջ այդ ջրաղացներից մեկի ջրաղացպանն է եղել գուսան Ջիվանու ապուպապը, որի անունը Ավագ էր: Սա շատ էր սիրում երգել: Ձենը գլուխն էր պցում և մոռանում իր ջրաղացն էլ, աշխարհն էլ: Եթե աղունավորները չհրմշտեին նրան՝ ջրաղացքարերը կարող էին ժամերով պտտվել առանց աղունի:

— Ես լավ ջրաղացպան չեղա,— ասել է Ավագը,— ջրաղացպանը պիտի միայն իր շախախի ձեռք լսի և իր շախախի պես երգի:

Չախլիկները

Մեծ իմաստասեր Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի խորհրդով Անիի և համայն Հայոց աշխարհի արքա Գագիկ Բագ-

րատունին ստեղծեց ձախլիկ նետաձիգների մի վաշտ: Մի տար-
վա զորավարժություններից հետո պարզվեց, որ այդ վաշտի
զորականներից ոչ մեկը չի վրիպում: Երևի մինչ այդ աշխարհի
ոչ մի բանակ այդքան դիպուկ նետաձիգներ չէր ունեցել:

Հետո հայ իմաստասերներն ու բժիշկները ամեն կողմից
քննեցին ձախլիկներին և, ի լուր ամենքի, ասացին.

— Եթե պապը, հայրը և տղան իրենց սննդի մեջ ցորենն օգ-
տագործեն չափից դուրս, ապա թոռը կծնվի ձախլիկ: Չափավո-
րությունը խախտվում է այսպես. մարդիկ կան, որոնք երկար
տարիներ առավելապես ուտում են ցորենահաց և ցորենից պատ-
րաստված ճաշեր: Չախլիկ է լինում այդպիսի մարդկանց շոր-
րորդ սերնդի ներկայացուցիչը:

Հետո ձախլիկներին սկսեցին քննել համարյա հազար տարի
անց:

1980-ական թվականներին ձախլիկ մարզիկների մասին
գրեցին. «Չախլիկի մարմնի ոսկորները բարակ են, ուսերը՝
նեղ, արագաշարժ է, ձիգ պահվածքով: Չախլիկներն ավելի
տազնապագագաց են, քան աշխիկները: Դա պայմանավորված է
նրանով, որ մարդկային տրամադրության կառուցվածքը վերա-
հսկվում է ուղեղի տարբեր կիսագնդերի կողմից. գրգռվա-
ծությունն ու տազնապար՝ ձախ, իսկ թախիծն ու անտարբերու-
թյունը՝ աջ կիսագնդի: Բայց քանի որ ձախլիկի աջ կիսագունդն
ավելի գործունակ է, նրա անհավասար տրամադրությունը մի-
անգամայն հասկանալի է: Աջլիկի տեսողական ընկալունակու-
թյան պատասխանատուն ուղեղի աջ կիսագունդն է, իսկ շար-
ժական գործունակությանը՝ ձախ: Այն բանի համար, որպեսզի
նյարդային իմպուլսն աջ կիսագնդից անցնի ձախը, հետո այն-
տեղից հրահանգ ստանա աջ ձեռքը, անհրաժեշտ է որոշակի ժա-
մանակ: Չախլիկի ուղեղում այդ կապն ավելի պարզ է. ուղեղի աջ
կիսագունդը և՛ ստանում է տեսողական պատկերը, և՛ միաժա-
մանակ վերահսկում ձախ ձեռքի դորժողությունները: Դրա շնոր-
հիվ ձախլիկի ռեակցիան արագանում է յոթ միլիվայրկյանով:
Եվ ձախլիկները հաղթում են իրենց մարզական հակառակորդնե-
րին: Չախլիկների թիվը տարբեր ժողովուրդների մեջ տարբեր է:
Ամենաշատ ձախլիկները հայերի մեջ են: Յուրաքանչյուր հար-
յուր հայից յոթից-ութը ձախլիկ է»:

Հացե տիկնիկը

Տիկին Խուշուշը կարկանդակի համար խմոր էր հունցել: Փոքրիկ Նունեն խմորից մի գունդ կտրեց, խմորե տիկնիկ սարքեց և դիմեց մորը.

— Մայրիկ, սա էլ եփիր, տես ինչքան նման է իսկական խամաճիկին:

— Քանդիր, դատրիկս, հացե խամաճիկ չի լինում:

— Ինչո՞ւ, մայրիկ, ինչո՞ւ չի լինում:

— Լսիր ինձ, Նունե, ասենք թե մի կերպ թխեցի, հետո ի՞նչ պիտի անենք:

— Կուտենք:

— Չի կարելի, դատրիկս, մարդիկ կասեն Նունեն մարդակեր է, որովհետև հացե տիկնիկ է կերել:

— Ինչքան խելոք ես, մայրիկ, ո՞նց չէի մտածել այդ մասին:

Հացյուն

Անցած դարերի թիկունքում հայերս հացի անհուն դաշտեր ենք թողել և մոռացության տվել յուն բառը, որ նշանակում է առատ: Վասպուրականի Արտազ գավառում, Մակու քաղաքի մոտ, եղել է Հայաստանի արքունական ամենամեծ հացամբարը, որ կոչվել է Հացյուն: Մեր թվականությունից առաջ վեցերորդ դարում այն կառուցել է տվել Աբեմենյան Դարեհ արքան: Հնարագետ ու դիվանագետ էր Դարեհը: Նվաճելով Հայաստանը՝ նա համոզված չէր, որ հայերը հուլ-հնազանդ կլինեն երկար ժամանակ: Եվ ահա Հայաստանի ծայրակալ Արտազ գավառում կառուցել է տվել Հացյունը՝ ստիպելով, որ հայերը իրենց ցորենահարկը երկրի բոլոր կողմերից հասցնեն այստեղ: Դա շատ ձեռնտու էր Դարեհին: Նախ՝ Արտազը մոտ էր Պարսկաստանին, հետևապես ցորենը Հացյունից կարելի էր տուն հասցնել մեկերկու օրում՝ առանց հոգնեցնելու ձիերին: Եվ ապա՝ Հացյունի ամբարներով դյուրին էր որոշել հայերի հավատարմությունը: Ամբարների լցված շինելը Դարեհը կհամարի ապստամբության նշան:

Այդ ժամանակվանից ինչեր ասես, որ շեղան աշխարհում: Դարեհը զնաց և Արտազում մի դյուղ մնաց միայն Հացյուն անունով: Այս անունն էլ աղավաղվեց ու դարձավ Հասյուն: Եվ

հիմա միայն հնագետները գիտեն, որ Հասյունը Հացյունն է և նշանակում է հացառատ:

Ոչ թե սկիզբ է, այլ շարունակություն

Վանա լճի մոտ Սեղ անունով մի գյուղ է եղել: Այստեղ ընտիր ցորեն էին աճեցնում և սերմացու վաճառում Վանա լճի ավազանի գյուղերին: 1915-ին պիտի նշվեր գյուղի հիմնադրման շորս հազարամյակը: Բայց թշնամին արյունոտեց սեղցիների մեծ տարեդարձը: Կոտորածներից մազապուրծ եղած տաս-տասներկու ընտանիք եկավ և 1921 թվականին բնակություն հաստատեց Վարդենիսի շրջանում, Սևանա լճի ափից ոչ հեռու: Առաջին տան կողքին կառուցվեց երկրորդը, երրորդը՝ Սեղցիներն իրենց այս նոր բնակավայրը անվանեցին Նորակերտ: Եվ շարունակեցին զբաղվել իրենց ավանդական վար ու ցանքսով: Հիսուն-վաթսուն տարի անց Նորակերտը դարձավ Սևանի ավազանի հացի շտեմարանը: Հիմա Նորակերտը ցորենի սերմացու է տալիս համայն Հայաստանին: Այդ սոսոռն ցորենը ոչ թե վաթսուն, այլ՝ չորսհազար վաթսուն տարեկան է, ոչ թե սկիզբ, այլ շարունակություն է:

Հյուրասիրության կանչող Աշտարակը

Ասում են՝ Քասախ գետի ափերին ընկած Աշտարակ քաղաքի անվան հետ յոթանասուն ավանդություն է կապված: Ես ուզում եմ պատմել միայն մեկի մասին: ~

Հին ժամանակ Հայաստանի բոլոր կողմերից շատ մարդիկ էին գալիս ու բարձրանում Արագած լեռը: Նրանք համոզված էին, թե Արագած բարձրացողը պիտի կտրի անցնի նախախնամության սահմանը և յոթ օրով երկարացնի իր կյանքը: Այդպես է մարդը, երիտասարդ տարիքում պատրաստ է յոթանասուն օր կորցնել՝ միայն թե կյանքի վերջում յոթ օր ավել ապրի:

Սոված փոքրով չի կարելի Արագած բարձրանալ, մարդ կարող է ուշագնաց լինել և շունչը փչել: Այդ մասին ամենքը չգիտեին: Դրա համար էլ Քասախի աջ ափին մի աշտարակ էին կառուցել, որտեղից ամեն օր դիտում էին Արագած տանող ճամփաները: Աշտարակեցիք նրբանկատ և ուրիշ մարդկանց արժանապատվության հարգը ճանաչող մարդիկ են: Նրանք ճամփորդներին շեղան ասում, թե չի կարելի սոված փոքրով չես բարձրա-

նալ: Ի՞նչ իմանաս, թե ով է սոված և ով է կուշտ: Կանչում էին անձանոթ մարդկանց, հյուրասիրում իրենց ունեցած շունեցածով և նոր բարի ճամփա մաղթում նրանց:

Այդ ժամանակվանից էլ գյուղը (որ այժմ քաղաք է դարձել) կոչվեց Աշտարակ: Ճիշտ է, հիմա հյուրասիրության կանչող Աշտարակը չկա, բայց աշտարկեցին պահպանել է իր ավանդական հյուրասիրությունը:

Վաթսունյոթ տարեկան հաց

Դավիթ Աշնանյանը հարյուր տարեկան է:

Զարմանալի մարդ է այս քեռի Դավիթը:

— Քանի՞ տարեկան ես, — հարցնում են նրան:

— Երեսուներեք և վաթսունյոթ, — պատասխանում է նա:

— Քեռի Դավիթ, շե՞ս կարող միանգամից ասել հարյուր:

— Զէ՛, տղաս: Երեսուներեքն ապրել եմ այնտեղ՝ Երկրում, վաթսունյոթն էլ այստեղ՝ Երևանում: Մեր Երկիր Վանն էր: Եթե հրաշք լիներ ու իմ կյանքը շարունակվեր Վանում, ևս կլինեի երեսունչորս տարեկան:

Քեռի Դավիթը բացում է մի հին սնդուկ և այնտեղից հանում թաշկինակի մեջ փաթաթված մի բան: Դնում է սեղանին: Հաց է: Զորացած հաց:

— Սա վաթսունյոթ տարեկան է, — ասում է Դավիթը, այս հացը Վանի Արարք թաղամասի մեր փոռում թխել է իմ կինը 1915 թվականին: Սա Երկրում թխված վերջին հացն էր: Պահել եմ որպես հոգեպահուստ: Մեկ-մեկ համբուրում եմ, հոտ քաշում ու առնում հայրենիքի կարոտը:

Զրադացիձոր

Գորիսի շրջանում, թավուտ անտառների միջով մի գետ է հոսում, որ Տաթև գյուղի մոտ խառնվում է Տաթև գետին և կոչվում Զրադացիձոր:

Զրադացիձորի ափերին հիմա մեկ-երկու ջրաղաց է մնացել: Իսկ հազար հինգ հարյուր տարի առաջ այս փոքրիկ ձորում յոթնասուն ջրաղաց է գործել: Եվ այն ժամանակ Զրադացիձորն էլ մի քանի անգամ ավելի վարար է եղել, քան հիմա: Ասում են Հայոց աշխարհում սա միակ տեղն էր, որ ջրաղացպաններն աղունավարձ չէին վերցնում:

Իսկ երբ սկսեցին աղունավարձ վերցնել՝ մարդիկ իրենց աղունն ուրիշ ջրաղացներ տարան, Ջրաղացիձորի ջուրն էլ այնքան նվազեց, որ այլևս չէր կարողանում ջրաղացքարերը պտտել:

Տոհմիկ հացագործը

Եզնիկ... այդպես է հողը, աշխատանքում հացը սրբագործած այդ կորովի երիտասարդի անունը:

— «Չորս եղբայր ենք,— ասում է նա:— Երեքը փոխադրվել են քաղաք: Ես մնացի գյուղում: Պապս ասում էր, որ ինչ էլ պատահի, տան անդամներից գոնե մեկը պիտի հացագործ լինի, վարի, հնձի, կալսի, հաց արարի: Աշխարհում ամենասրբազան գործը հաց արարելն է: Հացը ազնիվ ու անզուգական այն շաղախն է, որ մարդուն կապում է անցյալի, ներկայի ու ապագայի հետ: Հացը մրցակից չունի, հացի մրցակիցը դարձյալ հացն է:

Չորրորդ դարի վերջում Վարազդատ անունով մի արքա ենթունեցել: Աինչև գահ բարձրանալը նա մասնակցել է օլիմպիական խաղերին և հաղթել կովամարտում: Բայց նրա դափնեկիր դառնալը չէ, որ հուզում է ինձ: Այդ ժամանակներում օլիմպիական խաղերին մասնակցող մարզիկներին հրամցնում էին հատուկ հաց, որ կոչվում էր օլիմպիական դոֆինգ: Այն թխում էին ցորենի ճերմակ ալյուրից: Վարազդատը հրաժարվեց այդ դոֆինգից՝ ասելով, թե մանկության տարիներին կերած հայկական հացը իրեն ներարկել է մշտական դոֆինգով: Այո՛, ամեն մարդ պիտի իր հայրենի հացն ուտի և ուժ առնի հայրենի հացից:

Ես նայում եմ մեր ոսկեծուփ արտերին և մտովի հաշվում, թե դրանք ինչքան հաց կտան մեր ժողովրդին, մեր հայրենիքին: Այդ զգացումն իմ սիրտը լցնում է մեծ երջանկությամբ: Եվ դա ես ոչնչի հետ չեմ փոխի: Հայկական հողում մարդը հաց է արարել էն գլխից: Դա էլ մեր կենսագրությունն է, մեր գոյամարտի մի էջը, բոլոր դարերում կրկնվող մեր հացամարտը: Ես չեմ կարող լքել հողագործի իմ մարտադաշտը: Հայաստանը պետք է աշխարհին մշտապես բարի լույս ասի նաև հայկական հացով:

Աշխարհում ինչքան շատ հացագործ լինի, հացի ու խաղաղության դարաշրջանն այնքան տևական կլինի: Իմ բոլոր պապերն ու ապուպապերը հացագործ են եղել: Ինչո՞ւ պիտի ես

լքեմ արտըր Զէ՛, շեմ ուզում հացարարչական զարմիս վերջը տալ, Ես հպարտանում եմ իմ հացագործ տոհմով: Նրա՜նց մեջ շար մարդիկ չեն եղել: Այսպես է մտածում նաև իմ հացապաշտ մայրը՝ տիկին Թուխժամը: Նա էլ է սիրում գյուղն ու արտը: Փառավոր հացթուխ է: Ամբողջ կյանքում նա խմորի ոչ մի կլորակ երկրորդ անգամ չի հունցել: Նրա թխած լավաշները մարդուն արբեցնում են զգլխիչ բույրով: Իսկ հաց թխելն ու մարդկանց բուրավետ հաց մատակարարելը ամենանուրբ գործերից մեկն է աշխարհում հայտնի հին ու նոր ամենանուրբ գործերի մեջ:

Միշտ չէ, որ իմ նախնիները կուշտ են եղել, հաճախ շատ հաց են արարել, բայց իրենք քաղցած մնացել: Իսկ քաղցը մեծ աղետ է, թշվառություն: Երբեմն հացագործները սոված էին բանում և իշխանավորները ցույց էին տալիս, թե դա չեն նկատում: Դրա համար էլ ստեղծվել է հին առածը. «Կուշտը սովածին մանր կբրդի»: Մեզնից 2300 տարի առաջ՝ հույն փիլիսոփա Դիոգենեսին հարցրել են.

— Հաց ուտելու համար ո՞ր պահն է հարմար, առավոտը, կեսօրը, թե՞ երեկոն:

— Հարուստն ուտում է, երբ ցանկանում է, իսկ աղքատը՝ երբ կարողանում է,— պատասխանել է իմաստունը:

Հայերն հաց շատ ենք ուտում: Երբեմն մենք հաց ենք ուտում նաև ճաշի փոխարեն: Դա նորօրյա սովորություն չէ, գալիս է հեռո՛ւ, հեռո՛ւ ժամանակներից: Հացը փոխարինել է բոլոր մթերքներին: Բայց ոչ մի բան չի փոխարինել հացին և չի կարող փոխարինել: Ասում են հաց, դեղ և գիրք խնդրելը ամոթ չէ: Մեր ժամանակներում այս ասույթը վերաիմպատավորվել է. «Մարդկությունը երազում է հացի, դեղի ու գրքի մշտնջենական թվականության մասին»: Ե՞րբ կսկսվի այն, գո՛ց՝ քսանմեկերորդ դարից՝: Դրա համար մարդիկ սլայքալում ու երևզում են: Հնօրյա խոսք է՝ ինչ էլ անես, հացից լավ սնո նդ արարել չես կարող: Հացի երազանքը պիտի մշտարթուն լինի և թույլ չտրվի, որ մարդը հացի հանդեպ դառնա անտարբեր: Հացի համար անտարբերությունը չույնն է, ինչ որ զավակուրացությունը: Հացը աշխատանքի բարիք է, մեր քրո՛հների զավակը, սելո՛ւնդներին իրար կապող կամուրջը:

Եզնիկն ավարտեց իր խոսքը:

Իսկ ես մտածում էի, որ ոչ ոք չի կարող հացի մասին այնպես պերճ խոսել, ինչպես իրենք՝ հողի մշակները:

Հավանաբար աշխարհի անփոխարինելի իմաստնությունը հող մշակելն ու հաց արարելն է:

Արտույտ

Արտույտի հետ այս բանը պատահել է շատ վաղուց:

Աշխարհում ոչ մի թռչուն այնքան չի սիրում հատիկը, որքան խայտաճամուկ փետրավորը: Դե՛, նա ծնվել է ցորենի հետ, դարձել արտերի առաջին տերը: Այդ ժամանակներում տիեզերական մեծ խաղաղության մեջ արտույտի ճովոզյունը խառնվում էր հասկերի մեղմիվ սոսափյունին և հնչում որպես երջանկության մեծ համարնվազ: Խայտաճամուկը ուտում էր վայրի արտերի քաղցր հատիկները և ինքն իրեն անվանում արտ ուտող, աբտո տիկ, արտույտ: Նա գոհ էր և՛ իր անուկով, և՛ իր կյանքով, և՛ եզր ու սրունկ չունեցող մեծ խաղաղությամբ:

Բայց ահա երևաց մարդը և արտույտը քիչ մնաց ընկներ նոր արարածի մեծ սոտիկների տակ: Թռչա՛լը քաշվեց արտեզրերը: Մարդը սկսեց արտեր աճեցնել: Թվում էր, թե ուր որ է աշխարհը կդառնա համատարած արտ: Եվ արտույտը որոշեց իր սեփական արտն ունենալ: Մարդու աճեցրած արտից նա կտուցով ցորե՛լի հատիկներ էր վերցնում, տանում ու թաղում կողքի հանդերում և տեղը հիշելու համար նշան էր բռնում ամպը: Բայց աշխարհում ի՞նչն է հասարատուն իր տեղում մնում, որ ամպը մնար: Հողի տակ թաղած հատիկները ծլում են, հասկավորվում, բայց մինչև այժմ էլ արտույտը չի կարողանում գտնել իր արտը, որովհետև այդ խենթ ու խելառ ամպերը օրորչորոր են անում նրա գլխավերևում:

Հացեճի

Ծառը պատահաբար չի ստացել հացենի անունը:

Դա եղել է այն ժամանակ, երբ Հայոց աշխարհի բնակիչները խուսափելով օտար ասպատակողներից, լքում էին գյուղերն ու աւանները և սպաստանում թանձրախիտ անտառներում: Այստեղ ալցո ըի սպառվելը սով էր ու մահ: Եվ մարդիկ ալյուրը «շատացնելու» համար խառնուրդ են որոնել: Նրանք ծառակեղևից շաղկապներ են կտրում, զատում ներքին շերտը և շո-

րացնում մարմանդ կրակի վրա: Ապա դրանք ծեծում էին փայտե սանդի մեջ, դարձնում փոշի ու խառնում ցորենի ալյուրին: Ծառակեղևի ալյուրով հազար-հազար մարդիկ են փրկվել մահից: Հայոց աշխարհում այդպիսի ալյուր տվող ծառը կ'ըլլեց հացենի:]

Հյուրասեր սոսիճ

Իջևանի շրջանի Այգեհովիտ գյուղի մոտ, մեծ ճանապարհների խաչմերուկում, 750-ամյա մի սոսի կար, որը Սովետական Հայաստանի ամենատարեց ծառն է:

Վիթխարահասակ է, հսկա փշակով: Նրա տակից սառնորակ մի աղբյուր է բխում:

Այս ծառի տակ Պարսկաստան գնալու ճանապարհին կանգ է առել ուսև նշանավոր գրող Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը: Կողքի գյուղերի հայ շինականները շտապել են ողջունելու հայոց մեծ բարեկամին և հյուրասիրելու նրան: Այդ ժամանակվանից սկսած հայ շինականները այդ ծառի տակ հյուրասիրել են անցնող ու դարձող երեկի մարդկանց, որի համար էլ այն կոչվել է հյուրասեր սոսի: Մի ժամանակ նրա փշակում հաց էին դնում, որից օգտվում էին ծառի տակ հանգստացող ճանապարհորդները: Վերջերս այդ ծառը կայծակնահար եղավ:

Եղիցի հաց

Հին ասքն ասում է, թե ամեն գարնանամուտի Արագածի գագաթից մի հավերժահարս է իջնում, մտնում հայոց շեները և մարդկանց ականջին փսփսում.

— Եղիցի՛ հաց:

Բոլոր շինականներն այդ ձայնը լսում են՝ և գործի անցնում: Նրանք օրնիբուն ջանում են, որ Հայոց աշխարհում շատ հաց լինի: Եթե հացագործները ծուլանան՝ հավերժահարսը այլևս չի իջնի Արագածի կատարից և հացի առատություն չի բարեմաղթի նրանց:

Ոչ ոք չի տեսել հավերժահարսին, բայց լսել է նրա ձայնը.

— Եղիցի՛ հաց: Եղիցի՛: Երի՛ցս եղիցի...

Իսկ գուցե դա հացագործի ներքին ձայնի արձագանքն է: Զէ՞ որ այս աշխարհի ամենաուժեղ էակը հաց արարող մշակն է: Հաց արարողը կարող է նաև հավերժահարս արարել:

Հացը վերջաբան չունի

Հաղար-հազար տարի հացը սնեց մարդուն, ուղղեց նրա մեջքը, գեղեցկացրեց մարմինն ու հոգին, լուսավորեց նրա բանականությունը:

Բայց ինքը մնաց նույնը, չփոխվեց նրա տեսքը, համը, սնընդառությունը:

Ես ինձ համար հաստատել եմ սրբազան բառերի մի իննյակ՝ հայրենիք, մայր, հող, արև, ջուր, հաց, մայրենի լեզու, սեր, խաղաղություն: Այս իննյակով են պայմանավորված յուրաքանչյուր երկրածին մարդու երջանկությունը և համայն մարդկության գոյության հարատևությունը:

Հողը միշտ էլ եղել է հարստության աղբյուր, ունեցածի ու չունեցածի չափանիշ: Լոռու թագավոր Գավիթ Կյուրիկյանը 1001 թվականին ըմբոստանում էր իր սյուզերեն շահնշահ՝ հայոց արքա Գագիկ Բագրատունու դեմ, սակայն պարտվում է, կորցնում համարյա իր բոլոր տիրույթները, որի համար էլ կոչվում է Գավիթ Անհողին: Անչափելի է հողի տված երջանկությունը մարդուն: Հողի հետ մարդը կապված է հազար թելով:

«Մոսկվա» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը 1982 թվականի հունվարի համարում «ԽՍՀՆ հացի մասին» խորագրով տպագրել է խմբագրության խոսքն ու Ս. Գավրիլովի «Ռուսական տափաստանը» հոդվածը: Ամսագիրը գրում է. «Հողի ու նրա տված հացի գինը անչափ մեծ է, քանզի դա ոչ թե մեկ, այլ ժամանակակից ու գալիք մարդկանց բազմաթիվ սերունդների կյանքի գինն է»:

Պատերազմի ժամանակ հացը զինվոր է, խաղաղության ժամանակ՝ ճարտար պրոպագանդիստ, քաղաքագետ ու դիվանագետ: Վերջապես հացը բարեկամի ձեռք է, որ մեկնում է սովյալին կամ տարերային աղետից տուժածին:

Պատահում է, որ ոսկու հանքերում գտնվում է այսքան ու այսքան գրամանոց կամ նույնիսկ կիլոգրամանոց բնածին կտոր: Բայց բնության մեջ բնածին հաց չկա: Հացն ինքն իրեն չի ծրնվում: Սերմնացանի ոսկի ձեռքերն են հացն աճեցնում և այսպիսով արարված հացը ինքն է դառնում հազվագյուտ ոսկի:

Մեր երկրի տափաստանները ձգվում են հսկայական տարածություններով և ընդհանուր գծերով զբաղեցնում Ուկրաինայի հարավը, Հյուսիսային Կովկասը, Կենտրոնական-Սևահո-

դային մարզերը, Ներքին ու Միջին Պովոլժիեն, Հարավային Ուրալը, Ղազախստանի հյուսիսային մարզերը և Արևմտյան Սիբիրի հարավը: Սկսվելով Օդեսայից ու Քիշնևից դրանք լայն գոտով ձգվում են դեպի արևելք՝ մինչև Սեմիպալատինսկ ու Բառնաուլ: Ապա դեպի հարավ տափաստանները կազմում են առանձին կենտրոններ և ընդգրկում ՍՍՀՄ վարելահողերի այն տարածքը, որ հավասար է մոտ 90 միլիոն հեկտարի, այսինքն՝ երկրի ամբողջ վարելահողերի 40 տոկոսը:

Նախահեղափոխական շրջանում տափաստանները հերկելուն համեմատ երաշտները հաճախակի են կրկնվել: Անբերրիությունը, սովը ավելի ու ավելի մեծ տարածություններ են ընդգրկել, դառն թշվառության մատնելով գյուղացիությանը, որն առանց այն էլ կիսաքաղց կյանք էր վարում:

Այսպես, XVIII դարում եղել է 34 սովյալ տարի, XIX դարում՝ ավելի քան 40, իսկ XX դարի առաջին տասներկու տարուց յոթը եղել է անբերրի: Երաշտները իրենց հետ բերել են ոչ միայն քայքայում, կարիք ու անսպառ թշվառություն, այլև հաճախ՝ նաև սովամահություն:

Մեր ժամանակներում սոցիալիստական հասարակարգի պայմաններում, երաշտները չեն հասցնում կործանարար թշվառությունների, մարդիկ սովի ահ չեն ապրում: Բայց և այնպես հացապակաս տարիները այժմ էլ մեծ դժվարություններ են ստեղծում ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Տափաստանային գոտին Սովետական Միության հացի շտեմարանն է: Այստեղ աճեցնում են աշխարհում ամենալավ ցորենը, արտադրում են շատ կախատացորեն, շաքարի ճակնդեղ, արևածաղիկ և ուրիշ տեխնիկական կուլտուրաներ:

Բարենպաստ տարիներին այստեղ բարձր բերք են հավաքում: Օրինակ, միայն Պովոլժիեն տալիս է մինչև մեկ միլիարդ փութ հաց, կամ պետական գնումների մոտ մեկ հինգերորդ մասը: Համարյա այդքան հացահատիկ կարելի է հավաքել տափաստանային Ղազախստանում: Բայց, ցավոք սրտի, այժմ էլ քիչ են լինում այդպիսի բարենպաստ տարիներ: Տափաստանային շրջաններում երաշտները կրկնվում են 2—3 տարին մեկ: Իններորդ հնգամյակում եղել է երկու ծայրահեղ ևրաշտ տարի, տասներորդ հնգամյակում՝ նույնպես երկու տարի, իսկ 1979 թվականը վերջին քսանամյակում եղել է ամենաերաշտ տարին:

Հնագույն ժամանակներից երաշտը մեծ թշվառութիւն է պատճառել նաև հայ ժողովրդին: Իրավ է, Հայկական լեռնաշխարհում համատարած երաշտ չի եղել, ինչպես ուսական տափաստաններում: Բանն այն է, որ ինքնատիպ է ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը, այլև նրա բնակչիման: Գիտնականները կատակով ասում են՝ Հայկական լեռնաշխարհում շորս հարյուր երկրի կլիմա կա: Այդ պատճառով նույն տարում կարող է մի տեղ երաշտ լինել, մյուս տեղը՝ հացավետ: Բայց և այնպես ամեն մի երաշտ ավերածութեան է մատնել համայն Հայաստանը: Պատմիչները դառնութեամբ են գրել սովի ու երաշտի մասին:

Երաշտի դեմ հայերը պայքարել են տարբեր միջոցներով: Հնագույն Սոսյաց, Մննդոց, Հացյաց դրախտ, Խոսրովի արհեստական անտառները միայն սրբազան վայր ու որսատեղիներ չէին: Դրանք ծառայել են նաև դաշտապաշտպան անտառաշերտի դեր:

Հայ ժողովուրդը մեր օրերին է հասցրել հացահատիկի հազվագյուտ տեսակներ: Դրանցից է քոիկ ցորենը, որն այժմ գալգալոս է կոչվում: Ուշագրավ է հայկական այդ ամենաբնորոշ ցորենի անվան պատմութիւնը: Վաղնջագույն ժամանակներից այդ ցորենը կոչվել է քոիկ: 1830-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի հատկապես այն վայրերում, ուր քոիկ էին ցանում, բնակութիւն հաստատեցին ուս մոլոկանները: Նրանք քոիկն անվանեցին «գոլըյ կոլոս» (ГОЛЫЙ КОЛОС), այսինքն մերկ հասկ կամ անքիստ հասկ: Եվ ահա հնամենի քոիկը կոչվեց գոլըյ կոլոս, որ աղավաղվելով դարձավ գալգալոս: Այսպիսով գալգալոս անունը բնդամենը 150 տարվա պատմութիւն ունի: Ցորնատեսակների համաշխարհային անվանացանկում հայկական այդ ցորենը այժմ հանդես է գալիս երկու անունով՝ և՛ քոիկ, և՛ գալգալոս:

Բոլոր մարդիկ պիտի իմանան հացի պատմութիւնը: Այս գիրքը գրվել է այդ նպատակով: Բոլոր մարդիկ հացի հարգը պիտի պահեն իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Եվ թող փառաբանվի ու հավերժի հացն մեր հանապազօրյա:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան—հացարան	3	Տափը հայոց հողի աստվածն է	22
Աշորան հացահատիկի աստ- վածուհին է	4	Տափը բնկուզաչափ ցորենը երբ կհանձնի հայերին	23
Արարատյան ցորեն	5	Մաշգաղ	23
Որոմ	6	Կողբ	24
Ինչու խառն էին ցանում ցո- րենը, գարին ու կորեկը	7	Օւվի սոսիների պուրակը	24
Ինչու են հայ աղջիկները հա- տիկազարդ շրջազգեստ հագնում	7	Տող	25
Հացունյաց	8	Նույն հացից է կծել	25
Սանդ	8	Մրդաբարատ թագավորը նման է վարսյետ սերմնացանին	26
Հացը սուրբ է	9	Ինչու գարին ավելի շուտ է հասնում, քան ցորենը	26
Հացեկաց	9	Գոր	27
Ինչու է Լուսնի երեսը խմորոտ	9	Մեղրահաց	28
Քարի վրա ցորեն է աճում	10	Հացն ու լեզուն	29
Հաց զարդանախշող դրոշմիչը	10	Կրակարան	29
Շատակեր Շարան և հացա- վետ Շիրակը	11	Սղոխ	29
Թոնիր	12	Յորենավետ կարասը	30
Քրմի ու գյուղացիների վեճը	12	Գարեջուր	30
Հարսի ուսին լավաշ են գցում	13	Հացարար	30
Ճաթը	13	Ժամանակ	31
Թթխմորը հացի այբուբենն է	14	Ալեքսանդր Մակեդոնացին և հայկական լավաշը	32
Հայոց կալի աստվածուհին	14	Տուրտուր	32
Վարսակ	15	Բաղարջ	33
Աշխարհի ամենասպիտակ հացը	15	Լորակ	33
Ասք լավաշի մասին	16	Առանց փշրանքի սուփրեն շեն հավաքում	34
Վանի շրանցքը	17	Արագիլ	34
Կարմրահատ և սղիտակահատ ցորեն	21	Ածիկ	35
Ազորիք	22	Հայաստանի հանրային առա- ջին փուլը	36

Նշվանդ վերջին արքայի հրո- վարտակը	36
Գարի ու ցորեն հացերը . . .	36
Առաջին հասկափնջերը նվի- րում էին Անահիտին . . .	38
Սեղանի թագավորը	38
Պսակ ցորենի ծղոտներից . .	39
Համբուրում են հացը	39
Մի օր շուր շեն խմում	39
Կալոց	39
Երդվում են հացով	40
Մառ կտրողին մեկ տարով զրկում էին հաց ուտելուց	41
Ինչպես էր մառանապետ ընտ- րում Արտաշես արքան . .	41
Ախորժակի մասին	42
Ստամոքսը հացով գերլցնելը հանցագործութուն է . . .	42
Եղի	43
Հացյաց դրախտ	43
Հայաստանի սահմանները գրծ- վում էին կլորահատիկ ցո- րենի արտերով	44
Արտը խախուտ, մհանեն՝ կար- կուտ	45
Հաց էին թխում Թուխ գետի ջրով	46
Հին ու նոր ալյուրը	46
Թիլի ցորենը	46
Միայն ալյուրով հարվա շի լինի	47
Սմեն արտում մարդակերպ մի հասկ էր լինում	48
Ամենասրբազան տունը թո- նիրն է	48
Ցորենի յուրաքանչյուր հասկի մեջ եղած հատիկները ա- ռանց մնացորդի բաժան- վում են յոթի	49
Բանտում էլ իր արտն է վա- րում	49
Ինչու են արտեղբերին հասկեր թողնում թռչունների հա- մար	51
Վահագն աստծու զբոսարանը	51

Տիկնանց տիկին Հեղինեն փըր- կեց սովյալներին	52
Մասիսը Հայաստանի ցորենն է, Փոքր Մասիսը՝ գարին .	53
Հիվանդ ունեցող կոշեցին լա- վաշ է թխում	53
Հինգ տարում հինգ բուռ ցո- րեն	53
Արտն աչք ունի	53
Հնձվորն ինչպես է իր երախ- տագիտութունը հայտնում Արածանի գետին	53
Երկյուղեցին, հացից	54
Մի կոտ ցորեն էին նվիրում բորոտանոցներին . . .	54
Այս զրույցը տեղի է ունեցել Գառնի ամրոցում մեզնից 1680 տարի առաջ	55
Մեղա՛, հացիկ	55
Դիզափայտ	55
Ամեն մի հասկ լցվում է յոթ հատիկով ավելի	56
Լավաշը ամենաերկարակյաց հացն է աշխարհում . . .	57
Մարդը բաղմափորձ է դարձել նաև մրջյունից սովորելով	57
Ամթալի ճամփորդութուն . .	58
Ոչ միայն հացիվ	58
Հասկը զինանշան	59
Մախաղը	59
Գյուղն ինչու կոշվեց Հացի .	61
Հացից բացի ոսկով կարելի էր ամեն բան գնել	61
Արցախական հրովարտակ հյու- րընկալության մասին . . .	62
Դավիթ Անհաղթ	62
Վանա նուրը	63
Անանիա Շիրակացին ինչպես լուծեց իշխանի խրախճա- նականը	63
Գուշակը կարճում է մարդու կյանքը	64
Օ՛, Մարգարիտ	65
Արիստոտելի և Անանիա Շի- րակացու սլատասխանները	66

Պարկտասար	56
Մուլլ մարդը երազում հաց չի տեսնում	67
Օրհնյալ լինես, հա՛ց, մի ժամում դու ինձ որտեղից որտեղ հասցրիր	67
Հացը որ հաց է՝ առանց ծամելու կոկորդով չի գնա .	68
Սրինգ	68
Հացագործյան	68
Ինչու է կղզին կոչվում Արտեր	69
Խնձորն ու հացը	69
Թոնիրը նման է Թոնդրակին	70
Աշոտ Բագրատունի մսակեր .	70
Հաց հղի կանանց համար . .	71
Վաղինակի հուռթի հասկերը	71
Երբ պիտի ցորենը դառնա ընկույզի շափ	72
Ինչպես էին վարուցանք անում խոզաբերքում	72
Հարսը հաց է ուտում գեղեցիկ տաճարին նայելով	73
Տրդատ ճարտարապետի սովորությունը	73
Գրիգոր Նարեկացու խորհուրդը	74
Արճեշը հացի շտեմարանները պահում է իր գլխին	74
Կուզես երկարակյաց լինել՝ քիչ կեր	75
Անալյուր	75
Անիի սև օրը	76
Այս հայերը ո՞ր պիտի հասնեն այսքան պարզամտությամբ	77
1032 թվականի աշխարհավեր սովը	78
Աստղագուշակի հնարամտությունը	78
Միայն ձուկ ուտողը ձուկ կըտեսնի	79
Պատմիչը գրում է	80
Դավթուկն ուներ ութհարյուր գութան	80

Կորկոտ	81
Հացը մարդուն ճշմարտախոս է դարձնում	82
Շուշանց	82
Ներսես Շնորհալին ու հացը	82
Անիում հաց են վաճառել գիշերվա բոլոր ժամերին . .	83
Հացկնի	84
Գուզլակի վիմափոր մթերանոցը	84
Կարմրախայտը հայկական ձկների ցորենն է	84
Աղանձուգետ	85
Առողջ մարդն ավելի լավ ախորժակ է ունենում, քան տկարը	86
Խոզնավար	86
Երեք հարյուր երեսունվեց ուղտաբեռ ցորեն մի գրքի համար	86
Տասներկու պայման	87
Ագահությունն աղի ջրի նման է, ինչքան խմես՝ այնքան ավելի կծարավես	89
Կոհակ	89
Թորոս Ռոսլինի պայմանը . .	90
Չմերուկի տեղ՝ ցորեն	91
Գիտոր	91
Ցորենի թարմ հացն ավելացնում է աչքի լույսը	92
Հոգու քաղցը հազար տարի չի հագնա	92
Մհանր՝ օժիտ	93
Երաշտի ժամանակ արբորով վարում էին գետը	94
Գիժք հաց	94
Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպնակեր	95
Բանաստեղծն ու արտը	95
Իրար նման տասնհինգ Ամանոր	96
Աղուն	98
Ամենամաքրասլր մարդիկ . .	98
Հացը երեսից կուտվի	99

Տիրատուր վարդապետը քա- ռասուն տարեկան է	100
Ճաշիկ	100
Խու	101
Հացունի	101
Խաչբուռ	102
Հացի քաղաքը	102
Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեզիր, մնացածը՝ զզիր-մզիր	103
Արդար մարդու հացը չի կարվի	103
Ննգիի տոհմիկ բրուտագործ- ները	104
Եզիպտացորեն,	104
Երզնկայի դաշտը	105
Տասնհինգ հացայր	105
Ինքնաբուս կորեկ Մասիսի լանջերիս	105
Ամիրդովլաթի ցորնադաշտը	106
Բախտի աջ ձեռքը աշխատա- սիրությունն է, ձախը՝ շա- փավարությունը	107
Ոչ մի բարդի չկտրվեց	103
Իմաստասերի պատասխանը	108
Ոսկե ճաշ	108
Որտեղ հաց՝ էնտեղ կաց	107
Հացը չի կարելի կոխել	110
Խուստուփ	110
Հացաբաշխ	111
Հացով բուծել են հիվանդին	111
Աղքատն ինչու չէր ուզում կըշ- տանալ	111
Մանկան օրորոցից ցորեն էին կախում	112
Թորոսը քաջք է արածացնում	112
Պարտիզակցին չի մոռացել հարազատ Սերաստիայի հացը	113
Խմորդ քցախի	114
Շոթ	115
Մարդը կարող է աւրել աշի- տեղ, ուր ցորեն է աճում	115
Կուրես ճանաչել մարդուն՝ հե- տը հաց կեր	116
Մամձորեցի Տաճատը	116
Կինտոների խաղը	117

Երաշտի ժամանակ ղողանչում են եկեղեցիների վանդերը	117
Հաշվել պետք չէ	118
Ինչպես է գարին ցորենի համ ստանում	118
Համտես, համտես՝ պուտուկը կես	119
Մի օրով սովի հերն անհծեց	119
Ղարաբաղի մեծ սովը	120
Աշխարհի ամենահամեղ հացը	120
Պանդխտության մեկնողի բար- ձի տակ հաց են դնում	120
Հացամուլ համշենցիները	121
Հունիս	121
Մարծեղ գյուղում ո՞չ մի ծուլ չկար	121
Ինչու Քնքուշը բաժանվեց ա- մուսնուց	122
Հայաստանը մի մեծ արտ է	122
Թոնրի առաջին մեկ-երկու հա- ցը տալիս են հարեանին	123
Հայերն ինչպես են տան հիմն արկանում	123
Հյուրի համար ցորեն կգտնենք	123
Հայր ոուսին տված խոստումը չի դրժի	124
Հացի պատառ կիսում է արծ- վի հետ	124
Գաղպեն	125
Հացը հանեց կրակի միջից	126
Բախտով միացող մարդը պիտի հացով էլ միանա	126
Սերմացուն հարատևության աղբյուր է	127
Գիլիջան քաղաքի տոհմիկ ա- նունն է Հովք	127
Պարտքը մարեց	128
Ինչու դատերը կնության շտվեց	129
Ինչ իմանաս	129
Գերջանի ցորենը	130
Կակաշները հին հնձվորներ են	130
Հացլաթ	131
Ալիշանի վերջին բառը	132
Փոփոխ	132
Որդան կարմլրով հաց	133

Հացի տաշտը	133
Հարյուրութսունամյա Ընձակի խոսքը	134
Հովհաննէս Թումանյանի երազը	134
Հացտուն	134
Երկու հորվիրապ	135
Արձակի ու հառակոնիսի վեճը	135
Հազար ջրաղացպան մի գյու- ղում	136
Անհատակ ցորենահորը	136
Ալյուր	137
Խոփեր	137
Վարդաթիլ՝	137
Գաղթելիս ճանապարհի երկու կողմում ցորեն են ցանում	138
Ինչու են կանաչք բարձր կը- րունկներով կոշիկ հագնում	138
Սոմին	139
Գյուղ Կորեկ անունով	139
Գըլգըլ	140
Մեր քաղցր հաց աշխարհն ուտեր՝ չէր կշտանա	141
Վարդան Մախոխյանի գլուխ- գործոց կտավը	142
Հայաստանի գերբը	143
Արշակ Չոպանյանի պատաս- խանը	144
Չորոփորցիք ինչպես էին սերմ ցանում	145
Գարուսար	145
Ամպասար	146
Գմբեթ	146
Գութանաթումբ	147
Գութանասար	147
Մատնաքաշ	147
Գութանաքար	148
Խոփիգլուխ	149
Ներկարար	149
Եղիշե Չարենցն ամաչեց հա- ցից	150
Շոռքուլաղի ցորենի դաշտը հինգ հազար տարով մեծ է Քեոփսի բուրգից	150
Շաքարչուր	151
Բանաստեղծի բոբոնը	151

Արևը երկնքի բաղարջն է	152
Հունձ ճակատամարտի թեժ պահին	153
Ցրիկ	153
Մարդ ինչքան կարող է ապրել առանց հացի	154
Չի կարելի թողնել, որ հացի փշրանքը գետնին ընկած մնա երկար ժամանակ	154
Մայրս մեկ-մեկ այրված հաց էր կերցնում ինձ	155
Հացիկ	155
Ինչպես են հունձ անում օձու- նեցիք	156
Մաղկաձորի դպրոցականների ստուգացքը	156
Համշենցի խոհարարն ինչպես աղատվեց սնոտիապաշ- տությունից	157
Սպիտակը փոխեցի սև բոբո- նով	157
Սեղանի վրա հաց տեսնելիս մորս ձեռքերն եմ հիշում	158
Մայրս ասում էր	158
Աղուհաց	158
Ուրիշի հացով փոր չի կշտանա	159
Քիչը շատի կրտսեր եղբայրն է	159
Ցորեննի	160
Սեղանասար	160
Փոցխասար	160
Ուղտը հյուրասիրում է ուղտին	161
Կարմրաթուշ բոբոնը	161
Հացկատակ	162
Հացի տասնաբանյա	163
Այբուբենը հոգևոր հացի ցո- րենն է	164
Հայուհին լացում է չհնձած արտի համար	164
Մեր հացի մեջ քրտինքը շատ է	165
Գողթանցի գուսաններն իրենց ամենալավ երգը ձոնել են հացին	165
Եղիպատրուշ	166
Ամենատարեց ու ամենաբարձր ծառը	167

Պարզ լիճը	167
Կոմբայնավարը	168
Հացի արևը	169
Աշխարհում ամենաանթերի բա- նը հացն է	169
Իր կյանքի ընթացքում ինչքան հաց է կերել յոթանասուն տարեկան մարդը	170
Հացի բուրմունքը	170
Հնդկուհին խոսում է հայերեն	170
Հացը որ կարծրանա՞յ մարդու գլխում խելք չի մնա	171
Հացաշեն	171
Գրտնակը	171
Ցաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ	172
Լուսինեի երազը	172
Շատակերն ուտում է նաև մտովի	173

Քառասուն ջրաշուշի ձոր	173
Ձախլիկները	173
Հացե տիկնիկը	173
Հացյուն	175
Ոչ թե սկիզբ է, այլ շարունա- կություն	176
Հյուրասիրության կանչող Աշ- տարակր	176
Վաթսունյոթ տարեկան հաց .	177
Զրազացիձոր	177
Տոհմիկ հացագործը	178
Արտույտ	180
Հացենի	180
Հյուրասեր սոսիս	181
Եղիցի հաց	181
Հացը վերջաբան չունի	182

Խաչատրյան Հայկ Հարությունի
ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

Хачатрян Гайк Арутюнович
СКАЗАНИЕ О ХЛЕБЕ
(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван—1984

*Խմբագիր՝ Ֆելեյան Հ. Հ.
Հրատ. խմբագիր՝ Նարգսյան Ա. Ս.
Նկարիչ՝ Բաղալյան Խ. Ա.
Գեղ. խմբագիր՝ Մնացականյան Հ. Կ
Տեխն. խմբագիր՝ Նահապետյան Գ. Բ.
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Կևորգյան Լ. Ս.*

ИБ--3872

Հանձնված է շարվածքի 28. 02. 1984 թ.: Ատորագրված է
տպագրության 16. 05. 1984 թ.: Ֆորմատ՝ $84 \times 108^{1/32}$
Քուղթ՝ տպ. № 2: Տառատեսակը՝ «Գրքի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր: 10,08 պայմ. տպագր. մամ.,
10,29 պայմ. ներկ. թերթ, հրատ.՝ 8,76 մամ.:

Պատվեր 586: ՎՑ 09382: Տպաքանակ՝ 20.000: Գինը՝
70 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տեր-
յան 91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна 91.
ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և
գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպա-
րան, Երևան, Ալավերդյան փող. 65:

Типография № 1 Госкамнгета Арм ССР по
делам издательств, полнрграфии и книжной торгов-
ли, Ереван, ул Алавердяна, 65.

